

Б. Полевой

**ПОВІСТЬ
ПРО СПРАВЖНІЮ
ЛЮДИНУ**

СЕРІЯ «ДЖЕРЕЛА ДРУЖБИ»

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО» * КИЇВ 1972

Б. Полевой

**ПОВІСТЬ
ПРО СПРАВЖНЮ
ЛЮДИНУ**

Переклад з російської

Переклад *Іван Сенченко*

Переклад звірено за виданням: Борис Полевой, Повесть о настоящем человеке, М., Издательство художественной литературы, 1969.

КИЇВСЬКИЙ ПОЛІГРАФІЧНИЙ КОМБІНАТ

КНИЖКА ПРО СПРАВЖНІХ ЛЮДЕЙ

Коли космонавта Юрія Гагаріна запитали про його улюблені книжки, то одною з перших він назвав «Повість про справжню людину» Бориса Полевого. І це не випадково. «Повість про справжню людину» була й залишиться заповітною книжкою радянського читача, книжкою-другом, і порадиником. Її герої, справжні радянські люди, сильні й мужні, стійкі і віддані своїй Батьківщині, партії, народові, завжди з нами у великому поході до світлої мети. Значення цих образів безперечне. З роками дедалі повніше й багатше розкриваються соціально-психологічна глибина і дійова, принадна сила позитивного прикладу героїв цієї чудової книжки.

«Повість про справжню людину» була не першим твором Полевого. Перед війною вийшла його книжка «Гарячий цех». Цей твір написаний по гарячих слідах подій, свідком яких був автор, тоді молодий калінінський журналіст.

У 30-і роки в країні широкого розмаху набрав всенародний рух новаторства й ударництва. Виростали нові міста, заводи-гіганти, домни, шахти. Сторінки газет рясніли повідомленнями про визначні рекорди. І ось одного разу на Калінінському вагоноремонтному заводі був поставлений виробничий рекорд не відомим калінінським ковалем, а молодим хлопчиною «з досить сумнівною репутацією». Зацікавившись цією історією, Полевой виявив настільки цікавий і незвичайний матеріал, що, залишивши заготовані для нарисів замітки, з захватом узявся за повість. Так з'явилася книжка «Гарячий цех». На її сторінках гостро і драматично розгорнулась історія складного й сильного характеру — «хуліганський хлопчина» Женька Сизов важко, зі зривами, але неодмінно під впливом доброї волі колективу і, головне, — праці, натхненної і творчої, виростає в умілого майстра-новатора, людину, яка мислить по-державному широко.

В історії створення «Гарячого цеху» визначилась цікава риса, властива і світосприйманню письменника, і характеру його творчості, — це активне, дійове ставлення Полевого до життя, живий і жадібний інтерес до всього, що відбувалося в країні. Талановитий художник умів не лише гостро підмітити характерне і нове в тому, що відбувалося, але й бути його учасником. Близькість до справжнього життя давала Полевому багатий конкретний матеріал, що його письменник і поклав в основу своїх невігаданих історій.

Ці щирі симпатії до реальних фактів дійсності, намагання писати про те, що бачив сам, своїми очима, проявилися в письменника значно раніш. Ще в школі Полевой був закоханий у журналістику. Можливо, це було наслідком пристрасного захоплення Горьким, його публіцистикою, романтичною горьківською біографією. Полевой писав фейле-

тони до шкільної стіннівки, вміщав маленькі зарисовки, замітки, а потім і нариси в губернській газеті «Тверская правда». Зв'язок з газетою зміцнів, коли Полевой, закінчивши Промисловий технікум, пішов працювати на текстильний комбінат «Пролетарка». Тут він зустрівся з бойовим колективом робкорів, людьми сміливими і непримиренними до всяких недоліків, активними пропагандистами всього нового і передового. Разом з ними Полевой брав участь у робкорівських рейдах, писав у «Тверскую правду» і молодіжну газету «Смена» про все визначне, що відбувалося на фабриках «Пролетарки». Його блокноти були заповнені цікавими записами, враженнями, думками. Новий трудовий світ, яскравий і захоплюючий, розчинив навстіж перед молодим журналістом свої двері.

В ті роки сталася одна знаменна подія в житті Полевого. Його друзі з Тверської асоціації пролетарських письменників випустили в світ збірник газетних нарисів Полевого про людей «тверського дна», давши книжці досить незвичайну назву «Мемуари вошивої людини». А товариші по «Смене», не спитавши автора, послали її в Сорренто М. Горькому, з яким вони листувалися. На подив і радість початкуючого автора, Горький відповів. Терпляче і старанно великий письменник розбирав його працю, критикував, радив учитись.

Можна уявити, яке враження справили на Полевого лист, турбота і поради М. Горького. Вони змінили його долю, вселили надію, віру в свої сили, підказали шлях, яким належало йти. Полевой зрозумів, що настав час зайнятися журналістикою серйозно. Він розстався з фабрикою і перейшов на постійну роботу в газету, спочатку в «Смену», а потім у «Тверскую (пізніше Калининскую) правду», де й працював аж до самої війни.

Усі ці роки напруженого навчання, вдосконалення майстерності Полевой, як і завжди, лишається вірний своєму найсуворішому і найдосвідченішому вчителю — життю.

«Підмічати нове в самий момент його народження, розрізняти головне від другорядного, плисти у самому вирі і не звертати у тихі заводи з стоячою, гнилою водою», — ось заповідь газетяра Полевого, для якого бойова журналістика — це те найважливіше, що «дає ключ до розуміння характерів, душевних якостей, типових особливостей сучасника» і що «робить письменника свідком найцікавіших подій у житті своєї Батьківщини». І коли хмари фашизму насунули на ясне небо Вітчизни, коли розривами ворожих бомб упав на рідну землю 41-й рік, Полевой, уже військовий кореспондент «Правды», був на передовій, на найзапекліших ділянках воєнних подій. З перших днів і до самого кінця війни.

Ім'я письменника часто зустрічалося в ті роки на сторінках газет. Нарис, замітка, кореспонденція... І завжди матеріал — найбойовіший, найсвіжіший про останні події на фронтах. Визволення міста Калініна, повільна і страшна війна у Ржевських лісах, бої на Волзі, Курська дуга,

визволення України, Львів, Польща, Карпати, Дрезден, Берлін і, нарешті, Прага... Героїчний і важкий шлях радянських військ — шлях військового кореспондента Полевого.

І скрізь на своїх дорогах Полевою стикався з цікавими людськими долями, зустрічав людей, які проявили безприкладну відвагу, мужність, велику непоборність духу. Оповідання про цих звичайних, маленьких і великих людей Полевою об'єднав потім у книжку «Ми — радянські люди».

«У цій книжці нема вигадки», — сказав у передмові до збірника автор. І справді, герої книжки — невигадані, реальні, живі люди. І все ж це не фотографії, не побіжні зарисовки. У нарисах і оповіданнях відчувається художник, який зумів не просто бачити, а підмітити, визначити головне, основне, не спокійно збирати факти, а вимогливо відбирати й узагальнювати їх. І із зібраних окремих деталей, рисочок створювати портрет, характер, цілу картину.

Ця якість письменника виразно проявилася в його книжках, написаних через кілька років: «Золото» (1948—1950), «Глибокий тил» (1958), у збірниках «Сучасники» (1952) і «Далекі друзі» (1959), у книжках дорожніх записів «Американські щоденники» (1956), «За тридев'ять земель» (1958), «По білому світу» (1958), «Тридцять тисяч лі по Китаю» (1959), «На березі дикім» (1962), «Лікар Віра» (1966), «Кінець кінцем» (1969) та інших. Але головним чином, звичайно, у «Повісті про справжню людину» (1946).

«Під сонцем соціалізму», — казав Полевою, — у праці, в боротьбі, в тяжких, інколи трагічних конфліктах виховуються такі характери, що літераторові можна сміливо взяти живого сучасника за руку і вести його на сторінки задуманої книжки». Так сталося і з Олексієм Мересьєвим, героєм «Повісті про справжню людину». Він прийшов на сторінки книжки просто із життя, з героїчної нашої дійсності. І в умілих руках художника став чудовим сплавом правди життя і правди мистецтва, тим прекрасним прикладом, «закликом гордим», що запалює серця людей.

У чому ж сила образу Мересьєва? У Джека Лондона є відоме оповідання «Любов до життя» — про сильну людину, яка перемагає смерть. Хвора, безсила людина йде лісом і переборює нелюдські труднощі, намагаючись вийти до моря, до людей. Здавалось би, Олексій Мересьєв повторює важкий шлях героя Джека Лондона у першій частині книжки, такі схожі ситуації оповідання і початку повісті. Але це тільки на перший погляд. Там, де кінчається подвиг цього героя, основною рисою якого є інстинкт самозбереження, жага до життя, там тільки починається подвиг радянської людини, для якої поняття життя не вичерпується біологічним існуванням, і тому там, де історія героя Джека Лондона кінчалася перемогою над смертю, там тільки починалась історія радянського льотчика, що втратив обидві ноги і бореться за те, щоб повернутися в стрій.

Для Олексія Мересьєва головне не в тому, щоб лишитися живим, перемогти смерть, а в тому, щоб не потрапити до рук ворога і повернутися до своїх. Навіть коли він один у зимовому, похмурому лісі, у неймовірно тяжкому, по суті справи, безпомічному стані, він і тоді лишається бійцем, готовим до захисту і боротьби. Жити — для Мересьєва у тяжкий для Батьківщини час — це боротися за її свободу, це бути знову серед її захисників, корисним і потрібним їй. У цьому його справжнє щастя.

Величезним напруженням волі льотчик перемагає фізичне каліцтво. Він вільно ходить на протезах, танцює, грає у волейбол. Але для Мересьєва цього мало. Заповітна мета — літати, бути знову винищувачем, зустрітися з фашистом у повітрі й знищити його. Для цього головного і найвідповідальнішого екзамену збирає Мересьєв свої духовні сили і здобуває перемогу.

Так розкриває Полевой природу подвигу радянської людини. Він показує не стільки як, скільки в ім'я чого мужня людина робить подвиг, не лише процес, а й джерела, внутрішні причини, що його породили. І справа тут не лише в упертості, витримці і волі Мересьєва, а в тій моральній силі, в тому благородному почутті патріотизму, які живуть у радянській людині.

Мересьєв не герой-одиначка, знайомий нам з книжок письменників сучасного капіталістичного світу. Він син свого народу, його плоть і кров. Мужність Мересьєва, його стійкість, високо розвинене почуття патріотизму — риси, які захоплюють нас, стали безпосереднім проявом типових рис характеру радянської людини, і сам подвиг Мересьєва став можливим тільки тому, що він жив і боровся в дружній сім'ї звичайних радянських людей. Це вони виховали Мересьєва, навчили його стійкості, підтримали в нелегкій боротьбі, допомогли стати тим, ким він став — справжньою людиною.

Старий голова колгоспу «підземного» села дід Михайло, добра і сердечна Варя, стара тітка Василина, яка не пошкодувала своєї єдиної курки Партизаночки на цілющий бульйон для хворого, хлопчачки, що принесли Мересьєву обсипану кришками грудочку цукру, суворий і безмежно добрий начальник госпіталю Василь Васильович, дівчина-боєць із смішним прізвиськом «метеорологічний сержант», яка під час обстрілу захистила своїм тілом хворого льотчика, і багато інших, з ким зводить нашого героя доля, — це звичайні, здавалося б, нічим не визначні прості люди. Кожний з них скромно робить своє діло, не вбачаючи в цьому нічого особливого. Але які героїчні вони по своїй суті, як беззавітно люблять Батьківщину, які терплячі й нескорені в нужді й труднощах.

І перший серед них запам'ятовується яскравий образ комісара Семена Воробйова, живе втілення героїчної душі народу, мудрої і доброї сили партії. Нас захоплює його незвичайна сердечність, його пильна, невтомна увага до людей, їхніх справ, турбот, простих, звичайних ра-

дощів, його чудовий дар — пізнавати душі людей, відгадувати їхні по-таємні думки і почуття, «до кожного добирати свій особливий ключик» і завжди вчасно прийти на допомогу: підтримати, заспокоїти, надихнути новими силами. Добра і розумна комісарова рука підтримала у важкий момент і лейтенанта Гвоздьова, і Василя Васильовича, і бувалого солдата Степана Івановича, і Мересьєва. Наскільки важчою і складнішою була б його боротьба за повернення в стрій, коли б він не зустрів на своєму шляху Семена Воробйова!

Але головний вплив комісара не в цій безпосередній і практичній допомозі людям. Він виховує людей, впливаючи на них особистим прикладом, мужністю, умінням стояти до кінця і перемагати.

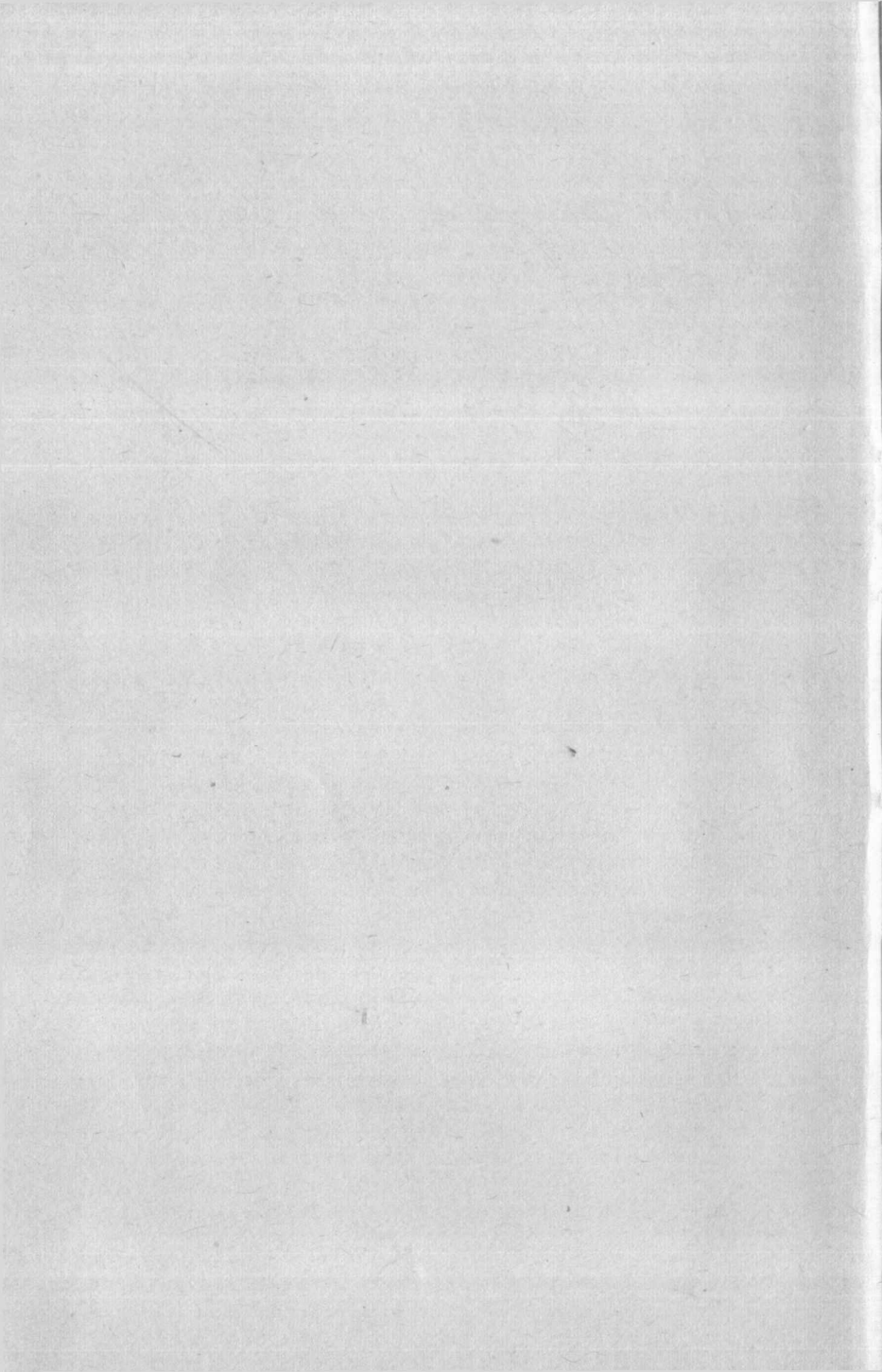
Прикутий тяжкою хворобою до ліжка, втрачаючи з кожним днем сили, він не знає, що таке відчай. Його оптимізму, його бадьорості немає меж. І це не награна, не вимушена поведінка, вироблена для підтримки духу оточуючих, ні, це його природний стан. Комісар Воробйов живе жадібно, повнокровно, радіючи всьому, що радує людину: і ясній блакиті неба, видній з лікарняного вікна, і газетам, що їх акуратно щоранку приносить сестра, і радіозведенням, які розказують про наші успіхи на фронтах, і, головне, — людям. Він був з ними завжди разом, у строю, «мобілізований і призваний» партією солдат-більшовик. Він не казав людям — любіть життя, він просто сам любив його, жадібно, пристрасно і ненаситно; він не повчав — боріться, будьте в строю до останнього віддиху, він просто сам боровся і стояв до кінця. І це діяло переконливіше за будь-які слова.

Для Воробйова зустріч з комісаром Володіним, героєм громадянської війни, така ж значна, як значна і вирішальна в житті Мересьєва його зустріч з самим Семеном Воробйовим. Мересьєв начебто прийняв із рук свого комісара знамено мужності і вірності Батьківщині, знамено, яке доблесно пронесли крізь вогонь і смерть громадянської і Вітчизняної воєн обидва комісари. Олексій Мересьєв, спадкоємець і продовжувач славних традицій більшовиків старшого покоління, несе це знамено в життя й понині.

* * *

«Повість про справжню людину» набула широкого резонансу не тільки в нашій країні, але й далеко за її межами. Її читають і перечитують на сорока мовах світу (українською мовою цей твір витримав уже кілька видань). «Повість про справжню людину» стоїть поруч з такими шедеврами радянської літератури, як «Чапаєв» Дмитра Фурманова, «Як гартувалася сталь» Миколи Островського, «Молода гвардія» Олександра Фадєєва. По цих творах трудящі всіх країн світу вивчають світлі риси характеру людини нового, комуністичного світу.

Н. КРЮЧКОВА

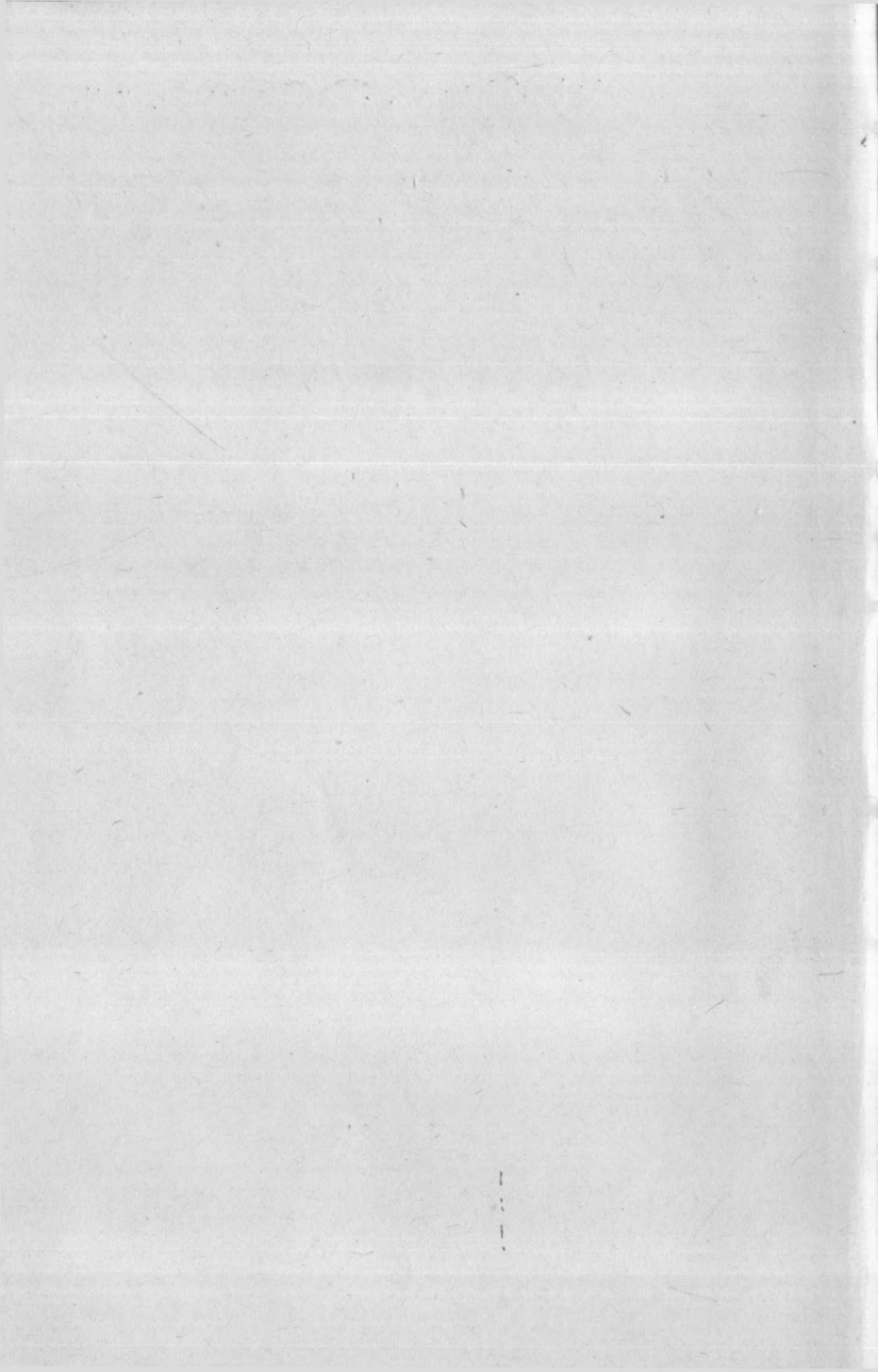

ЧАСТИНА ПЕРША

Зорі ще блищали гостро й холодно, але небо на сході вже почало світлішати. Деревя помалу виступали з п'тьми. Раптом по вершинах їхніх пройшовся сильний, свіжий вітер. Ліс зразу ожив, зашумів повнозвучно й дзвінко. Свистячим шепотом перегукнулися між собою столітні сосни, і сухий іній, м'яко зашелестівши, полився з потривоженних гілок.

Вітер стих зненацька, як і налетів. Деревя знову застигли в холодному заціпенінні. Відразу стало чути всі передранкові лісові звуки: пожадлива гризня вовків на сусідній галявині, обережне дзявкання лисиць і перші, ще невпевнені удари напівсонного дятла, які розляглися в лісовій тиші так музикально, ніби довбав він не стовбур дерева, а порожнисте тіло скрипки.

Знову поривчасто шумнув вітер у важкій хвої соснових вершин. Останні зорі стиха згасли в посвітлілому небі. Саме небо стужавіло, звузилося. Ліс, що вже зовсім струсив з себе рештки нічної п'тьми, піднімався у всій своїй зеленій величі. З того, як, побагровівши, засвітилися кучеряві голови сосен і гострі шпилі ялин, угадувалося, що сонце зійшло і що новий день буде ясний, морозяний.

Розвиднілось. Вовки позабивалися в лісові хащі перетравлювати нічну здобич, геть пішла з галявини лисиця, полишивши на снігу мереживний, хитро заплутаний слід. Старий ліс зашумів рівно, безугавно. Тільки метушня птахів, стукіт дятла, веселе цвікання жовтеньких синиць, що гасали поміж гіллям, та жадібний сухий крякіт сойок різноманітили цей тягучий, тривожний і сумний гомін, який перекочувався м'якими хвилями.

Сорока, що чистила на гілці вільшини чорний гострий дзьоб, несподівано повернула голову набік, прислухалася, присіла, ладна зірватись і полетіти. Тривожно хрустіли гілки. Хтось великий, дужий ішов лісом, не розбираючи дороги. Затріщали кущі, загойдалися вершини молодесеньких сосен, заскрипів осідаючи наст. Сорока застрекотіла і, розпустивши хвіст, схожий на оперення стріли, полетіла геть.

Із припудреної ранковим інеєм хвої висунулася довга бура морда, увінчана важкими гіллястими рогами. Злякані очі оглянули величезну галявину. Рожеві замшеві ніздрі, що випускали гарячі цвіочки пари, стривожено, судорожно заворушилися.

Старий лось замер у сосняку, мов статуя. Лише ключувата шкіра нервово пересмикувалася на спині. Нашорошені вуха ловили кожен звук, і слух був такий гострий, що звір чув, як короїд точить деревину сосни. Проте навіть і ці сторожки вуха не чули в лісі нічого, крім пташиного цвірінькання, стукоту дятла і рівного дзвону соснових вершин.

Слух заспокоював, та нюх попереджав про небезпеку. До свіжих пахощів талого снігу примішувалися гострі, важкі й небезпечні запахи, чужі в цьому непроглядному лісі. Чорні сумні очі звіра побачили на сліпучій лусці насту темні постаті. Не ворухнувшись, лось увесь напружився, ладен стрибнути в гущавину. Але люди в снігу не рухалися. Вони лежали густо, подекуди один на одному. Їх було багато, та жоден з них не поворухнувся і не порушив віковичної тиші. Поряд підіймалися врослі в замети якісь страховиська. Саме від них і йшов гострий, тривожний запах...

Злякано косуючи оком, стояв на узліссі лось, не розуміючи, що ж трапилось з усім цим стадом тихих, мовчазних і зовсім безпечних з вигляду людей.

Увагу його привернув звук, що долинув зверху. Звір здригнувся, шкура на спині йому пересмикнулася, задні ноги ще більше підігнулися.

Проте звук той був не страшний: наче кілька хрущів басовитим гудінням кружляли в листі розквітаючої берези. І до гудіння їхнього прилучався інколи частий, короткий тріск, схожий на те, як увечері скрипить деркач на болоті.

А ось і самі хрущі. Виблискуючи крилами, танцюють вони в блакитному морозному повітрі. Знову і знову скрипнув у вишині деркач. Один із хрущів, не згортаючи крил, метнувся вниз. Решта знову затанцювала в небесній блакиті. Звір розслабив напружені мускули, вийшов на галявину, лизнув наст, косуючи оком на небо. І — раптом ще один хрущ одірвався від рою, що танцював у повітрі, і, залишаючи за собою великий пишний хвіст, полинув просто до галявини. Він ріс так швидко, що лось ледве встиг скочити в кущі; щось величезне, страшніше за раптовий порив осінньої бурі, вдарило по вершинах сосен і брязнулося об землю, аж увесь ліс загудів, застогнав. Луна покотилася понад деревами, випереджаючи лося, який чимдуж кинувся у хащі.

Загрузла в гущавині зеленої хвої луна. Сяючи й виблискуючи, обсипався іній з вершин дерев, збитих падаючим

літаком. Тиша, тягуча й владна, знову запала в лісі. І в ній виразно почулося, як простогнала людина і як важко захрустів сніг під ногами ведмедя, що його незвичайний гуркіт і тріск вигнали з лісу на галявинку.

Ведмідь був великий, старий і кошлатий. Брудна шерсть бурими віхтями стирчала на його запалих боках, бурульками звисала з худого, сухорлявого заду. В цих краях з осені бушувала війна. Вона докотилася навіть сюди, у заповідну глушину, куди раніше, та й то не часто, заходили тільки лісники та мисливці. Гуркіт близького бою підвів ведмедя з барлога, порушив його зимову сплячку, і ось тепер, голодний і злий, бродив він лісом, не маючи спокою.

Ведмідь зупинився на узліссі, там, де щойно стояв лось. Понюхав його свіжі сліди, які так смачно пахли, важко й жадібно задихав, поводячи запалими боками, прислухався. Лось зник, але поблизу чувся звук, що його подавала якась жива і, певне, квола істота. Шерсть здрибилася на загривку звіра. Він витяг морду. І знову цей жалібний звук ледь-ледь долинув з узлісся.

Повільно, обережно ступаючи м'якими лапами, під якими дзвінко провалювався сухий і міцний наст, звір попрямував до нерухомої, втисненої в сніг людської постаті...

2

Льотчик Олексій Мересьєв попав у подвійні «кліщі». Це було найгірше, що могло трапитись у повітрянім бою. Він вистріляв усі боєприпаси, і його, фактично беззбройного, оточили чотири німецькі літаки й, не даючи ні повернутися, ні ухилитися з курсу, повели на свій аеродром...

А сталося усе це так. Ланка винищувачів під командуванням лейтенанта Мересьєва вилетіла супроводити ІЛі, що вийшли на штурмування ворожого аеродрому. Смілива вилазка вдалася. Штурмовики, ці «літаючі танки», як називали їх у піхоті, плывучи мало не по вершинах сосен, підкралися просто до льотного поля, на якому рядами стояли великі транспортні «юнкерси». Несподівано виринувши з-за шпилів сизої лісової гряди, вони помчали над важкими тушами «ломовиків», поливаючи їх з гармат і кулеметів свинцем і сталлю, закидаючи хвостатими снарядами. Мересьєв, що охороняв з своєю четвіркою повітря над місцем атаки, добре бачив згори, як заметушилися

на аеродромі маленькі темні постаті людей, як стали важко розповзатися по накатаному снігу транспортники, як штурмовики робили нові й нові заходи і як екіпажі «юнкерсів», отямившись, почали під вогнем вирулювати на старт і підіймати машини в повітря.

Отут Олексій і промахнувся. Замість того щоб суворо пильнувати повітря над районом штурмування, він, як кажуть льотчики, спокусився на легку здобич. Кинувши машину в піке, він каменем ринув на важкого й повільного «ломовика», який щойно одірвався від землі, задоволено оперезав кількома довгими чергами його чотирикутне строкате, з гофрованого дюралю тіло. Впевнений у собі, він навіть не дивився, як ворог заріє носом у землю. З другого кінця аеродрому зірвався в повітря ще один «юнкерс». Олексій погнався за ним. Атакував — і невдало. Його вогневі траси ковзнули поверх машини, що повільно набирала висоту. Він круто розвернувся, атакував ще раз, знову промазав, знову наздогнав свою жертву й звалив її десь уже збоку над лісом, люто всадивши в широкий сигароподібний тулуб кілька довгих черг з усього бортового озброєння. Поклавши «юнкерса» і зробивши два переможні кола біля місця, де над зеленим скуйовдженим морем нескінченного лісу здійнявся чорний стовп, Олексій знову повернув літак до німецького аеродрому.

Але долетіти туди вже не пощастило. Він побачив, як три винишувачі його ланки ведуть бій з дев'ятьма месерами, викликаними, мабуть, командуванням німецького аеродрому для відбиття нальоту штурмовиків. Сміливо кидаючись на німців, які втрое переважали їх кількістю, льотчики намагалися відвернути ворога од штурмовиків. Ведучи бій, вони заманювали противника все далі й далі вбік, як це робить тетерка, прикидаючись пораненою і одвертаючи мисливців від своїх пташенят.

Олексієві стало соромно за своє захоплення легкою здобиччю, так соромно, що він відчув, як запалали під шоломом щоки. Він вибрав собі противника і, зціпивши зуби, кинувся в бій. Метою його був месер, який трохи одбився від інших і, мабуть, так само вже назорив собі здобич. Витискаючи усю швидкість з свого «ішачка», Олексій кинувся на ворога з флангу. Він атакував німця за всіма правилами. Сіре тіло ворожої машини виразно виднілося в павутинному хрестіку прицілу, коли він натискав гашетку. Але той спокійно проплив мимо. Промаху не могло бути. Ціль була близько, і видно її було

дуже виразно. «Боеприпаси!» — здогадався Олексій, відчуваючи, що спина одразу вкрилася холодним потом. Натиснув для перевірки гашетку і не відчув того дрижачого гулу, який всім тілом відчуває льотчик, пускаючи в хід зброю своєї машини. Зарядні коробки були порожні: гаяючись за «ломовиками», він вистріляв увесь боекомплект.

Але ж ворог не знав про це! Олексій вирішив беззбройним затесатися в розгардіяш бою, щоб хоч чисельно поліпшити співвідношення сил. Він помилився. На винищувачі, що його він так невдало атакував, сидів досвідчений і спостережливий льотчик. Німець помітив, що машина беззбройна, і дав наказ своїм колегам. Чотири «мерсершміти», вийшовши з бою, оточили Олексія з боків, затисли зверху й знизу і, диктуючи йому шлях кульовими трасами, виразно видними в блакитному й прозорому повітрі, взяли його в подвійні «кліщі».

Кілька днів тому Олексій чув, що сюди, в район Старої Руси, перелетіла з заходу знаменита німецька авіадивізія «Ріхтгофен». До неї входили найкращі аси фашистської імперії, і перебувала вона під протегуванням самого Герінга. Олексій зрозумів, що попав у пазури цих повітряних вовків і що вони, мабуть, хочуть привести його на свій аеродром, змусити сісти, щоб узяти в полон живим. Такі випадки тоді траплялися. Олексій бачив, як одного разу ланка винищувачів під командуванням його приятеля Героя Радянського Союзу Андрія Дегтяренка привела й посадила на свій аеродром німця-розвідника.

Довге зеленаво-блїде обличчя полоненого німця, його хитка хода вмить зринули в Олексієвій пам'яті. «Полон? Ніколи! Не вийде цей номер!» — вирішив він.

Але вивернутися йому не вдалося. Німці перегороджували шлях кулеметними чергами, як тільки він робив найменшу спробу відхилитися од диктованого ними курсу. І знову промайнуло перед Олексієм обличчя полоненого льотчика з спотвореними рисами, з тремтячою щелепою. Був у тому обличчі якийсь принизливий тваринний страх.

Мересьєв зіппив зуби, дав повний газ і, поставивши машину вертикально, спробував пірнути під верхнього німця, що притискав його до землі. Йому пощастило вирватися з-під конвою. Але німець встиг вчасно натиснути гашетку. Мотор збився з ритму й запрацював частими ривками. Весь літак задрижав у смертельній пропасниці.

Підбили! Олексій встиг звернути в білу імлу хмари, збити зі сліду погоню. Але що ж далі? Льотчик відчував тремтіння пораненої машини всією своєю істотою, наче це була не агонія скаліченого мотора, а пропасниця, що трясла його власне тіло.

Куди поранено мотор? Скільки може літак пробути в повітрі? Чи не вибухнуть баки? Все це не подумав, а скоріше відчув Олексій. Почуваючи себе наче на динамітній шашці, до якої шнуром запалу вже біжить полум'я, він поклав літак на зворотний курс, до лінії фронту, до своїх, щоб у разі чого хоч поховали б рідні руки.

Розв'язка настала зразу. Мотор осікся і замовк. Літак, наче зсковзнувши з крутої гори, шалено помчав униз. Під літаком переливався зелено-сірими хвилями неоглядний, як море, ліс... «І все-таки не полон!» — устиг подумати льотчик, коли близькі дерева, зливаючись у подовжені смуги, мчали під крилами літака. Коли ліс, мов звір, плигнув на нього, він інстинктивним рухом вимкнув запалювання. Розлігся скреготливий тріск, і все вмить зникло, ніби він разом з машиною пірнув у темну густу воду.

Падаючи, літак зачепив верхівки сосен. Це пом'якшило удар. Зламавши кілька дерев, машина розвалилася на частини, але за мить раніше Олексія вирвало із сидіння, підкинуло в повітря, і, упавши на розлогу вікову ялину, він зсунувся по гілках у глибокий замет, нанесений вітром біля її підніжжя. Це врятувало йому життя...

Скільки пролежав він непритомним, Олексій згадати не міг. Якись невиразні людські тіні, контури будівель, неймовірні машини, шалено мерехтячи, проносилися перед ним, і від вихрового їхнього руху в усьому його тілі відчувався тупий, дряпливий біль. Потім з хаосу вийшло щось велике, гаряче, невиразне й задихало на нього гарячим смородом. Олексій спробував відсторонитися, але тіло його наче влипло в сніг. Томлений несвідомим жахом, він зробив ривок — і раптом відчув морозне повітря, що ринуло йому в легені, холод снігу на щоці й гострий біль уже не в усьому тілі, а в ногах.

«Живий!» — промайнуло в свідомості. Він хотів був підвестися, але почув біля себе хрускотливий скрип насту під чиймись ногами і шумне, хрипливате дихання. «Німці! — зразу ж догадався він, тамуючи в собі бажання розплющити очі й схопитися, захищаючись. — Полон, значить, усе-таки полон!.. Що ж робити?»

Він згадав, що його механік Юра, майстер на всі руки, взявся вчора пришити йому до кобури ремінь, який оді-

рвався, та так і не пришив; довелося, вилітаючи, покласти пістолет у задню кишеню комбінезона. Тепер, щоб його дістати, треба було повернутися на бік. Цього не можна, звісно, зробити непомітно для ворога. Олексій лежав ниць. Стегном відчував гострі грані пістолета. Але лежав нерухомо; може, ворог вважатиме, що він мертвий, і піде геть.

Німець потупцяв поблизу, якимось чудно зітхнув, знову підійшов до Мересьєва; похрустів настом, нахилився. Олексій знову відчув смердючий дух з його глотки. Тепер він знав, що німець один, і в цьому була можливість порятунку: якщо підстерегти його, несподівано схопитися, вчепитись йому в горлянку і, просто так, без зброї, зав'язати боротьбу... Але це треба зробити розважливо й точно.

Не міняючи пози, повільно, дуже повільно Олексій трохи розплющив око й крізь опущені вії побачив перед собою замість німця буру волохату пляму. Розплющив око ширше — і зразу ж міцно зажмурився: перед ним на задніх лапах сидів великий, охлялий, обідраний ведмідь.

3

Тихо, як уміють тільки звірі, ведмідь сидів біля нерухомої людини, яку ледве було видно в синюватому, сяючому проти сонця, заметі.

Його брудні ніздрі тихо сіпалися. З напіврозтуленої пащі, в якій виднілися старі, жовті, але ще могутні ікла, звисала й гоїдалася од вітру тоненька ниточка густої слини.

Вигнаний війною з зимового барлога, звір був голодний і злий. Але ведмеді не їдять мертвечини. Обнюхавши нерухоме тіло, що неприємно тхнуло бензином, ведмідь ліниво одійшов на галявину, де лежало багато таких же нерухомих, умерзлих у наст людських тіл. Стогін і шурхіт повернули його назад.

І ось він сидів біля Олексія. Гострий голод боровся в ньому з огидою до мертвоти. Голод почав перемагати. Звір зітхнув, підвівся, лапою перекинув людину в заметі й рвонув пазурами чортову шкіру комбінезона. Комбінезон не піддався. Ведмідь глухо заричав. Великих зусиль коштувало Олексієві в цю мить здолати в собі бажання розплющити очі, відсахнутися, закричати, відштовхнути цю важку тушу, що навалилася йому на груди. Хоч як усім еством своїм поривався він до бурхливого й шаленого

захисту, але змусив себе повільним, непомітним рухом засунути руку в кишеню, намацати там гранчасту рукоятку пістолета, обережно, щоб не клацнув, звести великим пальцем курок і почати непомітно витягати вже озброєну руку.

Звір ще дужче рвонув комбінезон. Міцна матерія затріщала, але витримала. Ведмідь люто заревів, схопив комбінезон зубами, прищемивши через хутро й вату тіло. Олексій останнім зусиллям волі притлумив у собі біль і тої миті, коли звір вирвав його із замету, звів пістолет і натиснув на курок.

Глухий постріл тріснув розкотисто й гучно.

Спурхнувши, моторно полетіла геть сорока. Іній посилався з потривожених гілок. Звір повільно випустив жертву. Олексій упав у сніг, не зводячи з ведмедя очей. Той сидів на задніх лапах, і в чорних, зарослих дрібною шерстю, гнійних його очицях застиг подив. Густа кров матовою цівочкою пробивалася з-поміж його іклів і капала на сніг. Він заричав хрипко й страшно, важко підвівся на задні лапи й враз осів на сніг, перше ніж Олексій устиг знову вистрілити. Блакитний наст повільно заплавав червоним і, танучи, злегка димився біля голови звіра. Ведмідь був мертвий.

Напруження Олексієве спало. Він знову відчув гострий, пекучий біль у ступнях і знепритомнів...

Очуняв він, коли сонце стояло вже високо. Проміння, пробиваючись крізь хвою, сяючими відблисками запалювало наст. У затінку сніг здавався навіть не блакитним, а синім.

«Що ж воно ото, привидівся ведмідь, чи як?» — була перша думка Олексія.

Бура волохата, незугарна туша лежала поблизу на блакитному снігу. Ліс шумів. Гучно довбав кору дятел. Дзвінко цівікали, плигаючи в кущах, моторні жовтоволі синички.

«Живий, живий, живий!» — в думках повторював Олексій. І весь він, усе тіло його раділо, вбираючи в себе чудесне, могутнє, п'янке відчуття життя, яке приходить до людини й захоплює її щоразу після того, як вона зазнала смертельної небезпеки.

Корячись цьому могутньому почуттю, він схопився на ноги, але зразу ж, застогнавши, сів на ведмежу тушу. Біль у ступнях обпик усе його тіло. В голові глухо, важко шуміло, наче крутилися в ній, гуркочучи й стрясаючи мозок, старі, щербаті жорна. Очі ломило, мов хтось нати-

скав на повіки пальцем. Усе навкруги то поставало перед ним виразно й яскраво, залите холодним жовтим сонячним промінням, то зникало, вкриваючись сірою, мерехтливою, іскристою запоною.

«Погано... Мабуть, контузило, коли падав, і з ногами щось сталося», — подумав Олексій.

Підвівшись, він здивовано оглянув широке поле за узліссям, облямоване на обрії сизим півколом далекого лісу.

Мабуть, восени, а точніше ранньою зимою, вздовж узлісся через це поле проходив один з оборонних рубежів, на якому недовго, але уперто, як кажуть — на смерть, стояла червоноармійська частина. Хуртовини поприкривали рани землі злежаною сніговою ватою. Але й під нею легко вгадувалися кротові ходи окопів, горбки розбитих вогневих точок, безконечне ряботиння дрібних і великих снарядних вирв, що виднілися аж ген до підніжжя побитих, поранених, обезголовлених або вивернутих вибухами дерев на узліссі. Серед сплюндрованого поля тут і там вмерзли в сніг кілька танків, пофарбованих у строкатий колір щучої луски. Усі вони — особливо найдавший, якого, мабуть, вибухом гранати або міни повалило на бік, так що довгий ствол його гармати висунути з язиком звисав на землю, — здавалися трупами незнаних потвор. І скрізь по полю — біля брустверів неглибоких окопчиків, коло танків і на узліссі — лежали впереміжку трупи червоноармійців і німецьких солдатів. Було їх так багато, що місцями вони нагромаджувались один на одного. Лежали в тих самих скутих морозом позах, в яких кілька місяців тому, ще на початку зими, спостигла людей у бою смерть.

Усе говорило про запеклий, лютий бій, який бушував тут, про те, що бойові товариші Олексія билися, забувши про все, крім того, що треба зупинити, не пропустити ворога. Ось недалеко, на узліссі, біля понівеченої снарядом товстої сосни, високий, навскіс обламаний стовбур якої стікає тепер жовтою прозорою смолою, валяються німці; у них проламані черепи, потрощені обличчя. В центрі, впоперек одного з ворогів, лежить навznak тіло величезного, круглолицього, головатого парубка без шинелі, в самій гімнастюрці без пояса, з розірваним коміром і поруч гвинтівка з поламаним штиком і закривавленим, побитим прикладом.

А далі, біля дороги, що веде в ліс, під закиданою піском молододою ялинкою, наполовину в вирві, теж навznak лежить на її краю смуглявий узбек з тонким, наче вирізьб-

леним із старої слонової кістки, обличчям. За ним під гіллям ялинки видно акуратний стосик ще не витрачених гранат, і сам він тримає гранату в закинутій назад мертвій руці, ніби перед тим, як її кинути, вирішив глянути на небо, та так і завмер.

А ще далі, уздовж лісової стежки, біля плямистих танків, біля укосів великих вирв, в окопчиках, біля старих пнів,— скрізь мертві постаті у ватниках і стьобаних штанах, у бруднувато-зелених френчах і рогатих пілотках, насунених, щоб тепліше було, на вуха; стирчать із заметів зігнути коліна, закинуті підборіддя, відталі з насту воскові обличчя, обгризені лисицями, обкльовані сороками та гайворонням.

Кілька круків повільно кружляли над галявиною, і це нагадало Олексієві урочисту, повну похмурої сили картину Ігоревої січі, відтворену в шкільному підручнику історії з полотна великого російського художника.

«Ось і я лежав би тут!» — подумав він, і знову все єство його наповнилося бурхливим відчуттям життя. Він підбадьорився. В голові ще повільно крутилися щербаті жорна, ноги пекло й судомило гірше, ніж спершу, але Олексій, сівши на вже захололу й посріблену сухим сніжком ведмежу тушу, почав думати, що йому робити, куди йти, як добратися до своїх передових частин.

Планшет з картою він загубив падаючи. Але й без карти Олексій ясно уявляв собі сьогоднішній маршрут. Німецький польовий аеродром, що на нього налітали штурмовики, був кілометрів за шістьдесят на захід від лінії фронту. Зв'язавши німецьких винищувачів повітряним боєм, його льотчики змогли відвернути їх від аеродрому на схід приблизно кілометрів на двадцять, та й йому, після того як вирвався він з подвійних «кліщів», вдалося, мабуть, ще трохи протягти на схід. Отже, упав він приблизно кілометрів за тридцять п'ять від лінії фронту, далеко за спиною передових німецьких дивізій, десь у районі величезного, так званого Чорного лісу, через який не раз доводилося йому літати, супроводячи бомбардувальників і штурмовиків у їхніх коротких рейдах по близьких німецьких тилах. Цей ліс завжди здавався Олексієві зверху безкраїм зеленим морем. У погожу годину ліс клубився шапками соснових вершин, а в негоду, оповитий сірим туманом, нагадував спохмурнілу водяну гладінь, по якій перебігають дрібні хвилі.

Те, що він упав в центрі цього заповідного лісу, було й добре й погано. Добре, бо навряд, щоб тут, у цих

непроглядних хащах, стрінулись йому німці, які звичайно намагаються триматись ближче до шляхів і житла. Погано, бо треба було пройти хоч і не дуже довгу, але важку путь лісовими заростями без надії на допомогу людини, на шматок хліба, на притулок, на ковток окропу. Але ж ноги... Чи стане він на ноги? Чи підуть вони?

Олексій обережно почав підводитися з ведмежої туші. Той самий гострий біль, що виникав у ступнях, пронизав усе його тіло. Він скрикнув — і знову сів. Спробував зняти унт. Унт не піддався, і кожен ривок викликав стогін. Тоді Олексій зціпив зуби, зажмурився, з усієї сили рвонув унт обома руками — і знепритомнів. Очунявши, він обережно розгорнув байкову онучу. Вся ступня розпухла й була суцільний сизий синяк. Пекло й судомило в кожному суглобі. Олексій поставив ногу на сніг — біль став слабший. Таким самим відчайдушним ривком, наче сам собі виривав зуба, скинув він другий унт.

Ноги нікуди не годилися. Мабуть, коли літак ударив по вершинах сосен і його викинуло з кабіни, ступні чимось прищипнуло й розчавило дрібні кістки плесна й пальців. Звісно, за інших умов він навіть і не подумав би підвестися на ці розбиті, розпухлі ноги. Але він був сам у лісовій хащі, в тилу у ворога, де зустріч з людиною означала не полегшення, а смерть. І Олексій вирішив іти, йти на схід, іти через ліс, навіть не шукаючи зручних шляхів і людських осель, іти хай би й ціною життя.

Він схопився з ведмежої туші, зойкнув, заскрипів зубами й ступив крок. Постояв, вирвав другу ногу з снігу, ступив іще крок. У голові гуло, ліс і галявина хитнулися, попливли кудись.

Олексій відчув, що знесилюється від напруження й болю. Закусивши губу, він ішов і йшов, добираючись до лісової стежки, що вела повз підбитий танк, повз узбека з гранатою, в глибину лісу, на схід.

По м'якому снігу йти було ще нічого, та, як тільки Олексій ступив на твердий, обвіяний вітрами, покритий льодом горбок, біль став такий нестерпний, що він зупинився, не наважуючись ступити іще хоч би крок. Так і стояв, незручно розставивши ноги, хитаючись, наче од вітру. І раптом усе посіріло перед очима. Зникли стежка, сосни, сиза хвоя, блакитний довгастий просвіт над нею... Олексій стояв на аеродромі біля літака, свого літака, і його механік, або, як він називав його, «технар», довгов'язий Юрко, блискаючи зубами й білками очей, що виділялися на його неголеному й завжди замурзаному

обличчі, жестом запрошував його в кабіну: мовляв, готово, прошу в політ... Олексій ступив до літака крок, але земля палала, пекла ноги, наче ішов він по розжареній плиті. Він рвонувся, щоб перескочити через цю палаючу жаром землю просто на крило, але наштотхнувся на холодний фіюзеляж і здивувався. Фюзеляж був не гладенький, покритий лаком, а шорсткий, обличкований сосною корою... Ніякого літака! Він — на дорозі і обмацує стовбур дерева.

«Галюцинація? Божеволію від контузії,— подумав Олексій.— Іти дорогою — не зможу... Звернути на цілину? Але це набагато сповільнить просування вперед...» Він сів на сніг, знову тими ж рішучими короткими ривками постягав унти, нігтями й зубами порозривав їх у підйомі, щоб не тиснули вони розбиті ступні, зняв з шиї великий пуховий шарф з ангорської шерсті, розірвав його надвое, пообмотував ступні й перевзувся.

Іти стало легше. Проте йти — це неправильно сказано: не йти, а просуватися, просуватися обережно, ступаючи на п'яти й високо підіймаючи ноги, як ходять по болоту. Від болю й напруження через кілька кроків починало паморочитися в голові. Доводилося стояти, заплющивши очі, спершись спиною на стовбур, або сідати на замет і перепочивати, прислухаючись до різкого биття пульсу.

Так він ішов кілька годин. Та коли озирнувся, в кінці просіки ще було видно освітлений поворот дороги, біля якого темною плямкою лежав на снігу мертвий узбек. Це дуже засмутило Олексія. Засмутило, але не злякало. Йому захотілося йти швидше. Він підвівся з замету, міцно зціпив зуби й пішов уперед, намічаючи перед собою маленькі цілі, зосереджуючи на них увагу,— від сосни до сосни, від пенька до пенька, від замету до замету. На незайманому снігу безлюдної лісової дороги в'юнився за ним млявий, нечіткий слід, який залишає поранений звір.

4

Так, насилу переставляючи ноги, ішов він аж до вечора. Коли сонце, що заходило десь за Олексієвою спиною, кинуло своє останнє холодне полум'я на вершини сосен і в лісі почав згущатися сірий присмерк, біля дороги, в зарослій ялівцем долині, Олексієві відкрилася картина, від якої наче мокрим рушником провели у нього вздовж спини від самої шиї і волосся заворушилося під шоломом.

Тоді як там, на галявині, точився бій, тут, у долині, розташовувалась, певне, санітарна рота. Сюди зносили поранених і клали їх на подушках з хвої. Так і лежали вони тепер рядами під захистком кущів, напівзанесені і зовсім засипані снігом. З першого погляду стало ясно, що помирали вони не від ран. Хтось умілими помахами ножа перерізвав їм усім горло, і вони лежали в однакових позах, позакидавши далеко голови, наче намагаючись заглянути, що робиться там, за ними. Тут з'ясувалася і таємниця страшної картини. Під сосною, біля занесеного снігом тіла червоноармійця, тримаючи його голову в себе на колінах, сиділа по пояс у снігу медсестра, маленька, тендітна дівчина в ушанці, зав'язаній під підборіддям тасьмами. Між лопатками у неї стирчала колодочка ножа, поблискуючи поліровкою. А поруч, учепившись один одному в горло в останній мертвій схватці, захололи німець у чорному мундирі військ СС і червоноармієць в головою, забинтованою кривавою марлею. Олексій зрозумів, що цей, у чорному, і прикінчив поранених своїм ножем, заколов сестру, і тут його схопила не добита ним людина, яка всі сили свого згасаючого життя вклала в пальці, що здушили горлянку ворогові.

Так їх і поховала хуртовина — тендітну дівчинку, яка прикрила своїм тілом пораненого, і цих двох — ката й месника, що вчепилися один в одного біля її ніг, взутих у старенькі кирзові чобітки з широкими халявами.

Якусь мить Мересьєв стояв вражений, а тоді пошкандибав до сестри й вирвав з її тіла кинджал. Це був есесівський ніж, зроблений за зразком старонімецького меча, з колодочкою червоного дерева, в яку був врізаний срібний есесівський знак. На іржавому лезі зберігся напис: «Alles für Deutschland»¹. Шкіряні піхви кинджала Олексій зняв з есесівця. Ніж знадобиться йому в дорозі. Потім він викопав з-під снігу зашкарублу, зледенілу плащ-палатку, дбайливо наклав нею тіло сестри, поклав зверху кілька соснових гілок...

Поки Олексій клопотався з усім цим, смеркло. На заході згасли просвіти між деревами. Морозна й густа пільма затягла долину. Тут було тихо, але нічний вітер гуляв по вершинах сосен, ліс шумів то колисково-співуче, то рвучко й тривожно. По долині сіявся уже невидний сніжок, тихо шарудів і колов обличчя.

---

¹ Усе для Німеччини (нім.).

Народившись у Камишині, серед надволзьких степів, городянин, недосвідчений у лісових справах, Олексій не подбав заздалегідь ні про ночівлю, ні про вогнище. Застуканий непроглядною темрявою, відчуваючи нестерпний біль у розбитих, натруджених ногах, він уже не мав сили йти по паливо, заліз у густу зарость молодого сосняка, сів під деревом, увесь зібгався в клубок, сховав обличчя в коліна, обхопивши їх руками, і, зогріваючись диханням, завмер, жадібно віддався насолоді від спокою й нерухомості.

Напоготові був пістолет із зведеним курком, але навряд чи зміг би Олексій застосувати його в цю першу ніч, проведену ним у лісі. Він спав як кам'яний, не чуючи ні тихого шуму сосен, ні стогону пугача десь біля дороги, ні далекого виття вовків — нічого з тих лісових звуків, що ними була повна густа й непрониклива пітьма, яка щільно оповила його з усіх боків.

Зате прокинувся він зразу, наче від поштовху, коли ще ледве-ледве сіріло й лише найближчі дерева неясними силуетами виступали з морозної мли. Прокинувся, згадав, що з ним, де він, і аж тоді злякався цієї так безтурботно проведеної у лісі ночі. Вогкий холод пробирався крізь чортову шкіру, крізь хутро комбінезона й діставав до кісток. Тіло бив дрібний, невтримний дроз. Але найстрашніше — ноги: вони боліли ще гостріше, навіть тепер, коли він сидів. Зі страхом подумав Олексій про те, що треба вставати. Але встав він так само рішуче, ривком, як учора зривав з себе унти. Час не ждав.

До всіх злигоднів, що випали на Олексієву долю, прилучився ще й голод. Ще вчора, накриваючи тіло медсестри плащ-палаткою, він помітив коло неї брезентову сумку з червоним хрестом. Якесь звіря похазяйнувало вже там, і на снігу біля прогризених дірок валялися крихти. Тоді Олексій майже не звернув на це уваги. Сьогодні він підняв сумку. В ній лежало кілька індивідуальних пакетів, велика банка консервів, пачка чийхось листів, дзеркальце, з другого боку якого була вставлена фотографія худенької бабусі. Був, очевидно, в сумці хліб або сухарі, та птахи чи звір уже їх з'їли. Олексій запхнув банку й бинти у кишені комбінезона, подумав: «Дякую, рідна!» — поправив скинуту вітром з ніг дівчини плащ-палатку й повільно пошкандибав на схід, що вже оранжево полум'янів за мереживом гілля.

У нього була тепер кілограмова банка консервів, і він вирішив їсти раз на добу, опівдні.

Щоб затамувати біль, якого завдавав йому кожен крок, Олексій намагався думати про інше: обмірковував й обчислював свою дорогу. Якщо долати за добу десять-дванадцять кілометрів, він дістанеться до своїх за три, щонайбільше — чотири дні.

Це добре! Тепер: що таке пройти десять-дванадцять кілометрів? Кілометр — це дві тисячі кроків; отже, десять кілометрів — двадцять тисяч кроків, а це багато, якщо врахувати, що після кожних п'ятисот-шестисот кроків доводиться зупинятися й перепочивати...

Учора Олексій, щоб скоротити дорогу, намічав собі деякі зримі орієнтири: сосну, пеньок, вибоїну на дорозі — і до них поспішав, як до місця перепочинку. Тепер він переклав усе це на мову цифр, обчислив кількість кроків. Він вирішив зупинятися кожні тисячу кроків, тобто через півкілометра, і спочивати за годинником, не більше п'яти хвилин. Виходило, що від світанку й до заходу сонця він, хоч і на превелику силу, але пройде кілометрів десять.

Та як тяжко долав він першу тисячу кроків! Він намагався рахувати якнайуважніше, щоб переключити на те всю свою увагу й послабити тим самим біль, але, пройшовши п'ятсот кроків, збився, почав плутати і вже не міг думати ні про що інше, як про пекучий, сіпаючий біль. І все ж Олексій здолав цю тисячу кроків. Не маючи вже сили сісти, упав обличчям у сніг і почав жадібно лизати наст. Притискався до нього лобом, скронями, в яких стукала кров, і відчував невимовне блаженство від крижаного дотику.

Потім він здригнувся, подививсь на годинник. Секундна стрілка відлічувала останні миті п'ятої хвилини. Олексій злякано глянув на неї, ніби, тільки-но вона завершить своє коло, має статися щось жахливе; а коли стрілка торкнулася цифри «шістдесят», одразу схопився на ноги, застогнав і рушив далі.

Опівдні, коли лісові сутінки заіскрилися тонкими нитками сонячного проміння, що пробивалося крізь густу хвою, і в лісі міцно запахло смолою і талим снігом, він зробив усього чотири такі переходи. А тоді так і сів посеред дороги на сніг, уже не маючи сили дійти до стовбура великої берези, який лежав мало не за кілька кроків. Довго сидів, опустивши плечі, ні про що не думаючи, нічого не помічаючи й не чуючи, не відчуваючи навіть голоду.

Потім зітхнув, кинув у рот кілька грудочок снігу і, переборюючи заціпеніння, що сковувало тіло, витяг з кишені іржаву банку, відкрив її кинджалом. Поклав у рот шматок мерзлого, несолоного сала, хотів його проковтнути, але сало розтануло. Олексій відчув у роті його смак, і раптом його охопив такий голод, що він насилу змусив себе одірватися від банки й став їсти сніг, аби тільки що-небудь ковтати.

Перед тим як знову рушити в дорогу, він вирізав з ялівцю палиці. Спирався на них, але йти ставало щораз важче.

6

...Третій день путі віковичним лісом, де Олексій не бачив жодного людського сліду, ознаменувався несподіваною пригодою.

Він прокинувся з першим промінням сонця, дрижачи від холоду й внутрішнього ознобу. В кишені комбінезона знайшов запальничку, яку зробив йому на спогад з патрона від гвинтівки механік Юрко. Олексій зовсім забув про неї і про те, що можна й треба розводити вогонь. Наламавши з ялини, під якою спав, сухих мохових гілок, він притрусив їх зверху хвоєю і запалив. Жовтуваті меткі вогники вирвалися з-під сизого диму. Смолисте сухе дерево спалахнуло швидко й весело. Полум'я перебігло на хвою, вітер роздмухав його, і багаття розгорялося із стогоном і свистом.

Воно тріщало й шипіло, випромінюючи сухе благодтворне тепло. Олексієві зробилося затишно, він смикнув «блискавку» комбінезона, дістав з кишені гімнастюрки кілька потертих листів, написаних однаковим круглим старанним почерком, витяг з одного фотографію тоненької, в строкатому, квітчастому платті, дівчини, що сиділа, підібгавши ноги, в траві. Він довго дивився на неї, потім знову обережно загорнув у целофан, вклав у лист і, задумливо потримавши в руках, сховав назад у кишеню.

— Нічого, нічого, усе буде гаразд, — сказав він, звертаючись чи то до дівчини, чи до самого себе, і задумливо повторив: — Нічого...

Тепер уже звичними рухами зірвав з ніг унти, розмотав шматки шарфа, уважно оглянув ноги. Вони ще більше розпухли. Пальці стирчали в різні боки, ніби ступні були гумові і їх надули повітрям. Колір їх був іще темніший, ніж учора.

Олексій зітхнув, прощаючись із згасаючим багаттям, і зашкутьгав дорогою, скриплячи палицями по обледенілому снігу, кусаючи губи й часом майже непритомніючи. Раптом серед інших шумів лісу, які звикле вухо майже перестало вловлювати, почув він віддалений гул моторів. Спочатку він подумав, що це вчувається з втоми, але мотори гули все голосніше, то підвиваючи на першій швидкості, то стихаючи. Очевидно, це були німці і їхали вони по цій самій дорозі. Олексій відчув, як одразу похололо у нього всередині.

Страх додав сили. Забувши про втому, про біль у ногах, звернув Олексій з дороги, добрів цілиною до густого ялинового підліска і тут, зайшовши в хащу, опустився на сніг. З дороги його, звісно, важко було помітити: він же дорогу добре бачив, бо освітлювало її полудневе сонце, що вже стояло над зубчастим парканом ялинових вершин.

Шум наростав. Олексій згадав, що на снігу виразно видно його самотній слід. Але тікати вже пізно, мотор передньої машини гудів уже десь зовсім поруч. Олексій ще міцніше втисся в сніг. Спочатку промайнув серед гілок плоский, схожий на колун броньовик, побілений вапном. Похитуючись і дзвякаючи ланцюгами, він наближався до місця, де Олексійв слід завертав у ліс. Олексій затамував подих. Броньовик не зупинився. За броньовиком ішов маленький відкритий всюдихід. Хтось у високоверхім кашкеті, уткнувшись носом у бурий хутряний комір, сидів біля шофера, а ззаду на високій лавці похитувалися автоматники в сіро-зелених шинелях і касках. Трохи ззаду за ними, пирхаючи й брязкаючи гусеницями, ішов ще один, уже великий, всюдихід, на якому рядами сиділо чоловік з п'ятнадцять німців.

Олексій втискався в сніг. Машини були так близько, що йому в обличчя війнуло теплим смородом газолінового перегару. Волосся заворушилось у нього на потилиці, і м'язи стиснулися в тугі клубки. Але машини пройшли, сморід розвіявся, і вже звідкись здалека долітав ледве чутний гуркіт моторів.

Підождавши, поки все стихне, Олексій вибрався на дорогу, де чітко відбилися драбинчасті сліди гусениць, і по цих слідах пішов далі. Він просувався тими ж рівномірними переходами, так само спочивав, так само попоїв, пройшовши половину денного шляху. Але тепер він ішов по-звіриному, обережно. Стривожений слух ловив кожен шерех, очі нишпорили по сторонах, ніби він знав, що

десь поблизу скрадається, ховається великий небезпечний хижак.

Льотчик, що звук воювати в повітрі, уперше зустрів на землі живих, неушкоджених ворогів. Тепер він брів по їхньому сліду, злорадо всміхаючись. Невесело ж їм живеться тут, незатишно, не хлібосольна окупована ними земля! Навіть ось у споконвічному лісі, де за три дні не бачив Олексій ніякої ознаки живої людини, доводиться їхньому офіцерові їздити під таким конвоєм.

«Нічого, нічого, усе буде гаразд!» — підбадьорював себе Олексій і йшов, ішов, ішов, намагаючись не помічати, що ноги болять дедалі гостріше і що він сам дужче знесилюється. Шлунок уже не обдурювали ні шматочки молодої ялинової кори, які він увесь час гриз і ковтав, ані гіркувата березова брость, ані клейка й ніжна, тягуча кашка молодої липової кори.

До смерку він насилу пройшов п'ять перегонів. Зате на ніч западив велике багаття, обклавши хвоею і сушняком величезний напівзогнилий, повалений на землю стовбур берези. Поки стовбур цей тлів гаряче й неяскраво, він спав, лежачи на снігу, відчуваючи життєдайне тепло то в одному, то в другому боці, інстинктивно повертаючись і прокидаючись, щоб підкинути сушняку на загаючу деревину, яка сичала в лінивому полум'ї.

Серед ночі здійнялася хурделиця. Заворушилися, тривожно зашуміли, застогнали, заскрипіли над головою сосни. Хмари колючого снігу потяглися до землі. Шелеслива пітьма затанцювала над розбурханим, іскристим полум'ям. Але снігова буря не потривожила Олексія. Він спав солодко й жадібно під захистком багаття.

Вогонь захищав від звірів. А німців у таку ніч можна було не боятися. Вони не наважаться з'явитись у хуртовину в глухому лісі. І все ж, поки натружене тіло спочивало в курному теплі, вухо, вже призвичаєне до звіриної обережності, ловило кожен звук. Перед світанням, коли заметіль вщухла і в пітьмі над притихлою землею завис густий сивий туман, здалося Олексієві, що за дзвоном соснових вершин, за шелестом снігу, що сипався з них, він почув віддалені звуки бою, вибухи, автоматні черги, постріли з гвинтівок.

«Невже лінія фронту? Так скоро?»

Та вранці, коли вітер розвіяв туман, а ліс, посріблений за ніч, сивий і веселий, засяяв на сонці голчастим інеєм і, наче зраділе цьому раптовому перетворенню, защебетало, заспівало, зацвірінькалоптаство, відчуваючи близьку весну, хоч як прислухався Олексій, не міг він уловити гуркоту бою — ні стрільби, ні навіть гулу канонади.

Білими димчастими хмарками, що колюче блискотіли проти сонця, сипався з дерев сніг. Де-не-де на сніг, злегенька стукаючи, падали важкі весняні краплі. Весна! Цього ранку вона вперше заявила про себе так рішуче й наполегливо.

Жалюгідні рештки консервів — кілька волокнин покритого ароматним жиром м'яса — Олексій вирішив з'їсти вранці, бо відчув, що інакше не підведеться. Він старанно вишкріб банку пальцем, порізавши його в кількох місцях об гострі краї, але йому ввижалося, що там ще лишився жир. Він набрав у банку снігу, розгріб сивий попіл загасаючого вогнища, поставив банку на ледь тліючі жаринки, а потім з насолодою, маленькими ковтками, випив цю гарячу воду, що ледь віддавала м'ясом. Банку запхав у кишеню, вирішивши гріти в ній чай. Пити гарячий чай! Це було приємне відкриття, і воно трохи підбадьорило Олексія, коли він знову рушив у дорогу.

Але тут на нього чекало велике розчарування. Нічна завірюха зовсім замела дорогу. Вона поперегороджувала її косими, гостроверхими заметами. Очі різала однамітната іскриста голубизна. Ноги грузли в ще не злежалому снігу. Виривати їх доводилося з великим боєм. Навіть палиці, що також загрузали, погано допомагали йому.

До обіду, коли тіні під деревами стали чорні, а сонце заглянуло через вершини на просіку, Олексій пройшов лише якихось тисячу п'ятсот кроків і стомився так, що кожен новий рух робив зі стогоном. Його хитало. Земля вислизала з-під ніг. Він раз у раз падав, якусь мить нерухомо лежав на вершині замету, притискаючись лобом до хрускотливого снігу, потім підводився і ступав ще кілька кроків. Нестерпно хилило на сон. Вабило лягти, забутись, не ворухити жодним мускулом. Хай буде, що буде! Він зупинявся, цепеніючи й хитаючись з боку в бік, потім, боляче закусивши губу, повертав себе до свідомості, примушував ступати кілька кроків, ледве витягуючи ноги.

Нарешті Олексій відчув, що більше не може, що ніяка сила не зрушить його з місця і що, коли тепер він сяде, то вже більше не підведеться. З тугою озирнувся він навколо. Поруч, на узбіччі дороги, стояла кучерява молода сосонка. Останнім зусиллям ступив він до неї і звалився, потрапивши підборіддям у розколину її роздвоєного верховіття. Вага, що припадала на розбиті ноги, зменшилася, стало легше. Він лежав на пружинистих гілках, утішаючись спокоєм. Намагаючись лягти зручніше, він уперся підборіддям у рогатку сосонки, підтяг ноги — одну, другу, і вони, не обтяжені вагою тіла, легко вислизали з замету. І тут Олексієві спало на думку:

«Авжеж, авжеж! Можна зрізати оце маленьке деревце, зробити з нього довгу палицю з рогаткою зверху, викидати палицю вперед, впіратися в рогатку підборіддям, переносити на неї вагу тіла, а потім, отак як тепер біля сосонки, переставляти ноги. Повільно? Ну, звісно, повільно, зате не так буду стомлюватись і можна буде просуватися вперед, не чекаючи, поки осядуть, вляжуться замети».

Він тут же впав на коліна, зрубав кинджалом деревце, пообтинав гілки, обмотав рогатку носовою хусткою, бинтами й зразу ж спробував рушити в дорогу. Викинув палицю вперед, уперся в неї підборіддям і руками, зробив крок, потім ще, потім знову викинув палицю, знову вперся, знову крок, два. І пішов, рахуючи кроки й встановлюючи собі нові норми просування.

Очевидно, збоку було б дивно бачити людину, що бреде таким незрозумілим способом у глухому лісі, переповзає глибокі замети з швидкістю слимака, йде з ранку до вечора й проходить за цей час не більше п'яти кілометрів. Але ліс був безлюдний. Ніхто, крім сорок, не спостерігав за ним. Сороки ж, що за ці дні переконалися в немічності цієї дивної триногої, неповороткої істоти, не летіли геть, а тільки неохоче зіскакували з дороги і, повернувши голову, насмішкувато поглядали на неї цікавими чорними очима-намистинками.

8

Так брів він ще два дні засніженою дорогою, викидаючи вперед палицю, лягаючи на неї і підтягуючи ноги. Ступні вже закам'яли й нічого не відчували, але тіло від кожного кроку пронизував біль. Голод перестав дошкуляти. Корчі й різь у животі припинилися й перейшли

в постійний тупий біль, наче порожній шлунок затвердів і, незручно перекинувшись, здавив усі нутроші.

Олексій їв молоду соснову кору, яку, перепочиваючи, здирав кинджалом, березові й липові бруньки та ще зелений м'який мох. Він викопував його з-під снігу і на ночівлі виварював в окропі. Утіхою його був «чай» із зібраних на проталинах лакованих листочків брусниці. Гаряча вода, виповнюючи тіло теплом, створювала навіть ілюзію ситості. Сьорбаючи пропахлий димом і віником гарячий узвар, Олексій якимось заспокоювався увесь, і не таким нескінченним і страшним здавався йому шлях.

Шосту ніч він ночував знову під зеленим наметом розлогої ялини, а багаття розклав поблизу, навколо старого смолистого пня, що, як він гадав, мав жарко тліти до ранку. Ще не зовсім смеркло. На вершині ялини порпалась невидима білка. Вона лушила шишки й час від часу, порожні й пошматовані, кидала вниз. Олексія, у якого їжа тепер не виходила з думки, зацікавило, що ж знаходить у шишках звірятко. Він підняв одну з них, відколупнув цілу лусочку й побачив під нею однокрилу насінину, завбільшки з просяне зернятко. Вона скидалася на малесенький кедровий горішок. Він роздав насінину зубами. В роті відчувся приємний запах кедрової олії.

Олексій зразу ж назбирав навколо себе сирих ялинових шишок, поклав їх біля вогню, підкинув гілок, а коли шишки найжачились, став витрушувати з них насіння і терти між долонями. Він здував крильця, а малесенькі горішки кидав у рот.

Тихо шумів ліс. Тлів смолистий пень, і пахучий, неїдкий дим його віддавав ладаном. Полум'я то розгорялося, то загасало, і з шумливої пітьми то виступали в освітлене коло, то відходили назад у пітьму стовбури золотавих сосен і срібних беріз.

Олексій підкидав гілки й знову брався до ялинових шишок. Пахощі кедрової олії будили в пам'яті давно забуту картину дитинства... Маленька кімната, густо заселена знайомими речами. Стіл під висячою лампою. Мати, святково одягнена, повернувшись з всеношної, урочисто дістає з скрині паперовий кульочок і висипає з нього в миску кедрові горіхи. Уся сім'я — мати, бабуся, два брати, він, Олексій, найменший, — сідає навколо столу, і починається урочисте луцення горішків, цих святкових ласощів. Усі мовчать. Бабуся видобуває зернята шпилькою, мама — булавкою. Вона вправно надкушує горішок, витягає звідти ядерця і складає їх купкою. А потім, зібравши

їх у долоню, висипає в рот комусь із дітей, і при цьому щасливчик відчуває губами шорсткість її працьовитої, невтомної руки, що заради свята пахне суничним милом.

Камишин... дитинство! Затишно жилося в малесенькому будиночку на околиці!..

Шумить ліс, в обличчя жарко, а з спини підбирається колючий холод. Регоче у пільмі пугач, дзвякають листиці. Біля вогнища зібгалася, задумливо дивлячись на згасаючий, жевріючий жар, голодна, хвора, смертельно стомлена людина, єдина в цьому величезному дрімучому лісі, і перед нею в пільмі лежить невідомий, повний незаних небезпек і випробувань шлях.

— Нічого, нічого, все буде гаразд! — каже раптом ця людина, і при останніх багрових відсвітах багаття видно, що вона усміхається потрісканими губами своїм далеким думкам.

9

На сьому добу свого походу Олексій дізнався, звідки долетіли до нього отоді вночі, у хурделицю, звуки далекого бою.

Зовсім уже змучений, щохвилини зупиняючись, щоб передихнути, він насилу плентався відталою лісовою дорогою. Весна тепер уже не всміхалася здалека. Вона увійшла в цей заповідний ліс зі своїми теплими, поривчастими вітрами, з гострим сонячним промінням, що пробивалося крізь гілки й змивало сніг з купин, пагорків, з сумним криком гайвороння увечері, з повільними статечними граками на побурілому горбі дороги, з пористим, як бджолині стільники, вогким сніжком, з іскристими калюжками на проталинах, з цим могутнім п'яним запахом, від якого у всього живого весело паморочиться голова.

Олексій з дитинства любив цю пору, і навіть тепер, тягнуци по калюжах хворі ноги у мокрих, розкислих унтах, голодний, час від часу непритомніючи від болю й втоми, проклинаючи калюжі, грузький сніг і ранню грязюку, він усе ж таки жадібно вдихав хмільний вогкий аромат. Він уже не розбирав дороги, не обминав калюж, спотикався, падав, підводився, важко налягаючи на палицю, стояв, хитаючись і збираючи сили, потім викидав палицю вперед, якомога далі, і знову повільно йшов на схід.

Раптом біля повороту лісової стежки, що круто брала тут ліворуч, він зупинився й застиг. Там, де стежка була

дуже вузька, затиснена з двох боків густим молодим ліском, він побачив німецькі машини, що обігнали його. Шлях їм перегороджували дві величезні сосни. Саме біля цих сосен, уткнувшись в них радіатором, стояв схожий на колун броньовик. Тільки він був не плямисто-білий, як раніше, а багряно-червоний, і стояв низько на залізних ободах, бо шини його згоріли. Башта валялася осторонь, на снігу під деревом, як дивовижний гриб. Біля броньовика лежали три трупи — його екіпаж — у чорних застальцьованих коротких тужурках і матер'яних шоломах.

Два всюдиходи, теж спалені, багрові, з чорними, обвугленими нутрощами, стояли впритул до броньовика на темному від гару, попелу та вугілля обталому снігу. А навколо — на узбіччі, у придорожніх кущах, у кюветах — валялися трупи німецьких солдатів, і по них було видно, що охоплені жахом солдати втікали, навіть не збагнувши гаразд, що ж сталося, що смерть чекала на них за кожним деревом, за кожним кущем, запнута сніжним серпанком хуртовини. До дерева був прив'язаний труп офіцера в мундирі, але без штанів. До зеленого його френча з темним коміром приколена записка. «По що підеш, те й знайдеш», — написано було на ній. І нижче, іншим почерком, чорнильним олівцем було великими літерами виведено слово: «Собака».

Олексій довго оглядав бойовище, шукаючи чогось їстівного. Тільки в одному місці знайшов він утоптаний у сніг, уже покльований, старий, цвілий сухар і підніс його до рота, жадібно вдихаючи кислий запах житнього хліба. Хотілося всунути цей сухар увесь у рот і жувати, жувати, жувати ароматну хлібну масу. Але Олексій поділив його на три частини; дві заховав глибоко в задню кишеню, а одну став щипати на крихти й крихти ці смоктати, ніби леденці, намагаючись якнайдовше розтягти на солоду.

Він знову обійшов поле бою. І враз йому слянула думка: партизани повинні бути десь тут, близько! Це ж їхні ноги стоптали зашкарублий сніг у кущах і навколо дерев. Може, він оце блукає між трупами, а його вже помітив і десь з вершини сосни, з-за кущів, з-за заметів стежить за ним партизанський розвідник. Олексій приклав руки до рота й закричав щосили:

— Агов-гов! Партизани! Партизани!

Він здивувався, як мляво й тихо звучить його голос. Навіть луна, що відгукувалася з лісової хащі й повер-

тала його крик назад, розрізнено відбитий стовбурами дерев, здавалася голоснішою.

— Партизани! Партизани-и! Аго-ов! — гукав Олексій, сидючи на снігу серед чорного згарища й мовчазних ворожих тіл.

Гукав і напружував слух. Він охрип, надірвав голос. Олексій уже зрозумів, що партизани, зробивши своє діло, позбиравши трофеї, давно зникли — та й чого їм було лишатися в безлюдній лісовій хащі? — але він кричав і кричав, сподіваючись на чудо, на те, що от зараз вийдуть із кущів бородаті люди, про яких він стільки чув, візьмуть його, понесуть з собою і можна буде хоч день, хоч годину відпочити, корячись чужій добрій волі, ні про що не дбаючи, нікуди не поспішаючи.

Тільки ліс відповідав йому гучною і багатоголосою луною. І раптом, — може, це так здалося від великого напруження? — Олексій почув крізь мелодійний, глибокий шум хвої глухі й часті, то виразні, то зовсім згасаючі удари. Він увесь стрепенувся, наче здалеку долинув до нього в лісову пустиню дружній поклик. Та він не повірив слухові і довго сидів, витягнувши шию.

Ні, він не помилявся. Вогкий вітер війнув із сходу й знову доніс глухі, але виразні вже звуки канонади. І канонада ця була не лінива й рідка, яку він чув останні місяці, коли війська, окопавшись і укріпившись на міцній лінії оборони, неквапливо перекидалися снарядами, непокоячи одне одного. Вона звучала дрібно й напружено, наче хтось перевертав важке каміння або без упину гатив кулаками в днище дубової бочки.

Ясно! Напружена артилерійська дуель. Лінія фронту, судячи з звуку, була кілометрів за десять, і щось на ній відбувалося, хтось наступав і хтось одчайдушно відстрілювався, одбивався. Радісні сльози текли по щоках в Олексія.

Він дивився на схід. Правда, в цьому місці стежка круто повертала в протилежний бік, а перед ним лежала снігова пелена. Але звідти чув він цей зазивний звук. Туди вели темніючі в снігу довгасті ямки партизанських слідів, десь у цьому лісі жили вони, відважні лісові люди.

Бубонячи собі під ніс: «Нічого, нічого, товариші, все буде гаразд», — Олексій сміливо увіткнув палицю в сніг, сперся на неї підборіддям, перекинув на неї всю вагу тіла, важко, але рішуче переставив ноги в замет. Він звернув зі стежки на снігову цілину.

Того дня йому не пощастило пройти по снігу й півтора кроків. Швидко смеркло. Він знову наглядів старий пень, обклав його сушняком, дістав заповітну запальничку, зроблену з патрона, крутнув колішатко, крутнув ще раз — і похолов: у запальничці кінчився бензин. Він струшував її, дмухав, намагаючись витиснути рештки бензинової пари, але даремно. Спонуціло. Іскри, що сипалися з-під колішатка, як маленькі блискавки, на мить розсували пітьму навколо його обличчя. Камінець стерся, але вогню так і не вдалося добути.

Довелося навпомацьки доповзти до молоденького густого соснячка, згорнутися калачиком, підтягти підборіддя до колін, охопити їх руками і так завмерти, слухаючи лісові шерехи. Може, цієї ночі Олексій пойняв би відчай. Але в сонному лісі звуки канонади чулися виразніше, здавалося, що він навіть почав відрізняти короткі удари пострілів від глухого гуркоту вибухів.

Прокинувшись вранці з відчуттям якоїсь підсвідомої тривоги й горя, Олексій одразу подумав: «Що сталося? Поганий сон?» Згадав: запальничка. Проте, коли ласкаво пригрівало сонце, коли все навколо — і зашкарублий крупкуватий сніг, і стовбури сосен, і сама хвоя — відсвічувало й сяяло, це вже не здавалося великим лихом. Непокійло інше: розчепивши потерпілі руки, він відчув, що не може встати. Зробивши кілька марних спроб підвестися, він поламав свою палицю з рогаткою і, як мішок, упав на землю. Перекинувся на спину, щоб дати перепочинок затерпим ногам, і став дивитися крізь голчаті гілки сосенок на бездонне блакитне небо, по якому хапливо пливли чистенькі, пухнасті, з позолоченими кучерявими краями хмари. Тіло помалу почало одходити, але щось скоїлося з ногами. Вони зовсім не стояли.

Тримаючись за сосонку, Олексій ще раз спробував підвестися. Це йому, нарешті, вдалося, але як тільки він спробував підтягти ноги до деревця — зразу ж упав від слабості й від страшного, нового, сверблячого болю в ступнях.

Невже кінець? Невже так і доведеться загинути отут, під соснами, де, може, ніхто ніколи не знайде й не поховає його обгризених звірами кісток? Слабкість непереборно притискала до землі. Але вдалині гриміла канонада. Там точився бій, там були свої. Невже він не знайде

в собі сили, щоб подолати ці останні вісім-десять кілометрів?

Канонада вабила, бадьорила, уперто кликала його, і він відгукнувся на цей заклик. Він став навкарачки й позвіриному поповз на схід, поповз спочатку несвідомо, загіпнотизований звуками далекого бою, а потім уже свідомо, зрозумівши, що так просуватися лісом простіше, швидше, ніж з палицею, що менше болять ступні, які не несуть тепер ніякої ваги, що, повзучи по-звіриному, він зможе просуватися значно швидше. І знову він відчув, як з радощів клетотить у грудях і підступає до горла клубок. Наче не собі, а переконуючи когось іншого, хто занепав духом і сумнівається в успіху такого неймовірного пересування, він сказав уголос:

— Нічого, шановний, саме тепер усе буде гаразд!

Після одного з перегонів він одігрів задубілі кисті, сховавши їх під пахвами, підповз до молодої ялини, вирізав з неї квадратні куски кори, потім, ламаючи нігті, віддер від берези кілька довгих білих личок. Витяг з унтів клапті шерстяного шарфа, обмотав ними руки, зверху, на долоні, поклав як підощву кору, прив'язав її ликом і прикрутив бинтами з індивідуальних пакетів. На правій руці вийшла дуже зручна й широка кукса. А на лівій, де прив'язувати довелося вже зубами, була менш вдала. Але руки тепер «взуті», і Олексій поповз далі, відчуваючи, що рухатися стало легше. На наступному привалі поприв'язував по шматку кори й до колін.

Опівдні, коли почало відчутно пригрівати сонечко, Олексій зробив уже чимало «кроків» руками. Канонада, чи тому, що він наблизився до неї, чи внаслідок якогось акустичного обману, лунала дужче. Було так тепло, що йому довелося опустити блискавку комбінезона й розстебнутися.

Коли він переповзав мохове болітце з зеленими купинами, що повитикалися з-під снігу, доля приготувала йому ще подарунок: на сивуватому, вогкому і м'якому моху побачив він тоненькі стебельця з обридними, гострими, полірованими листочками, і поміж ними, просто на поверхні купин, лежали багряні, трохи прим'яті, але все ще соковиті ягоди журавлини. Олексій нахилився до купини і просто губами став обривати ягоди одну по одній з бархатистого, теплого моху, що тхнув болотяною вогкістю.

Від приємної, солодкуватої кислоти підсніжної журавлини, від цієї першої справжньої за останні дні їжі, шу-

нок йому звели спазми. Але не вистачило сили волі перечекати гострий, ріжучий біль. Він повзав по купинах і, вже призвичаївшись, як ведмідь, язиком і губами збирав кисло-солодкі духмяні ягоди. Він очистив так кілька купин, не відчуваючи ні крижаної вогкості весняної води, що хлюпала в унтах, ні пекучого болю в ногах, ні втоми — нічого, крім солодкуватої, терпкої кислоти в роті й приємної ситості в шлунку.

Його занудило. Але стриматися Олексій не міг і знову взявся до ягід. Він познімав з рук саморобне взуття, назбирав ягід у бляшанку, набив ними шолом, прив'язав його тасьмами до пояса й поповз далі, ледве переборюючи важку дрімоту, що огортала все його єство.

На ніч, забившись під шатро старої ялини, Олексій попоїв ягід, пожував кори й насіння з ялинових шишок і заснув сторожким, тривожним сном. Кілька разів здавалося йому, що хтось у темряві нечутно підкрадається до нього. Він розплющував очі, насторожувався так, що починало дзвеніти у вухах, вихоплював пістолет і сидів, закам'янівши, здригаючись від звуку впалої шишки, від шереху підмерзаючого снігу, від тихого дзюрчання маленьких підсніжних струмочків.

Тільки вдосвіта важкий сон здолав його. Коли розвиднілося, навколо дерева, під яким Олексій спав, він побачив дрібні, мереживні сліди лисячих лап, і поміж ними на снігу — довгастий слідок її хвоста.

Так ось хто не давав йому спати! З слідів було видно, що лисиця ходила кругом нього, сиділа й знову ходила. Недобра думка майнула в Олексія. Мисливці кажуть, що цей хитрий звір чує людську смерть і починає переслідувати приреченого. Невже саме це привело до нього боязкого хижака?

«Дурниця, яка дурниця! Усе буде гаразд...» — підбадьорив він себе і поповз, поповз, намагаючись швидше залишити це місце.

Того дня йому знову поталанило. В пахучому кущі ялівцю, з якого він обривав губами сизі, матові ягоди, побачив він якусь дивну кулю з опалого листя. Він помацав рукою — куля була важка й не розсипалася. Тоді він став скидати листя і наколовся на голки, що стирчали крізь них. Він здогадався: їжак. Великий, старий їжак, забившись у кущ на зимівлю, щоб було тепліше, накачав на себе опале осіннє листя. Шалена радість охопила Олексія. Увесь свій скорботний шлях мріяв він убити звіра або птаха. Скільки разів виймав пістолет і націлю-

вався в сороку, в сойку, а то й в зайця і щоразу ледве переборював бажання вистрілити. У пістолеті лишилося тільки три патрони: два для ворога, один, в разі потреби, для себе. Він змушував себе ховати пістолет. Не мав права ризикувати.

А тут шматок м'яса сам трапив йому до рук. Ні хвилини не думаючи про те, що їжаки вважаються, за повір'ям, тваринами поганими, він швидко зірвав із звіряти листяну луску. Їжак не прокидався, не випростувався і був схожий на кумедний, втиканий голками величезний біб. Ударом кинджала Олексій убив їжака, невміло зідрав жовту шкурку на животі та голчастий панцер, порубав на шматочки і з насолодою став рвати зубами ще тепле, сизе, жилаве м'ясо, яке міцно поприростало до кісток. Їжака він з'їв за одним заходом. Потім погриз і поковтав усі дрібні кістки й лише після цього відчув у роті гідкий дух псини. Але що той дух, коли шлунок повний — і по всьому тілі розливається ситість, тепло й й дрімота!

Олексій ще раз обгриз, обсмоктав кожну кісточку й приліг на сніг, втішаючись теплом і спокоєм. Він, може, навіть заснув би, але з кущів розлігся обережний дзвяк іт лисиці. Олексій насторожився, і раптом крізь глухий гуркіт гарматної канонади, що весь час долинала із сходу, розрізнув він короткий тріскіт кулеметних черг.

Втоми як і не було. Забувши про лисицю, про спочинок, він поповз уперед, в глиб лісу.

11

За болітцем, яке він переповз, відкрилася галявина, перегороджена старим тином з посірілих од вітру тичок, попрिकручених до вбитих у землю кілків ликом.

Поміж двома рядами огорожі де-не-де визирала з-під снігу колія забутої, неходженої дороги. Отже, десь недалеко оселя! Серце в Олексія тривожно забилося. Навряд чи німці заберуться в таку глушину! А коли й так, там усе ж є й свої, і вони, звісно, сховають, дадуть притулок пораненому, допоможуть йому.

Відчуваючи близький кінець своєму блуканню, Олексій поповз, не шкодуючи сил, не спочиваючи. Він повз, захищаючись, падав обличчям у сніг, непритомнів від напруження, повз, поспішаючи на гребінь горба, з якого, напевне, побачить рятівне село. Пориваючись з останніх

сил до житла, він не помічав, що, крім цієї огорожі та колії, яка все виразніше й виразніше проступала з-під талого снігу, ніщо не вказує на близькість людини.

Ось нарешті і шпиль земляного горба. Олексій, ледве переводячи подих, судорожно ковтаючи повітря, підвів очі. Підвів і одразу ж опустил — таким страшним здався йому те, що відкрилось перед ним.

Без сумніву, ще недавно це було невеличке лісове сільце. Обриси його легко вгадувалися по двох нерівних рядах коминів над засипаними снігом горбами пожарищ. Де-не-де збереглися палісадники, тини, кетяги горобин, що росли колись біля віконець. Тепер вони виднілися з-під снігу, обгорілі, вбиті вогнем. Спустошене снігове поле, на якому, мов пні зрубаного лісу, стирчали комини й посередині — зовсім уже ні до чого — височів журавель з дерев'яною, позеленілою, оббитою по краях бляхою цеберкою, що повільно гойдалася від вітру на іржавому ланцюгу. Та ще при в'їзді в село, коло маленького, обгородженого зеленим парканом садочка, здіймалася кокетлива арочка, на якій тихо похитувалася і поскрипувала іржавими петлями хвіртка.

І ні душі, ні звуку, ні димка... Пустеля. Наче й не жила тут ніколи людина. Заєць, що його Олексій сполохав у кущах, побіг від нього, кумедно підкидаючи зад, просто в село, зупинився стовпчиком, піднявши верхні лапки й нашорошивши вуха, постояв біля хвіртки, але побачив, що якась незрозуміла, велика й дивна істота усе ще повзе по його сліду, пострибав далі, вздовж обгорілих порожніх палісадників.

Олексій продовжував машинально лізти уперед. Великі сльози котилися по його неголених щоках і падали на сніг. Він зупинився біля хвіртки, де хвилину тому стояв заєць. Над нею вцілів кусок дошки й літери на ньому «Дит...». Неважко було уявити, що за цим ось зеленим парканчиком стояв гарненький будиночок дитячого садка. Збереглися ще й маленькі ослінчики, які повистругував і повишкрібав скельцем дбайливий сільський стляр. Олексій штовхнув хвіртку, підповз до ослінчика й хотів сісти. Але тіло його вже звикло до горизонтального положення. Коли він сів, заломило хребет. І, щоб натішитися спочинком, він ліг на сніг, напівзгорнувшись, як це робить стомлений звір.

У серці його накіпала туга.

Біля ослінчика сніг розтанув. Земля чорніла, і над нею, помітно для ока, хитаючись і мінячись, здіймалася тепла

пара. Олексій взяв у жменю теплої, відталої землі. Вона масно протискувалася між пальцями, пахла гноєм і вогкістю, пахла корівником і житлом.

Ось тут жили люди... Відвоювали колись, в давнину, у Чорного лісу цей клаптик нужденної сірої землі. Краля її сохою, дряпали дерев'яною бороною, доглядали, угноювали. Жили тяжко, у віковичній боротьбі з лісом, зі звіром, з журбою про те, як дотягти до нового врожаю. У радянський час організували колгосп, народилася мрія про краще життя, з'явилися машини, прийшов достаток. Сільські теслярі побудували дитячий садок. І, спостерігаючи через оцей зелений парканчик, як гасає тут рум'яна дівтора, селяни, може, думали вже: а чи не зібратися нам та не поставити читальню й клуб, де можна було б у теплі й спокої, під завивання хурделиці посидіти зимовий вечорок; чи не засвітить нам тут, у лісовій глушині, електрика... І ось — нічого, пустеля, ліс, вікова, нічим не порушувана тиша...

Що більше Олексій думав, то гостріше працювала його стомлена думка. Він бачив Камишин, маленьке закурене містечко в сухому, рівному степу біля Волги. Влітку й восени містечко обвівали різкі степові вітри. Вони несли з собою хмари курави й піску. Пісок колов обличчя, руки, залітав у будиночки, просочувався крізь зачинені вікна, засліплював очі, хрустів на зубах. Ці хмари піску, що налітали з степу, прозивали «камишинським дощиком», і з давніх-давен покоління камишинців жили мрією зупинити піски, досхочу надихатися чистим повітрям. Та тільки в соціалістичній державі збулася їхня мрія: люди домовилися і разом почали боротьбу з вітрами й піском. Щосуботи все місто виходило на вулицю з лопатами, сокирами, ломами. На порожньому майдані зазеленів парк, уздовж маленьких вулиць виструнчилися алеї тоненьких топольок. Їх дбайливо поливали й підстригали, наче це були не міські дерева, а квіти на власному підвіконні. Олексій пам'ятав, як усе місто, від малого до великого, раділи щовесни, коли голі тонкі прутики виганяли молоді пагінки й одягалися в зелень... І раптом яскраво уявив собі німців на вулицях рідного Камишина. Вони палять вогнища з цих дерев, що їх з такою любов'ю ростили камишинці. Оповите димом рідне містечко, і там, де стояв будиночок, в якому виріс Олексій, де жила його мати, стирчить отакий закурений і потворний комин...

У серці його закипала тягуча й моторошна туга.

Не пускати, не пускати їх далі! Битися, битися з ними,

доки вистачить сили, як той російський солдат, що лежить на лісовій галявині на купі ворожих тіл.

Сонце зачепилося вже за сизі зубці лісу.

Олексій повз там, де колись була сільська вулиця. Важким трупним смородом несло від згарищ. Село здавалося ще безлюдніше, ніж глухі лісові хащі. Раптом якийсь шум змусив його насторожитися. Біля крайнього згарища він побачив собаку. Це був дворовий пес, кудлатий, клаповухий, звичайний собі Бровко або Сірко. З тихим гарчанням він шарпав шматок в'яленого м'яса, затиснувши його в лапах. Побачивши Олексія, цей пес, якому годилося б бути лагідною істотою, предметом постійного бурчання господарок і улюбленцем хлопців, раптом загарчав і вишкірив зуби. В очах у нього запалав такий лютий вогонь, що Олексій відчув, як на голові заворушилося волосся. Він скинув з руки «взуття» і поліз у кишеньку по пістолет. Якусь мить вони — людина й пес, що став уже звіром, — уперто вдивлялися один в одного. Потім у пса ворухнувся, мабуть, спогад, він опустив морду, винувато замахав хвостом, схопив здобич і, підібгавши зад, сховався за чорний горбок згарища.

Ні, геть, швидше геть звідси! І, поки не смеркло, Олексій, без дороги, просто цілиною, поповз у ліс, майже інстинктивно прямуючи туди, де тепер уже зовсім ясно чути було звуки канонади. Вона наближалась і, як магніт, з наростаючою силою притягала його до себе.

12

Так повз він день, два, а може, й три дні... Олексій не пам'ятав, скільки минуло часу, усе злилося в один суцільний ланцюг автоматичних зусиль. Інколи дримота чи забуття охоплювали його. Він засинав на ходу, але сила, яка вабила його на схід, була така велика, що й в забутті він повільно, але вперто повз, поки не натикався на дерево, на кущ або поки не підгиналася рука й він падав обличчям у талий сніг. Уся його воля, усі невиразні думки, як у фокусі, були зосереджені на одному: повзти, рухатися, рухатися вперед, незважаючи ні на що.

На шляху своєму він жадібно обдивлявся кожен кущ, але їжаків більш не траплялося. Живився підсніжними ягодами, смоктав мох. Раз надібав Олексій на велику мурашину купу. Вона стирчала в лісі, як рівний, обчесаний і обмитий дощами стіжок сіна. Мурашки ще не прокинулися, і оселя їхня здавалась мертва. Але Олексій

засунув руку в цей пухкий сніг, і, коли витяг її, вона була всіяна мурашинами тільцями, що міцно повпивалися йому в шкіру. І він став їсти цих мурашок, з насолодою відчуваючи в сухому, потрісканому роті пряний і терпкий смак мурашиної кислоти. Він знову й знову засував руку в купу, поки весь мурашник не ожив, розбурканий несподіваним нападом.

Маленькі комахи люто захищалися. Вони покусали Олексієві руку, губи, язик, вони позаповзали під комбінезон і жалили тіло, але ці опіки були йому навіть приємні. Гострий смак мурашиної кислоти підбадьорив його. Захотілося пити. Між купинами Олексій помітив невеличку калюжку бурої лісової води й нахилився над нею. Нахилився — і зразу ж відсахнувся: з каламутного водного дзеркала на тлі блакитного неба дивилося на нього страшне, незнайоме обличчя. Воно нагадувало обтягнений темною шкірою череп, зарослий довгою щетиною, що вже кучерявилася. З темних западин дивилися великі, круглі, дико блискаючі очі, збите волосся бурульками спадало на лоб.

«Невже це я?» — подумав Олексій і, жахаючись знову нахилитися над водою, не став пити, полизав снігу й поповз геть на схід, притягуваний тим-таки могутнім магнітом.

Ночувати він забився у велику бомбову вирву, оточену жовтим бруствером викинутого вибухом піску. На дні її було тихо й затишно. Вітер не залітав сюди й тільки шарудів піщинками, здуваючи їх униз. Зорі ж звідси здавалися незвичайно яскраві, і створювалося враження — висять вони мало не над головою, а кошлата соснова гілка, гойдаючись під ними, скидалася на руку, що ганчіркою весь час витирала й чистила ці сяючі вогники. Над ранок похолоднішало. Вогка паморозь опустилася над лісом, вітер змінив напрям і потяг з півночі, обертаючи цю паморозь у лід. Коли тьмяний запізнілий світанок пробився нарешті крізь гілля дерев, густий туман осів і помалу розтав, усе навколо було вкрите слизькою льодовою кіркою, а гілка сосни над вирвою здавалася вже не рукою, що тримає ганчірку, а чудернацькою кришталевою люстрою з дрібними підвісками. Підвіски ці тихо й холодно дзвеніли, коли вітер струшував її.

За цю ніч Олексій дуже ослаб. Він навіть уже не жував соснової кори, запас якої ніс за пазухою. Насилу підвівся з землі, наче тіло прилипло до неї за ніч. Не струшуючи з комбінезона, з бороди й вусів намерзлого на

них льодку, він почав вибиратися на стінку вирви. Але руки тільки ковзали по обледенілому за ніч піску. Знову й знову намагався він видряпатися, знову й знову зсувався на дно вирви. Раз у раз рухи його ставали кволіші. Нарешті він з жахом переконався, що без сторонньої допомоги не зможе вилізти. Ця думка ще раз змусила його дертися по слизькій стіні. Він зробив лише кілька рухів і посунувся вниз, знесилений і немічний.

«Все! Тепер байдуже!..»

Він зібгався на дні вирви, відчуваючи в тілі той страшний спокій, який розмагнічує волю і паралізує її. Мляво дістав з кишені гімнастюрки потерті листи, але читати їх не мав сили. Витяг обгорнену в целофан фотографію дівчини в строкатому платті, що сиділа в траві розквітлої луки. Серйозно й сумно посміхаючись, спитав:

— Невже прощай? — І раптом здригнувся і застиг з фотографією в руці: десь високо над лісом, у холодному вогкому небі почувся його знайомий звук.

Він враз скинув з себе тягучу дрімоту. Нічого особливого не було в тому звуці. Він був такий тихий, що навіть чутке вухо звіра не відрізило б його від одноманітного шереху обледенілих верховіть дерев. Але Олексій чув його дедалі виразніше. По особливим, свистячим нотам він безпомилково вгадав, що летить «ішачок», на якому літав і він.

Рокіт мотора наближався, наростає, переходячи то в свист, то в стогін, коли літак повертався в повітрі, і ось нарешті високо в сірому небі з'явився, повільно рухаючись, малесенький хрестик, який танув і знову випливав з сірої імли хмар. Ось видно вже червоні зірки на крилах, ось над самою Олексієвою головою, блиснувши на сонці площинами, він зробив мертву петлю і, розвернувшись, полетів назад. Швидко рокіт його стих, потонув у шумі обледенілого лісу, що ніжно торохкотів од вітру гілками, але Олексієві довго ще здавалося, що він чує цей свистячий, тонкий звук.

Він уявив себе в кабіні. В одну мить, за яку людина не встигла б навіть викурити цигарки, він був би на рідному лісовому аеродромі. Хто ж летів? Може, Андрій Дегтяренко вийшов на ранкову розвідку? Він любить під час розвідки забиратися високо в потаємній надії зустріти противника... Дегтяренко... Машина... Товариші...

Відчувши в собі новий приплив енергії, Олексій оглянув обледенілі стінки вирви. Авжеж! Так не видряпаєшся. Але не лежати ж на боці, чекаючи смерті! Він витяг із

пiхов кинджал i млявими, кволими ударами взявся рубати льодову кiрку, вигрiбати нiгтями промерзлий пiсок, робити приступки. Він геть пообламував нiгті, закривавив пальці, але орудував ножем i нiгтями дедалі впертіше. Потім, спираючись колінами й руками в ці приступки-ямки, він почав повiдно вилазити. Йому пощастило долізти до бруствера. Ще зусилля — лягти на нього, перевалитися. Але ноги посковзнулися, i, боляче вдарившись обличчям об лід, Олексій покотився вниз. Він дуже забився. Та рокіт мотора ще стояв у нього у вухах. Він знову почав видряпуватися i знову зiрвався. Тоді, критично оглянувши роботу, він заходився поглиблювати приступки, поробив краї верхніх гострішими i знову поліз, обережно напружуючи дедалі слабiюче тіло.

Він насилу перевалився через пiщаний бруствер, безсило скотився з нього. I поповз туди, куди полетів літак i звідки, розганяючи туман-снiгоїд i сяючи в кришталевій ожеледі, сходило над лісом сонце.

13

Але повзти було дуже важко. Руки тремтіли i, не витримуючи ваги тіла, підломлювалися. Кілька разів він падав обличчям у талий сніг. Здавалося, земля в багато разів збільшила силу тяжіння. Неможливо було переборювати її. Нестримно хотілося лягти i спочити хоч трохи, хоч півгодинки. Але сьогодні Олексія шалено вабило вперед. I, долаючи в'язку втому, він повз та й повз, падав, підводився i знову повз, не відчуваючи ні болю, ні голоду, нічого не помічаючи й не чуючи, крім звуків канонади й перестрiлки.

Коли руки перестали тримати, він спробував повзти на ліктях. Це було дуже незручно. Тоді Олексій ліг i, відштовхуючись від снігу ліктями, спробував котитися. Це вдалося. Перекочуватися з боку на бік було легше, не треба було великих зусиль. Тільки дуже паморочилося в голові, мало не щохвилини він втрачав свідомість, часто доводилося зупинятися i сідати на сніг, чекаючи, коли перестане крутитися земля, ліс, небо.

Ліс порідшав i де-не-де просвічував лисинами вирубок. З-під снігу виступали смуги зимових доріг. Олексій уже не думав про те, чи вдасться дістатися до своїх, але знав, що треба повзти, котитися, поки тіло здатне рухатися. Коли від цієї страшенно напруженої роботи усіх ослаблих мускулів він на мить непритомнів, руки й все тіло

його продовжувало робити ті ж складні рухи, і він ковтився по снігу — на звук канонади, на схід.

Олексій не пам'ятав, як перебув він цю ніч і чи багато ще проповз уранці. Все потонуло в темряві болючого напівзабуття, неясно згадувалися тільки перешкоди, що заважали рухатись: золотий стовбур зрубаної сосни з янтарною смолою, штабель колод, тирса і стружки, що валялися всюди, пеньок з виразними кільцями кругів на зрізі...

Якийсь звук вивів його з напівзабуття, повернув до пам'яті, змусив сісти й роздивитися навкруги. Він побачив себе серед великої лісової вирубки, залитої сонячним промінням, заваленої деревами з необчухраним гіллям, колодами, заставленої штабелями дров. Полудневе сонце стояло над головою, густо пахло смолою, розігрітою хвоєю, сніговою вогкістю, і десь високо над не розталою ще землею дзвенів, заливався, захлинаючись у власній нехитрій пісеньці, жайворонок.

Сповнений відчуттям якоїсь невідомої небезпеки, Олексій оглянув ділянку. Вирубка була свіжа, недавня, хвоя на зрубаних деревах не встигла ще зів'янути й пожовкнути, медова смола капала із зрізів, пахло свіжими трісками й вологою корою, що валялися навколо. Значить, лісосіка жила. А що, як тут заготовляють ліс для німецьких бліндажів та укріплень? Тоді треба якнайшвидше забиратися геть. Лісоруби можуть от-от прийти. Але тіло наче скуте чавунним болем, і немає сили рухатися.

Повзти? Ні. Інстинкт, що виробився в ньому за дні лісового життя, насторожував Олексія. Він не бачив, ні, він по-звіриному відчував, що хтось пильно й невідривно стежить за ним. Хто? Ліс тихий, дзвенить над вирубкою жайворонок, глухо стукотить дятел, сердито перепискуються синички, швидко перепурхуючи в пониклих гілках зрубаних сосен. І все ж усім своїм еством Олексій відчував, що за ним стежать.

Тріснула гілка. Він озирнувся і побачив у сизих клубах молодого густого соснячка, що дружно кивав вітрові кучерявими вершинами, кілька гілок, які жили особливим життям і здригалися не в такт загальному рухові. І здавалося Олексієві, що звідти линув тихий, схвильований шепіт — людський шепіт. Знову, як тоді при зустрічі з собакою, відчув Олексій, як заворушилося у нього волосся.

Він вихопив з-за пазухи іржавий, запорошений пістолет і змушений був зводити курок зусиллям обох рук. Коли курок клацнув, у сосонках ніби хто сахнувся. Кілька

деревець струснули вершинами, наче за них зачеплено, і знову все стихло.

«Хто це: звір, людина?» — подумав Олексій, і йому здалося — у кущах теж хтось запитуючи прошепотів: «Людина?» Здалося чи справді там, у кущах, хтось говорить по-російському? Авжеж, саме по-російському. І тому, що говорили по-російському, він відчув таку божевільну радість, що вже зовсім не думаючи про те, хто там — друг чи ворог, щосили загукав, схопився на ноги, рвонувся вперед на голос і тут же, застогнавши, упав, як підрубаний, упустивши в сніг пістолет...

14

Упавши після невдалої спроби підвестися, Олексій на мить зомлів, але те саме відчуття близької небезпеки отямилو його. І чого він сумнівався? У сосняку ховаються люди, вони стежать за ним і про щось перешіптуються.

Він звівся на руки, підняв пістолет і, непомітно тримаючи його при землі, став спостерігати. Небезпека вивела його з напівзабуття. Свідомість працювала чітко. Хто вони? Може, лісоруби, яких німці ганяють сюди на заготовлю дров? Може, росіяни, такі ж, як і він, оточені, пробираються з німецьких тилів через лінію фронту до своїх? Або хто з місцевих селян? Він же чув, як хтось вигукнув: «Людина?»

Пістолет тремтів в Олексієвій руці, затерплій від повзання. Але він наготувався боротись і як слід використати три кулі, що залишилися в нього...

З кущів почувся схвильований дитячий голос:

— Гей, ти хто? Дойч? Ферштееш?

Дивні ці слова насторожили Олексія, але питає, звісно, росіянин і, без сумніву, хлопчик.

— Ти що тут робиш? — запитав другий дитячий голос.

— А ви хто? — відповів Олексій і змовк, вражений тим, який німецький і тихий у нього голос.

За кущами таке запитання вчинило переполох. Там довго шепталися, жестикулюючи так, що металися гілочкі сосняка.

— Ти нам не мудрий, не обдуриш! Я німця за п'ять верстов по духу чую. Ти єсть дойч?

— А ви хто?

— А тобі навіщо знати? Не ферштею...

— Я — росіянин.

— Бре... Бре... щоб мені очі повилазили! Фріц!

— Я — росіянин, росіянин, я льотчик, мене німці збили...

Тепер Олексій не остерігався. Він переконався, що за кущами — свої, росіяни, радянські. Вони не вірять йому, — що ж, війна навчає обережності. Уперше за всю дорогу він відчув, що зовсім ослаб, що не може вже поворушити ні ногою, ні рукою, ні рухатися, ні захищатися. Сльози текли в нього по чорних вилицях.

— Диви, плаче! — почулося за кущами. — Гей ти, чого плачеш?

— Та росіянин, росіянин я, свій, льотчик...

— З якого аеродрому?

— А ви ж хто такі?

— А тобі що? Ти відповідай!

— З Мончаловського... Допоможіть же мені, виходьте! Якого біса...

У кущах зашепотілися жвавіше. Тепер Олексій виразно чув:

— Бач, каже — з Мончаловського... Мо', справді... І плаче... Гей ти, льотчик, кинь наган! — крикнули йому. — Кинь, кажу, бо не вийдемо, втечемо!

Олексій відкинув набік пістолет. Кущі розсунулися, і двоє хлоп'ят, насторожені, як цікаві синички, ладні щомиті зірватися і дати драла, обережно, тримаючись за руки, почали підходити до нього: старший, худенький, голубоокій, з русявим, як прядиво, волоссям, тримав у руці наготові сокиру, вирішивши, певне, оборонятися нею в разі чого. За старшим, ховаючись йому за спину й зиркаючи звідти повними непереборної цікавості очима, йшов менший, руденький, обличчя плямисте від ластовиння, ішов і шепотів:

— Плаче. І справді, плаче. А худючий, худючий який!

Старший наблизився до Олексія, все ще тримаючи наготові сокиру, величезним батьковим валянком відкинув далі пістолет, що лежав на снігу.

— Кажеш, льотчик? А документ є? Покажи.

— Хто тут? Наші? Німці? — пошепки, мимоволі усміхаючись, запитав Олексій.

— А я знаю? Мені не доповідають. Ліс тут, — дипломатично відповів старший.

Довелося лізти в гімнастюрку по посвідку. Червона командирська книжечка з зіркою справила на хлопців чарівне враження. Наче дитинство, втрачене в дні окупації, повернулося до них відразу, бо ж перед ними був свій, рідний, Червоної Армії льотчик!

— Свої, свої, третій день свої!

— Дядечку, чому ви такі худі?

— ...Їх тут наші так трусонули, так чесонули, так бабахнули! Бій тут був, лелечко! Набили їх страх, просто страх скільки!

— А тікали хто на чому... Один прив'язав до голобель ночви й в ночвах їде! А то ще двоє поранених ідуть, за конячий хвіст тримаються, а третій — верхи, як фон барон... Де ж вас, дядечку, збили?

Погомонівши, хлопці почали діяти. До оселі від вирубки було, як вони казали, кілометрів п'ять. Олексій, зовсім знесилений, не міг навіть повернутися, щоб зручніше лягти на спину. Санчата, з якими хлопці прийшли по тріски на «німецьку вирубку», були занадто малі, та й не під силу було хлопцям тягти без дороги, по сніжній цілині, дорослого. Старший, якого звали Сергійком, наказав братові Федькові бігти щодуху в село й кликати людей, а сам залишився біля Олексія глядіти його, як він пояснив, від німців, насправді ж не довіряючи йому й думаючи: «А хто його зна, фріц хитрий — і помираючим прикинеться, і документик добуде...»

А втім, потроху побоювання ці розвіялися, хлопчик розбалакався.

Олексій дримав з напівзаплющеними очима на м'якій, пухнастій хвої. Він слухав і не слухав хлопчикову розповідь. Крізь спокійну дримоту, що враз скувала все його тіло, долітали до свідомості лише окремі, не зв'язані слова. Не заглиблюючись в їхній зміст, Олексій крізь сон впивався звуками рідної мови. Тільки згодом він довідався про страшне лихо, яке спіткало жителів сільця Плавні.

Німці прийшли в ці лісові та озерні краї ще наприкінці вересня, коли пожовтіле листя палахкотіло на березах, а осики стояли немов охоплені тривожним червоним вогнем. Боїв у районі Плавнів не було. Кілометрів за тридцять на захід, знищивши червоноармійську частину, яка полягла на укріпленнях похапцем побудованої лінії оборони, німецькі колони, очолювані могутнім танковим авангардом, проминули Плавні, що причаїлися осторонь дороги, біля лісового озера, і подались на схід. Вони поривалися до великого залізничного вузла Бологоє, щоб захопити його і роз'єднати Західний і Північно-західний фронти. Тут, на далеких підступах до цього міста, всі літні місяці й всю осінь жителі Калінінської області — городяни, селяни, жінки, діди й підлітки, люди будь-якого

віку і будь-якої професії, — день і ніч, у дощ і в спеку, терплячи від комарів, від болотної вогкості, від поганої води, копали й будували оборонні рубежі. Укріплення простяглися з півдня на північ на сотні кілометрів крізь ліси, болота, по берегах озер, річечок і струмків.

Чимало горя зазнали люди, але праця їхня не пропала марно. Німці з ходу прорвали кілька оборонних поясів, але на одному з останніх рубежів їх затримали. Бої стали позиційні. До міста Бологое німцям так і не вдалося пробитися, і вони змушені були перенести центр удару далі на південь, а тут перейшли до оборони.

Жителі села Плавні, що підкріпляли небагатий урожай свій на супіскових полях вправним рибальством в лісових озерах, зовсім уже було зраділи, що війна обминула їх. Перейменували, як того вимагали німці, голову колгоспу на старосту й жили, як і давніше, артиллю, сподіваючись, що не вічно ж німцям топтати радянську землю і що їм, плавнянським, у їхній глушині, може, й пощастить тихо перебути нападць. Але слідом за німцями в мундирах кольору болотяної ряски приїхали на машинах німці в чорному, з черепом і кістками на пілотках. Селянам було наказано, щоб через двадцять чотири години п'ятнадцять добровольців виїхали на постійну роботу в Німеччину. Інакше селу загрожувала велика біда. Добровольці мусили з'явитися у крайню хату, де був артильний рибний склад і правління, мати з собою білизну, ложку, виделку, ніж і харчів на десять днів. У призначений час ніхто не прийшов. Та німці в чорному, очевидно, вже мали досвід і не дуже-то на це поклалися. Вони схопили й розстріляли для остраху перед будинком правління голову колгоспу, чи то пак старосту, літню виховательку з дитячого садка Вероніку Григорівну, двох колгоспних бригадирів та чоловік з десять селян, що трапили їм під руку. Мертвих не дозволили ховати й попередили, що таке буде з усім селом, якщо добровольці не з'являться через добу на місце, зазначене в наказі.

Добровольці не з'явилися. А вранці, коли німці із зондеркоманди СС пішли по селу, то виявилось, що всі хати — порожні. В них не було й душі — ні старих, ні малих. Вночі, кинувши хати, землю, усе своє роками нажите добро, мало не всю худобу, люди під захистком густих у цих краях нічних туманів безслідно зникли. Усе село знялося й пішло в лісову глушину — за вісімнадцять верств, на стару вирубку. Набудувавши землянок, чоловіки

пішли партизанити, а жінки з дітьми лишилися бідувати в лісі до весни.

Бунтівне село зондеркоманда спалила дотла, як і більшість сіл у цьому районі, названому німцями мертвою зоною.

— ...Тато в мене за голову колгоспу був, старостою його вони називали, — розповідав Сергійко, і слова його долітали до Олексієвої свідомості мов крізь стіну, — так вони його вбили й братика старшого вбили, інвалід він був, без руки, руку йому на току одірвало. Шістнадцять чоловік... Я бачив усе, нас усіх ганяли дивитися. Татко на них лаявся... «Віддячать вам за нас, сучі ви сини! — кричав. — Кривавою сльозою, — кричав, — по нас заплачете!..»

Дивне відчуття охопило льотчика, коли він слухав цього маленького білявого мужичка з великими сумними, стомленими очима. Олексієві здавалося, що він пливе у грузькому тумані. Непоборна втома міцно скувала його виснажене нелюдським напруженням тіло. Він не міг поворухнути навіть пальцем і просто не уявляв собі, як це він іще години зо дві тому пересувався...

— Отак у лісі й живете? — ледве чутно запитав хлопчика Олексій, насилу звільняючись від пут дрімоти.

— Аякже, отак і живемо. Троє нас тепер: ми з Федьком і мати. Сестричка була Нюшка — взимку померла, опухла й померла, і ще маленький помер, ото й, виходить, нас — троє... А що: німці не повернуться, га? Дідусь наш, материн, значить, батько, він у нас тепер за голову, каже: не повернуться, мертвого, каже, з кладовища не тягнуть. А мати все боїться, все тікати хоче: ану, каже, як знову повернуться... А он і дідусь з Федьком, гляньте!

На узліссі стояв руденький Федько й показував на Олексія пальцем високому сутулому дідові у рваній пофарбованій цибулею домотканій свиті, підперезаній мотузком і у високоверхому офіцерському німецькому кашкеті.

Старий, дідусь Михайло, як називали його дітлахи, був високий, згорблений, худий. Обличчя у нього добре, як у Миколи-угодника невибагливої сільської роботи, з чистими, ясними, дитячими очима й м'якою негустою борідкою, хвилястою і зовсім срібною. Закутуючи Олексія у старий кожух, геть-чисто всіяний строкатими латками, легко підіймаючи і перевертаючи його худе тіло, він усе приказував, простодушню дивуючись:

— Ох ти ж, лихо яке, зовсім охляла людина! Ой же ж

і охляла!.. Ох ти, боже мій, ну справжній шкелет! І що тільки війна з людьми робить! О-хо-хо! О-хо-хо!

Обережно, як немовля, поклав він Олексія на саночки, прив'язав до них мотуззяними віжками, подумав, стяг з себе свиту, згорнув і підмостив йому під голову. Потім пройшов уперед, упрягся в маленький хомутик з мішковини, дав по мотузковій хлопцям, сказав: «Ну, боже поможи!» — і втрюх вони потягли санки по талому снігу, що налипав на полозки, рипів, як крохмаль, і осідав під ногами.

15

Перші два-три дні були оповиті для Олексія густим і жарким туманом, у якому неясно й примарно бачив він те, що відбувалося. Дійсність перепліталася з тяжким маячним сном, і тільки вже згодом удалося йому пригадати справжні події в усій їхній послідовності.

Втікачі жили серед вікового бору. Землянки, під ще не розталим снігом, прикриті зверху хвоею, спочатку важко було навіть помітити. Дим з них валив наче з землі. Того дня, коли привезли Олексія, в лісі було тихо й вогко, дим стелився понад самим мохом, чіплявся за дерева, і Олексієві здалося, що вся місцевість охоплена згасаючою лісовою пожежею.

Усі жителі — здебільшого жінки й діти та кілька дідів, — довідавшись, що Михайло везе з лісу радянського льотчика, що не знати де взявся і що, як казав Федько, схожий на «справжній шкелет», висипали зустрічати. Коли «трійка» з санчатами замиготіла поміж деревами, жінки обступили її і, відганяючи шльопанцями та потиличниками дівчор, що снувала під ногами, так стіною й пішли, обступивши сани, з плачем, голосінням і ойканням. Усі вони були в лахмітті і усі здавалися однаково немолоді. Кіптява курних землянок не сходила з їхніх облич. Тільки з блиску очей та білизни зубів, що виділялися на цих коричневих обличчях, можна було відрізнити молодицю від старої жінки.

— Жінки, жінки, ой жіночки! Ну чого зібралися, чого? Тіатер це вам? Співтакель? — сердився Михайло, вправно натискаючи на свій хомутик. — Та не бігайте ви під ногами, бога ради, вівці, прости господи, навіжені!

А з натовпу до Олексія линуло:

— Ой, яки-ий! Справді, шкелет! Не ворухіться, чи й живий?

— Непритомний він... Що ж це з ним? Ой людоньки, як же ж охляв, охляв як!

Потім хвиля здивування спала. Невідома, але, мабуть, страшна доля цього льотчика вразила жінок, і поки санки бігли узліссям, поволі наближаючись до підземного села, знялася суперечка: у кого жити Олексієві?

— У мене землянка суха. Пісок-пісочок і повітря свіженьке... Грубка в мене, — доводила маленька круглолиця жіночка з жваво блискаючими, як у молодого негра, білками очей.

— «Грубка!» А живе ж вас скільки? Від самого духу помреш!.. Михайле, давай до мене: у мене три сини в червоноармійцях, і борошенця ще трохи є, я його коржами годуватиму.

— Ні, ні, до мене: у мене просторо — удвох живемо, місця вистачить; коржі носитимеш до нас, однаково ж йому, де їсти. Ми з Оксаною неодмінно його виходимо, у мене лящ морожений є і грибів білих низка... Юшечку йому, суп з грибами...

— Де вже там йому юшечку, він однією ногою в труні! До мене його, дядьку Михайле, у нас корова, молочко!

Але Михайло підтяг саночки до своєї землянки, що стояла посеред підземного села.

...Олексій пам'ятає: лежить він у маленькій темній земляній норі; злегка чадить, потріскує й кидає іскри увіткнута в стіну скіпка. У тьмяному світлі її з полу видно збитий з ящика від німецьких мін і укріплений на вкопаному в землю стовпі стіл і колодки біля нього, замість табуреток, тонку, по-старечому одягнену жінку в чорній хустці, схилену до стола, — молодшу невістку діда Михайла Варвару, і голову самого Михайла, оповиту сивими негустими кучерями.

Олексій лежить на смугастому солом'янику. Укритий він тим самим кожухом, із різнокольорових латок. Від кожуха приємно пахне чимось кислим, таким звичним і хатнім. І хоч тіло ние, як побите камінням, а ноги печуть, наче до ступень прикладено гарячу цеглу, приємно лежати отак у теплі й спокої, знаючи, що ніхто тебе не зачепить, що не треба ні рухатися, ні думати, ні когось стерегтися.

Дим від коминка, змурованого на землі в кутку, стелиться сизими, живими, переливчатими клубками, і здається Олексієві, що не тільки дим, а й стіл і срібна голова діда Михайла, завжди чимсь заклопотаного, чимсь зайнятого, і тонка постать Варі — усе це розпливається, хитає-

ться, видовжується. Олексій заплющує очі. Розплющує він їх, розбуджений плином холодного повітря, що війнуло у двері, оббиті рядниною з чорним німецьким орлом. Біля стола якась жінка. Вона поклала на стіл торбинку і ще тримає на ній руки, ніби вагаючись, чи не взяти її назад, зітхає і каже Варварі:

— Манка це... Ще довоєнна, для Костика берегла. Не треба йому, Костику, тепер нічого... Візьміть, кашки постояльцеві своєму зварите. Кашка отака, дитяча, якраз для нього...

Повернувшись, вона тихо виходить, обвіявши усіх сумом. Хтось приніс мороженого ляща, хтось — спечені на коминку коржі, від яких землянка виповнюється кислуватим, теплим, як від хліба, духом.

Приходять Сергійко з Федьком. З селянською поважністю Сергійко скидає біля дверей з голови пілотку, каже: «Здрастуйте вам», — кладе на стіл дві грудочки пияного цукру з крихтами махорки й висівок, що прилипли до них.

— Мама прислали. Він корисний, цукор, їжте, — каже він і діловито звертається до діда: — Знову на згарище ходили. Казанок відкопали. Дві лопати не дуже обгорілі, сокиру без топорища. Принесли, згодиться.

А Федько, визираючи з-за братової спини, жадібно дивиться на грудочки цукру, що біліють на столі, і чути, як ковтає слину.

Тільки вже значно пізніше, обмірковуючи усе це, Олексій зумів оцінити все те, що робили для нього в селищі, де цієї зими мало не третина люду померла з голоду, де не було сім'ї, яка б не поховала одного, а то й двох покійників.

— Ех, жінки, жінки, ціни вам, жінки, немає! Га? Чуєш, Олексію, кажу — російській жінці ціни немає. Ти їй тільки серце зворуши, вона й останнє віддасть, життя віддасть! Га? Чи не так? — приказував дід Михайло, приймаючи усі ці дари для Олексія і знову беручись до якоїсь своєї вічної роботи: лагодив збрую, шив хомути або підшивав стоптані валянки. — І в роботі, брате, вона, оця сама жінка, від нас не відстане, а то й тю-тю! — диви, і випередить мужика в роботі! Тільки язик отой жіночий, ох і язик! Заморочили мені, Олексію, оці самі бісові жінки голову, геть заморочили. Коли Ониська моя померла, я, грішна людина, й подумав: «Слава тобі, господи, поживу в тиші-спокої!» От мене бог і покарав. Чоловіки наші, яких в армію не взяли, усі при німцях у партизани

подалися, і zostався я за великі гріхи бабським командиром, як цап в овечій отарі... Ох-хо-хо!

Багато такого, що глибоко вразило його, побачив Олексій у цьому лісовому висілку. Німці вигнали жителів Плавнів з хат, пограбували добро, реманент, худобу, хатне майно, одяг — усе надбане працею багатьох поколінь; жили люди тепер у лісі, сильно бідували, кожную мить боялися, що німці їх викриють, голодували, мерли, — але колгосп, який у тридцятomu році після піврічної суперечки передовикам ледве вдалося організувати, не розвалився. Навпаки, велике лихо війни ще більше згуртувало людей. Навіть землянки копали колективно й селилися в них не по-давньому, де кому довелося, а бригадами. Обов'язки голови, замість убитого зятя, узяв на себе дід Михайло. Він свято додержувався в лісі колгоспних звичаїв, і ось тепер кероване ним печерне село, загнане в глушину бору, бригадами й ланками готувалося до весни.

Голодуючи, селянки знесли й зсипали в спільну землянку все — до останньої зернини, все, у кого що збереглося після втечі. За телятами, заздалегідь захованими від німців у ліс, доглядали щонайкраще. Люди голодували, але не різали громадської худоби. Рискуючи життям, хлопчачки бігали на згарища й в попелі викопували з руїн посинілі від жару плуги. До найбільш уцілілих поприробляли дерев'яні чепіги. З мішковини лагодили шлеї, щоб з весни почати оранку на коровах. Жіночі бригади ловили в озерах рибу, і нею всю зиму харчувалося село.

Хоч дід Михайло й бурчав на «своїх жінок» і затуляв вуха, коли вони затівали у нього в землянці злі й довгі сварки через якісь малозрозумілі Олексієві господарські справи, хоч і кричав інколи на них розлючений дід фальцетом, він умів їх цінити і, користуючись мовчазністю свого слухача, не раз до небес вихваляв «жіночу породу»:

— Ось ти дивися, Олексю, друже мій дорогий, що вийшло. Жінка звіку-віків за шматок обіруч тримається. Га? Не так? А чому? Скупа? Ні, бо їй дорогий шматок. Вона дітей годує ним, сім'єю, що там не кажи, вона порядкує. Тепер глянь, яке діло. Живемо ми, сам бачиш, як: крихти лічимо. Еге ж, голод! А тут, було це в січні, нагрянули до нас партизани, і не наші, сільські, ні — наші десь, чути, під Оленіном воюють, — а чужі, з залізниці якісь. Гаразд. Нагрянули: «З голоду помираємо».

І, що ж ти думаєш, на ранок жіночки їм повні сумки понапихали. А в самих он діти пухлі, на ноги не зводяться. Га? Не так?.. Отож-бо й воно! Коли б я був який командир, я б, коли німців ми проженемо, зібрав би кращі свої війська, вивів би наперед жінку й звелів би всім моїм військам, значить, перед нею, жінкою російською, марширувати й честь їй віддавати, жінці отій!..

Олексій солодко дрімав під старечу балаканину. Іноді, слухаючи діда, хотілося йому дістати з кишені гімнастюрки листи, фотографію дівчини й показати їх дідові, та руки не підіймалися, такий був кволий. Та, коли дід Михайло заходився вихваляти жінок, здавалося Олексієві, що відчуває він тепло цих листів крізь сукно гімнастюрки.

Тут же, біля стола, теж завжди заклопотана, спритна й мовчазна, працювала вечорами невістка діда Михайла.

Спочатку Олексій вважав її за бабусю, — дідову жінку, але потім роздивився, що їй не більше двадцяти — двадцяти двох років, що вона легка, струнка, вродлива і що, дивлячись на Олексія якось злякано й тривожно, вона скрушно зітхає, наче ковтає щось застрягле в горлі. Іноді вночі, коли скіпка гасла і в димній п'їтьмі землянки починав задумливо сюрчати цвіркун — його випадково знайшов дід Михайло на старому попелищі й приніс сюди в рукавиці «для живого духу» разом з обгорілим посудом, — здавалося Олексієві, що він чує, як хтось тихенько плаче на полу, ховаючись і закусивши зубами подушку.

16

На третій день Олексієвого гостювання у діда Михайла старий вранці рішуче сказав йому:

— Нужа заїла тебе, Олексю, — просто біда: наче жукнойовик. А чухатися тобі важко. Ось що: баньку я тобі організую. Що?.. Баньку. Помию тебе, кісточки попарю. Воно, після трудів твоїх, вельми хороша річ, банька. Що? Не так?

І він взявся організувати баню. Коминок у кутку на-топив так, що стало лускотіти каміння. Десь на вулиці теж горіло вогнище, і на ньому, як сказали Олексієві, розжарювався великий кругляк. Варя наносила води в стару діжку. На землю наслали золотої соломи. Потім дід Михайло роздягся до пояса, залишився в самих спідніх, швидко розвів у цебрі лугу, надрав з лика свіжого

мочала, що пахло літом. Коли ж у землянці стало так жарко, що з стелі закапали важкі холодні краплі, старий вискочив на вулицю, на залізному листі притяг звідти червоний від жару кругляк й опустив його в діжку. Ціла хмара пари ударила під стелю, розповзлася по ній білими кучерявими клубками. Нічого не стало видно, і Олексій відчув, що його роздягають вправні дідові руки.

Варя допомагала свекрові. Від жару вона скинула ватник і хустку з голови. Важкі коси, про існування яких під дірватою хусткою важко було навіть здогадатися, розкрутились і впали на плечі. І вся вона, худя, великоока, легка, несподівано обернулася з старої прочанки на молоденьку дівчину. Це перетворення було таке несподіване, що Олексій, що спочатку не звертав на неї уваги, засоромився своєї голизни.

— Держись, Олексію! Агов, голубе, держись, таке наше діло, значить, з тобою тепер! Чув, у Фінляндії он і зовсім, кажуть, мужики з бабами в одній бані полощуться... Що, неправда! Мо', й брешуть. А Варка, вона тепер, значить, мов медична сестра біля пораненого воїна. Еге ж. І соромитись її не годиться... Подерж його, я сорочку зніму. Ач попріла як, так і повзе!

І тут помітив Олексій вираз жаху у великих, темних очах молодшої жінки. Крізь хвилястий серпанок пари вперше після катастрофи побачив він своє тіло. На золотій ярій соломі лежав обтягнений смуглявою шкірою людський кістяк з різко опуклими чашечками колін, з круглим, гострим тазом і геть запалим животом, різкими півколами ребер.

Старий порався біля цebra з лугом. Коли ж він, вмочивши віхоть у сіру маслянисту рідину, підняв його над Олексієм і побачив його тіло в гарячому тумані, рука з віхтем застигла в повітрі.

— Ох, лишенько... Сурйозна, брат, твоя справа, Олексю! Га? Сурйозна, кажу. Від німців-то ти, брат, значить, утік, а від отієї косої...— І раптом накинувся на Варю, що підтримувала Олексія ззаду: — А ти чого на голого чоловіка витріщилася, безсоромнице, чуєш! Чого губи кусаєш? Ух! Усі ви, баби, — сорочого роду! А ти, Олексію, не думай, не думай ні про що погане. Ми, брат, тебе отій косої нізашо не віддамо. Вже ми тебе, значить, виходимо, відхарчуємо, це вже так!.. Будь здоров!

Він спритно й обережно, наче маленького, мив Олексія лугом, перевертав, обливав гарячою водою, знову тер і тер

з таким завзяттям, що руки його, ковзаючи по кістках, скоро зарипіли.

Варя мовчки допомагала йому.

Але даремно накричав на неї дід. Не дивилася вона на це страшне, кістляве тіло, що безсило звисало з її рук. Не хотіла дивитись, а коли мимохіть помічала крізь клуби пари ногу або руку Олексієву, в погляді її спалахувала іскра жаху. Їй починало здаватися, що це не льотчик, котрий не знати як потрапив у їхню сім'ю, а її Мишко, що не цього несподіваного гостя, а свого чоловіка, з яким вона прожила всього тільки одну весну, — могутнього парубка з великим і яскравим ластовинням на світлому, безбровому обличчі, з величезними, дужими руками, — довели німці до такого стану і що це його, Мишкове, безсиле тіло, яке інколи видається мертвим, тримають тепер її руки. І їй ставало страшно, у неї паморочилося в голові, і, тільки кусаючи губи, щосили стримувала вона себе від непритомності...

...А потім Олексій лежав на своєму старенькому смугастому солом'янику у довгій, уздовж і впоперек полатаній, але чистій і м'якій сорочці діда Михайла й відчував свіжість і бадьорість в усьому тілі. Після баньки, коли пару витягло через віконце, вставлене в стелі над коминком, Варя напоїла його брусничним, припахлим димком чаєм. Він пив його з крихтами тих самих двох грудочок цукру, які принесли йому хлопчачі і які Варя дрібненько поколола для нього й поклала на біленький лубочок. Потім він заснув — уперше міцно, без снів.

Збудила його голосна розмова. В землянці було майже поночі, скіпка ледве тліла. У цій чадній темряві деренчав різкий тенорок діда Михайла:

— Баб'яча голово, чим ти думала? Людина вісімнадцять днів макового зернятка в роті не мала, а ти — круто... Та оці самі круті твої яйця — йому смерть!.. — Раптом дідів голос полагіднішав, дід почав прохати: — Йому б не яєць тепер, йому б тепер, знаєш, чого, Василю, йому б тепер курячої юшки посьорбати! О! От йому чого треба. Це б йому зразу сили піддало. От Партизаночку б твою, га?..

Але старий жіночий голос, різкий і неприємний, злякано перебив:

— Не дам! Не дам і не дам, і не проси, чорт ти старий! Ач! І казати про це не смій. Щоб я Партизаночку свою... Юшечки посьорбати... Юшечки! Он і так поназносили усього, чисто як на весілля! Придумав та-ке!

— Ех! Василю, сором тобі, Василю, за оці твої баб'ячі слова! — задеренчав схвильований тенорок старого. — У самої двоє на фронті, і такі в тебе нерозумні думки! Людина, можна сказати, за нас покалічилась, кров пролила...

— Не треба мені його крові. За мене мої проливають. І не проси, сказано — не дам, і не дам.

Темний силует старенької ковзнув до виходу, і в розчинені двері увірвалася така яскрава смуга весняного дня, що Олексій мимоволі зажмурився й застогнав, осліплений. Старий кинувся до нього:

— А ти не спав, Олексію? Га? Мо', чув розмову? Чув? Тільки ти її не суди, не суди, голубе, її слів. Слова — вони мов лущиння, а зернятко в ньому хороше. Думаєш, курки вона пожаліла для тебе? І-і, ні, Олексію! Усю сім'ю їхню — а сім'я була величезна, душ десять, — німець закатавав. Полковником у неї старший. От дізналися вони, що полковникова сім'я, усіх їх, крім Василю, одразу у рів. І господарство все пустив за вітром. І-іх, страшне це лихо — в її роки без роду лишитися! Від хазяйства тільки й зосталася ота курка, значить. Хитра курка, Олексю! Ще за перший тиждень німці всіх курей і качок перловили, бо для німця птиця — перші ласощі. Все: «Курка, матка, курка!» Ну, а ця врятувалася. Ну, просто артистка, а не курка! Було, німець — у двір, а вона — на горище й сидить там, мов її і немає. А свій увійде — нічого, гуляє. Лихо її зна, як вона вгадувала. І вціліла одна, курка оця, на все наше село, і ось за ту хитрість Партизанкою ми її й охрестили.

Мересьєв дрімав з розплющеними очима. Так звик він у лісі. Дідова Михайлова мовчанка його, мабуть, непокоїла. Походивши по землянці, щось зробивши біля столу, він знов почав своєї:

— Не суди, Олексію, старої! Ти, голубе мій, про те подумай: була вона, як та береза у великому лісі, на неї нізвідки не дуло, а тепер — стирчить, як трухлявий пеньок на вирубці, і одна їй утіха — оця сама курка. Чого мовчиш, чи, мо', заснув?.. Ну, спи собі, спи.

Олексій спав і не спав. Він лежав під кожухом, що дихав на нього кислим духом хліба, духом старої селянської оселі, слухав заспокійливе цвіркання цвіркуна, і не хотілося йому навіть пальцем поворухнути. Здавалося, що тіло його без кісток, набите теплою ватою, в якій поштовхами пульсує кров. Зранені, попухлі ноги горіли, їх

ломило зсередини якимсь тягучим боєм, але не було сили ні повернутися, ні поворухнутись.

У цій напівдрімоті Олексій сприймав життя землянки уривками, наче було це не справжнє життя, а на екрані мигтіли перед ним одна по одній безладні, незвичайні картини.

Була весна. Село переживало найтяжчі дні. Доїдали останні харчі, які встигли позакопувати та поховати і які вночі викопували з ям на згарищах і носили в ліс. Відтавала земля. Похапцем покопані нори «плакали» й оповзали. Чоловіки, що партизанили на захід від села, в Оленінських лісах, і взимку коли-не-коли, хоч поодинці, хоч уночі навідувалися в підземне сільце, були тепер відрізані лінією фронту. Від них — ні слуху ні духу. Нова турбота лягла на й без того змучені жіночі плечі. А тут весна, тане сніг, і треба думати про сівбу, про городи.

Жінки ходили заклопотані, злі. У землянці діда Михайла раз у раз спалахували між ними сварки, вони докоряли одна одній, згадували усі давні й недавні, справжні й вигадані образи. Галас інколи стояв там страшенний, але варто було хитромудрому дідові підкинути в цю галасливу кашу лютих жіночих голосів якусь господарську думку — про те, чи не час, мовляв, послати ходаків на згарище глянути: мо', вже відтанула земля, а мо', підходящий вітрець, щоб провітрити насіння, яке проросло в задушливо-вогких землянках, — як одразу ж припинялися будь-які сварки.

Якось дід повернувся вдень вдоволений, але заклопотаний. Він приніс зелену травинку і, обережно поклавши її на зашкарублу долоню, показав Олексієві:

— Бач? З поля. Відтанула земля, а озимина, слава тобі, господи, нічого, посходила. Снігу багато. Дивився я. Коли з яриною не вискочимо, то й озимина шматок дасть. Піду жінкам гукну, хай порадіють, бідолашні!

Наче зграя гайвороння напровесні, засперечалися, загаласували біля землянки жінки, в яких зелена травинка, принесена з поля, збудила нові надії. А ввечері дід Михайло потирав руки:

— Бач, і непогано вирішили міністри мої довгокосі. Га, Олексю? Одна бригада, виходить, на коровах оратиме, це де вибалок у низинці, де важче. Та чи багато наореш: усього шість корівчин від череди нашої лишилося! Другій бригаді те поле, що вище, де сухіше, — це лопатою та мотикою. А чому ж — городи копаємо, і непогано. Ну, а третя — на горбі, там пісочок, під картоплю,

значить, земельку готуємо; цим зовсім легко: там дівчорі з лопатами копати поставимо та жінок, які слабкують... А там, диви, і влада допоможе нам, значить. Ну, а не допоможе — знову лихо невелике. Уже ми й самі якось земельку невпораною не залишимо. Спасибі, німця звідси виперли, а тепер жисть піде. У нас народ жилавий, будь-які труднощі здолає!

Дід довго не міг заснути, перевертався на соломі, кречав, чухався, стогнав: «О господи, боже ти мій!» — кілька разів вставав з полу, підходив до відра з водою, стукав кухлем, і чути було, як він голосно, наче запалений кінь, п'є жадібно, великими ковтками. Нарешті дід не витримав, засвітив від кресала скіпку, торкнув Олексія, що лежав з розплющеними очима у важкому напівзабутті:

— Спиш, Олексю? А я оце все думаю. Га? Оце все думаю, знаєш. Є у нас в селі на старому місці дубок на майдані, єге ж... Його років тридцять тому, саме в миколаївську війну, блискавкою жажнуло — і вершину вщент. Єге ж, а він міцний, дубок, корінь у нього могутній, соку багато. Вгору йому ходу не стало, дав убік гілля, і тепер, диви, яка знову шапка кучерява... Отак і Плавні наші... Тільки б сонечко нам світило, та земелька родила, та рідна наша влада у нас, а ми, брат Олексю, літ за п'ять одійдемо, відбудуємося! Живучі. Ох-хо-хо, будь здоров! Та ще — щоб війна скоріше закінчилася! Розбити б їх, та й до діла б усією, значить, громадою! Га, як ти думаєш?

Тієї ночі Олексієві погіршало.

Дідова баня струснула його організм, вивела його із стану повільного, заціпенілого згасання. Зразу відчув він з небувалою ще силою і виснаження, і нелюдську втому, і біль у ногах. Марячи у напівзабутті, він метався на солом'янику, стогнав, скреготів зубами, когось кликав, з кимсь лаявся, чогось вимагав.

Варвара цілу ніч просиділа біля нього, підібгавши ноги, спершись підборіддям в коліна й сумно дивлячись великими круглими журними очима. Вона клала йому то на голову, то на груди шматину, намочену холодною водою, поправляла на ньому кожух, що він його раз у раз скидав, і думала про свого чоловіка, якого десь далеко, невідомо де, носили воєнні вітри.

Удосвіта підвівся старий. Глянув на Олексія, що вже стих і задрімав, пошептався з Варєю і став збиратися в дорогу. Він натяг на валянки великі саморобні калоші з автомобільних камер, підперезався міцно ликом, узяв

ялівцеву, відполіровану ним самим палицю, що завжди супроводжувала старого в його далеких мандрівках.

Він пішов, не сказавши Олексієві й слова.

17

Мересьєв лежав у такому стані, що навіть не помітив, як вийшов господар. Увесь наступний день був він непри- томний, і полегшало йому тільки на третій, коли сонце вже підбилося високо і од віконця в стелі через усю зем- лянку, до самих Олексієвих ніг, не розганяючи пільми, а, навпаки, згущаючи її, пробивався світлий і щільний стовп сонячного проміння, що пронизало сизий, шарува- тий дим з коминка.

Землянка була порожня. Зверху крізь двері долинав тихий, хрипкуватий голос Варі. Пораючись, мабуть, коло чогось, вона співала давню, дуже поширену в цих краях пісню. Це була пісня про самотню сумну горобину, що мріє про те, як би їй перебратися до дуба, котрий теж самотньо стоїть десь осторонь від неї.

Олексієві й раніше не раз доводилося чути цю пісню. Її співали дівчата, що веселими гуртами приходили з дов- колишніх сіл вирівнювати й розчищати аеродром. Йому подобався повільний, сумний мотив. Але тоді він якось не вдумувався в слова пісні, і в колотнечі бойового життя вони проходили повз його свідомість. А ось тепер із уст цієї молодой жінки з великими очима вони полинули, забарвлені таким почуттям, і стільки в них було великої і не пісенної, а справжньої жіночої туги, що одразу від- чув Олексій усю глибину мелодії і зрозумів, як Варя-го- робина сумує за своїм дубом.

— ...Но нельзя рябине
К дубу перебраться.
Видно, сиротине
Век одной качаться...—

проспівала вона, і в голосі її відчулася гіркота справжніх сліз, а коли змовк цей голос, Олексій уявив, як сидить вона зараз десь там, під деревами, залитими весняним сонцем, і слізьми повні її великі круглі журні очі. Він відчув, що у нього самого залоскотало в горлі, йому захо- тілося подивитись на ті давні, вивчені напам'ять листи, що лежать у нього в кишені гімнастборки, глянути на фотографію тоненької дівчини, яка сидить на луці. Він спробував дотягтись до гімнастборки, але рука безсило упала на солом'яник. Знову все попливло в сіруватій

пільмі, розплилося ясними, веселковими колами. Потім у цій пільмі, що тихо шелестіла якимись колючими звуками, почув він два голоси — Варин і ще чийсь, жіночий, старечий, теж знайомий. Говорили пошепки:

— Не їсть?

— Де там їсть!.. Так, пожував учора коржа — малесенький шматочок, — занудило. Хіба це їжа? Молочко от п'є потроху. Даємо.

— А я ось, бач, юшечки принесла... Мо', прийме душа юшечки...

— Тітко Василю! — вигукнула Варя. — Невже...

— Авжеж, куряча, чого злякалася? Звичайна річ. Розбуди-но його, розбуди — мо', поїсть.

І перше ніж Олексій, чуючи усе це в напівзабутті, встиг розплющити очі, Варя заторсала його сильно, безцеремонно, радісно:

— Олексію Петровичу, Олексію Петровичу, прокиньтесь!.. Бабуся Василюна юшечки курячої принесла! Прокиньтесь ж бо!

Скіпка, потріскуючи, горіла, увіткнута в стіну біля дверей. У нерівному чадному світлі її побачив Олексій маленьку, згорблену бабусю зі зморшкуватим довгоносим сердитим обличчям. Вона поралася біля великого вузла, що стояв на столі: розгорнула мішковину, потім стару свиту, потім папір, і там відкрився казанок; із нього пахнув у землянку такий смачний і ситий дух курячої юшки, що Олексій відчув судороги в порожнім шлунку.

Зморшкувате обличчя бабусі Василюни лишилося незворушно суворо й сердите:

— Принесла ось, не погребуйте, їжте на здоров'я, мо', бог дасть, на користь піде...

І згадав Олексій сумну історію бабиної сім'ї, розповідь про курку з кумедним прізвиськом Партизаночка, і все — і бабця, і Варя, і смачно паруючий на столі казанок — розплилося в каламуті сліз, крізь яку суворо, з безконечною жалістю і співчуттям дивилися на нього суворі очі старої.

— Спасибі, бабусю, — тільки й спромігся сказати він, коли баба пішла до дверей.

І вже від порога почув:

— Нема за що. Чого тут дякувати! Мої ж теж воюють. Мо', і їх хто юшкою нагодує. Їжте собі на здоров'я. Поправляйтесь.

— Бабусю, бабусю! — Олексій рвонувся до неї, але Варині руки утримали його й поклали на солом'яник,

— А ви лежіть, лежіть! Їжте ось краще юшку. — Вона піднесла йому замість миски стару алюмінієву покритку від німецького солдатського казанка, з якої смачно й сито парувала юшка, і, підносячи, одверталася, мабуть для того, щоб приховати мимовільну сльозину: — Їжте вже, їжте!

— А де ж дід Михайло?

— Пішов... У справах пішов, район розшукувати. Не скоро буде. А ви їжте, їжте ось.

І десь біля самого свого обличчя побачив Олексій велику, чорну від часу, з обгризеним дерев'яним краєм ложку, повну янтарного бульйону.

Перші ж ложки юшки розбуркали в нього звірячий апетит — до болю, до спазм у шлунку, але він дозволив собі з'їсти лише десять ложок і кілька волокнин білого м'якого курячого м'яса. Хоч шлунок наполегливо вимагав ще і ще, Олексій рішуче відсунув їжу, знаючи, що в його становищі надмірна їжа може стати отрутою.

Бабина юшка мала чудодійну властивість. Попоївши, Олексій заснув, не впав у забуття, а саме заснув — міцним, здоровим сном. Прокинувся, знову попоїв і знову заснув, і ніщо — ні дим з коминка, ні жіночий гомін, ні дотик Вариних рук, що, побоюючись, чи не вмер він, ні-ні та й нахилилася послухати, чи б'ється у нього серце, — не могло його розбудити.

Він був живий, дихав рівно, глибоко. Він проспав решту дня, ніч і спав так, що здавалося, немає в світі сили, яка могла б порушити його сон.

Та ось рано-вранці звідкілясь дуже здалека долинув зовсім не чутний серед інших шумів, що виповнювали ліс, однотонно воркітливий звук. Олексій стрепенувся і, весь напружившись, підвів голову з подушки.

Почуття дикої, нестримної радості завирувало в ньому. Він завмер, блискаючи очима. Полускувало в коминку холонучи каміння, мляво й зрідка сюрчав стомлений за ніч цвіркун, чути було, як над землянкою спокійно й рівно дзвенять старі сосни й навіть як плюскають біля входу важкі весняні краплі. Але кризь усе це чувся рівний рокіт. Олексій угадав, що це торохтить мотор «ушки» — літака У-2. Звук то наближався і наростає, то чувся глухіше, але не зникав. Олексієві перехопило подих. Було ясно, що літак десь поблизу, що він кружляє над лісом, чи то щось розглядаючи, чи шукаючи місця для посадки.

— Варю, Варю! — закричав Олексій, намагаючись звестися на ліктях.

Варі не було. З вулиці чулися збуджені жіночі голоси, квапливі кроки. Там щось коїлося.

На мить прочинилися двері землянки, в неї всунулося веснянкувате Федькове обличчя.

— Тітонько Варю! Тітонько Варю! — гукнув хлопець, потім збуджено повідомив: — Летить!.. Кружляє... Над нами кружляє... — і зник, перше ніж Олексій встиг про щось спитати.

Олексій зробив зусилля і сів. Усім тілом він відчував, як калатає в нього серце, як збуджено пульсує, віддаючи у скроні і в хворі ноги, кров. Він лічив кола, що їх робив літак, нарахував одне, друге, третє і впав на солом'яник, стомлений хвилюванням, знову навально й владно кинув у той-таки всемогутній, цілющий сон.

Його розбудив молодий, соковитий бас. Він упізнав би цей голос в якому завгодно хорі голосів. Такий у винищувальному полку був тільки у командира ескадрильї Андрія Дегтяренка.

Олексій розплющив очі, але йому здалося, що він усе ще спить і уві сні бачить це широке, вилицювате, грубе, наче зроблене теслею начорно, не витерте ні шкуркою, ні склом, але лагідне вуглувате обличчя товариша, з багровим шрамом на лобі, з ясними очима, опущеними такими ж ясними й безбарвними, «поросьчими» — як говорили Андрієві недруги — віями. Блакитні очі здивовано вдивлялися в димний присмерк.

— Ну, дідусю, покажуть свій трофей, — прогудів Дегтяренко.

Привид не зник. Це був справді Дегтяренко, хоч здавалося зовсім неймовірним, як друг міг знайти його тут, у підземному сільці, в лісовій глушині. Він стояв, великий, широкоплечий, з розстебнутим, як звичайно, коміром. У руках він тримав шолом з проводками радіофону і ще якісь пакунки й пакуночки. Скіпка освітлювала його ззаду. Золотий їжачок коротко остриженого волосся німбом світився над його головою.

З-за спини Дегтяренка визирала бліда, зовсім вимучена фізіономія діла Михайла зі збуджено витріщеними очима, а поруч стояла медсестра Оленка, кирпата й пустотлива, і дивилася в темряву з цікавістю звірятка. Дівчина тримала під рукою товсту брезентову сумку з червоним хрестом і притискала до грудей якісь чудні квіти.

Стояли мовчки. Андрій Дегтяренко, вагаючись, озирався, мабуть, засліплений темрявою. Разів зо два байдуже

глянув на Олексія, що теж ніяк не міг збагнути несподівану появу друга й боявся, чи все це не марення.

— Та ось же він, господи, ось лежить! — прошепотіла Варя, стягаючи з Мересьєва кожух.

Дегтяренко ще раз невпевнено ковзнув поглядом по Олексієвому обличчю.

— Андрію! — покликав Мересьєв, намагаючись підвестись на лікті.

Льотчик здивовано, невміло приховуючи переляк, дивився на нього.

— Андрію, не впізнаєш? — шепотів Мересьєв, відчуючи, що його починає лихоманити.

Ще якусь мить льотчик дивився на живий кістяк, обтянений чорною, ніби обпаленою шкірою, намагався упізнати веселе обличчя друга, і тільки в очах, величезних, майже круглих, вловив він знайомий, упертий і відкритий мересьєвський вираз. Він простяг руки до нього. На землю впав шолом, посипалися пакунки й пакуночки, порозкочувалися яблука, апельсини, печиво.

— Олексо, ти? — в голосі льотчика вчувалися сльози, безбарвні, довгі вії його злиплися. — Олексо, Олексо! — Він схопив з ліжка це хворе, по-дитячому легке тіло, пригорнув до себе, мов дитину, і все повторяв: — Олексо, друже, Олексо!

На секунду одірвав від себе, жадібно подивився на нього здаля, ніби переконуючись, чи це справді його друг, і знову міцно притис до грудей.

— Та це ж ти! Олексо! Бісів сину!

Варя і медсестра Олена намагалися вирвати з його міцних, ведмежих лап напівживе тіло.

— Та пустить же, бога ради, він ледве живий! — сердилася Варя.

— Йому ж не можна ж хвилюватися, покладіть! — скоромовкою, пересипаючи свою мову безконечними «ж», нагадувала сестра.

А льотчик, по-справжньому повіривши нарешті, що ця чорна, стара, невагома людина не хто інший, а Олексій Мересьєв, його бойовий товариш, його друг, якого вони всім полком у думках давно вже поховали, дико, переможно вигукнув, схопив Олексія за плечі і, дивлячись в його чорні, радо сяючі з глибин темних орбіт очі, закричав:

— Живий! Ох, матінко рідна! Живий, дідько тобі під лопатку! Та де ж ти був стільки днів? Як же ти так?

Але сестра, ця маленька кумедна товстунка з кирпатим носом, яку всі в полку звали, ігноруючи її лейтенантське звання, Оленкою або сестрою медичних наук, як одного разу вона, на погибель собі, відрекомендувалася начальству, співуха й реготуха Оленка, закохана у всіх лейтенантів воднораз, — суворо й твердо відсторонила збудженого льотчика:

— Товаришу капітан, облиште ж хворого ж!

Кинувши на стіл букет квітів, за яким ще вчора спеціально літали в обласне місто, букет, що, як виявилось, був зовсім непотрібний, вона розкрила брезентову сумку з червоним хрестом і діловито взялася оглядати хворого. Куценькі її пальчики легко бігали по Олексієвих ногах, і вона все питала:

— Боляче? А так? А так?

Уперше по-справжньому Олексій звернув увагу на свої ноги. Ступні страхітливо порозпухали, почорніли. Кожен дотик до них викликав біль, що немов струмом пронизував усе тіло. Але що найбільше не подобалося Оленці, то це те, що кінці пальців почорніли й геть втратили чутливість.

За столом сиділи дід Михайло з Дегтяренком. Потихеньку хильнувши на radoщах з льотчикової фляги, вони жваво розмовляли. Хриплим старечим тенорком дід Михайло, мабуть уже не вперше, починав розповідати:

— То, значить, сказати б, хлопці наші на вирубці його й знайшли. Німці ліс на бліндажі там рубали, ну, хлопців отих мати, тобто дочка моя, по тріски їх туди й погнала. Там вони його й побачили. Га, що за диво таке? Спочатку їм, значить, ведмідь привидівся — мовляв, підстрелений і котиться отак-о. Вони було драла дали, та цікавість повернула: що за ведмідь такий, чому котиться? Ага? Не так? Дивляться, значить, котиться з боку на бік, котиться й стогне...

— Як це «котиться»? — недовірливо запитав Дегтяренко й простяг дідові портсигар. — Курите?

Дід узяв з портсигара цигарку, дістав з кишені складений шматочок газети, акуратно одірвав ріжечок, висипав у нього тютюн з цигарки, скрутив і, закуривши, задоволено затягся.

— Як не куримо? Куримо, тягнемо потроху. Ага! Тільки ми за німців не бачили його, тютюну. Мох куримо, знову ж таки сухий молочайний лист, отак-то!.. А як він котився, ти його спитай. Я не бачив. Хлопці кажуть, так

і котився — з спини на живіт, з живота на спину: повзти йому снігом, бач, не під силу було, — он він який!

Дегтяренко все поривався схопитися, подивитись на товариша, біля якого клопоталися жінки, закутуючи його в сірі, привезені сестрою армійські ковдри.

— А ти, друже, сиди, не наше це, не чоловіче, діло — сповивати! Ти слухай та на вус мотай, та начальству там якому своєму перекажи... Великого подвигу людина ця! Бач він який. Цілий тиждень усім колгоспом його на ноги ставимо, а він поворухнутися не може. А то, бач, сили в собі знайшов, лісом, болотами нашими повз... На це, брат, мало хто здатен! І святим отцям по життях такого подвигу робити не доводилося. Куди там! Велике діло, подумаєш, — на стовпі стояти! А що, не так? Отож-то! А ти, хлопче, слухай, слухай!..

Старий нахилився Дегтяренкові до вуха й залоскотав його пухнастою м'якою борідкою:

— Тільки, здається мені, він теє, — якби ото не помер, га? Від німця він, бач, утік, а від отієї, від косої, хіба втечеш? Самі кістки... І як він повз, не збагну я... Вже, либонь, дуже до своїх тягло. І марить він усе тим самим: аеродром, та аеродром, та слова там усякі, та Оля якась. Є у вас там така? Чи жінка, мо'?.. Ти чуєш мене чи ні, літуне, а літуне, чуєш?.. Агов...

Дегтяренко не чув. Він намагався уявити собі, як цей юнак, його товариш, що здавався в полку таким звичайним хлопцем, з відмороженими або поперебиваними ногами день і ніч повзе по талому снігу через ліси й болота, втрачаючи сили, повзе, котиться, аби тільки утекти від ворога й дістатися до своїх. Професія льотчика-винишувача привчила Дегтяренка до небезпеки. Кидаючись у повітряний бій, він ніколи не думав про смерть і навіть відчував особливе, радісне хвилювання. Але щоб отак, у лісі, самому...

— Коли ви його знайшли?

— Коли? — Старий заворушив губами, знову взяв цигарку з розкритої коробки, зім'яв її і заходився робити самокрутку. — Коли ж? Та в чисту суботу, під саму прощальну неділю, отож, якраз тиждень тому.

Льотчик прикинув у думці числа, і вийшло, що повз Олексій Мересьєв вісімнадцять діб. Проповзти стільки часу пораненому, без їжі — це здавалося просто неймовірним.

— Ну, спасибі вам, дідусю! — льотчик міцно обняв і пригорнув до себе старого. — Спасибі, брате!

— Нема за що, нема за що, за що тут дякувати! Ач, спасибі! Хіба я чужинець іноземний який! Ага! Скажеш, ні? — І він сердито гукнув невістці, що стояла у одвічній позі жіночої гіркої задуми, схрестивши на грудях руки й підперши щоку долонею: — Підними з долівки продукти, гаво! Ач, порозкидали таке добро!.. «Спасибі», ач який!

Тим часом Оленка вже укутувала Мересьєва.

— Нічого, нічого ж, товаришу старший лейтенант, — сипала вона густо й дрібно, мов горох, слова, — в Москві ж вас вміть — на ноги поставлять. Москва ж — місто ж! Не таких виліковують!

З того, яка вона була жвава, як без угаву обіцяла, що Мересьєва швидко вилікують, зрозумів Дегтяренко: огляд дав невеселі наслідки й справи приятелеві кепські. «І чого цокоче, сорока!» — з неприязню подумав він про «сестру медичних наук». А втім, у полку ніхто не ставився до цієї дівчини серйозно, жартували, що лікувати вона може тільки від кохання, — і це трохи втішало Дегтяренка.

Закутаний у ковдри, з яких стирчала тільки голова, Олексій нагадував Дегтяренкові мумію якогось фараона з шкільного підручника стародавньої історії. Великою рукою провів льотчик по щоках друга, на яких кушилась густа й шорстка рудувата борода.

— Нічого, Олексю! Вилікують! Є наказ — тебе сьогодні в Москву, в хороший госпітальчик. А там же — геть усі професори! А сестри, — він цмокнув язиком і підморгнув Оленочці, — мертвих на ноги ставлять! Ми ще з тобою в повітрі побешкетуємо... — Тут Дегтяренко піймав себе на тому, що говорить він, як і Оленочка, з таким самим удаваним, дерев'яним пожвавленням; руки ж його, що гладили другові обличчя, раптом відчули під пальцями вологу. — Ну, де носилки? Узяли, чи що, чого гаяти час! — сердито скомандував він.

Разом із старим обережно поклали вони сповитого Олексія на носилки. Варя збрала й згорнула у клунок його речі.

— Ось що, — зупинив її Олексій, коли вона хотіла засунути в клунок есесівський кинджал, що його не раз пильно розглядав, чистив, гострив, пробував на палець хазайновитий дід Михайло, — візьміть, дідусю, на спогад.

— Ну, спасибі, Олексю, спасибі! Сталь неабияка, і написано щось не по-нашому наче, — він показав кинджал Дегтяренкові.

— «Алес фюр Дойчланд» — «Усе для Німеччини», — переклав Дегтяренко виведений по лезу напис.

— «Усе для Німеччини»... — повторив Олексій, згадавши, як дістався йому цей кинджал.

— Ну, беріться, беріться, діду! — гукнув Дегтяренко, впрягаючись у передок носилок.

Носилки захиталися і, оббиваючи землю зі стін, ледве пролізли у вузький прохід землянки.

Всі, хто набився в неї проводити знайденого, сипонули нагору. Тільки Варя залишилась удома. Не кваплячись поправила вона скіпку, підійшла до солом'яника в смужку, який ще зберігав ум'яті в нього обриси людського тіла, і погладила солом'яник рукою. Помітила букет, що про нього за поспіхом усі забули. Це було кілька гілочок оранжерейного бузку, блідого, чахлого, подібного до жителів підземного сільця, що перезимували у вогких, холодних землянках. Жінка взяла букет, вдихнула неміцний, ледь вловимий у чадній кіптяві ніжний весняний запах і, впавши на піл, вмилася гіркими жіночими сльозами.

18

Проводжати несподіваного свого гостя вийшли всі жителі села Плавні. Літак стояв за лісом на підталому в країв, але ще рівному й міцному льоду довгастого лісового озерця. Дороги туди не було. Крихким, ніздрюватим снігом, просто по цілині, вела стежка, протоптана годину тому дідом Михайлом, Дегтяренком і Оленкою. Тепер цією стежкою до озера сунув натовп, очолюваний дівторою зі статечним Серьожкою і запальним Федьком попереду. На правах давнього друга, що знайшов льотчика в лісі, Серьожка солідно виступав перед носилками, старався, щоб не застрявали в снігу величезні валянки, які залишилися після вбитого батька, і владно гримав на замурзану, білозубу, фантастично обшарпану дівтору. Дегтяренко й дід, ідучи в ногу, несли носилки, а збоку, цілиною, бігла Оленка, то підтикаючи ковдру, то кутаючи Олексієві обличчя своїм шарфом. Позаду купчилися молодіці, дівчатка, бабусі. Натовп глухо гомонів.

Спершу яскраве, відбите снігом світло засліпило Олексія. Погожий весняний день так ударив йому в вічі, що він зажмурився і мало не знепритомнів. Ледь-ледь підвівши повіки, Олексій привчив очі до світла й тоді почав

роздивлятися навкруги. Перед ним простяглося підземне село.

Старий ліс обступив його стіною, куди не глянь. Вершини дерев майже сходилися над головами. Гілля, скупю проціджуючи сонячне проміння, створювало внизу при-смерк. Ліс мішаний. Білі колони голих ще беріз, вершини яких були схожі на сизий, застиглий у повітрі дим, сусідували з золотими стовбурами сосен, а між ними де-не-де виднілися темні трикутники ялин.

Під деревами, що захищали від ворожих очей і на землі і з повітря, в місцях, де сніг давно витоптано сотнями ніг, покопано землянки. На гілках вікових ялин сохли пелюшки, на сучках сосенок провітрювалися перекинуті денцями догори горщики й глечики, а під старою ялиною, з стовбура якої звисали бороди сивого моху, біля її могутнього окоренка, на землі серед жилавого коріння, де за всіма статтями годилося б лежати хижому звірові, сиділа стара, засмальцьована ганчір'яна лялька з плескатою лагідною фізіономією, намальованою чорнильним олівцем.

Натовп за носилками повільно рухався по витоптаній серед моху «вулиці».

Опинившись на повітрі, Олексій відчув спочатку бурхливий наплив безтямної тваринної радості, потім на зміну їй прийшов солодкий і тихий сум.

Маленькою хусточкою Оленочка витерла йому з обличчя сльози і, по-своєму зрозумівши їх, звеліла тим, що несли, іти тихіше.

— Ні, ні, швидше, будь ласка, швидше! — поквапив Мересьєв.

Йому й так здавалося, що його несуть занадто повільно. Він став непокоїтися, що через це можна не полетіти, що раптом літак, посланий по нього з Москви, полетить, не дочекавшись, і йому не вдасться сьогодні потрапити в рятівну клініку. Він глухо стогнав від болю, що завдавала йому похаплива хода носильників, але увесь час наполягав: «Швидше, будь ласка, швидше!» Він квапив, хоч чув, що дід Михайло важко дихає, раз у раз спотикається і збивається з ноги. Дві жінки змінили старого. Михайло задріботів біля носилок, з другого боку від Оленки. Витираючи офіцерським картузом спітнілу лисину, розчервоніле обличчя, поморщену шию, дід задоволено бубнів:

— Ач, підганяє, га? Поспішає!.. Правильно, Олексю, правда твоя, поспішай! Коли людина поспішає, життя

в ній міцне, знахідко ти наша дорога. А що, скажеш — ні? Ти нам пиши із шпиталю! Адресочки не забудь: Калінінська область, Бологоевський район, майбутнє село Плавні, га? Майбутнє, га? Нічого, дійде, не забудь, адреска певна!

Коли носилки підіймали в літак і Олексій вдихнув знайомий терпкий запах авіаційного бензину, його знов охопила бурхлива радість. Над ним закрили целулоїдну кришку. Він не бачив, як махали руками ті, що прийшли проводжати, як маленька носата бабуся, схожа в сірій хустці на сердиту ворону, переборюючи ляк і здійнятий гвинтом вітер, прорвалася до Дегтяренка, що вже сидів у кабіні, і сунула йому вузлик з недоїденою курятиною, як дід Михайло, схожий на Миколу-угодника нехитрого сільського малювання, метушився навколо машини, гримаючи на жінок, розганяючи дітвору, як зірвало з діда вітром картуз і покотило по льоду і як стояв він просто-волосий, світячи лисиною й сріблястими ріденькими сивинками, які куйовдив вітер. Стояв, махаючи рукою вслід літакові, що віддалявся, — єдиний чоловік в строка-тому жіночому натовпі.

Одірвавши літак від льодового насту, Дегтяренко покружляв над головами проводжаючих і обережно, майже торкаючись лижами льоду, полетів уздовж озера під прикриттям високого стрімкого берега й сховався за лісним островом. Цього разу полковий урвиголова, якому на бойових розборах частенько перепало від командира за надмірне завзяття в повітрі, летів обережно — не летів, а скрадався, тулився до землі, ішов річищами струмків, прикриваючись озерними берегами. Нічого цього Олексій не бачив і не чув. Від знайомих пахощів бензину, пального, радісного відчуття польоту він знепритомнів, і прийшов до пам'яті лише на аеродромі, коли носилки переносили з літака у швидкісну санітарну машину, що вже прилетіла з Москви.

Він потрапив на рідний аеродром саме в розпал льотного дня, перевантаженого ущерт, як і всі дні тієї бойової весни.

Гуркіт моторів не стихав ні на хвилину. Одну ескадрилью, що сідала на дозаправку, зміняла в повітрі друга, третя. Всі, від льотчиків до шоферів бензоцистерн і комірників, які видавали пальне, в цей день ніг під собою

не чути. Начальник штабу втратив голос і тепер видушував з себе якесь пискляве хрипіння.

Незважаючи на загальну заклопотаність і надзвичайне напруження, усі в цей день тільки й чекали Мересьєва.

— Не привезли? — гукали пілоти механікам крізь рев мотора, ще не підруливши до свого капоніра.

— Не чути про нього? — цікавилися «бензинові королі», коли черговий бензовіз під'їжджав до вкопаних у землю цистерн.

І всі слухали, чи не тріщить десь над переліском знайомий полковий санітарний літак...

Опритомнівши на пружинистих носилках, що злегка похитувалися, Олексій побачив щільне коло знайомих облич. Він розплющив очі. Натовп радісно загомонів. Біля самих носилок молоде, нерухоме, з стриманою усмішкою обличчя командира полку, поруч нього — широка, червона й пітна фізіономія начальника штабу і навіть кругле, повне й біле обличчя начальника БАО — батальйону аеродромного обслуговування, — якого Олексій терпіти не міг за формалізм і скнарість. Скільки знайомих облич! Носилки несе довгов'язий Юра. Він увесь час марно намагається озирнутись назад, подивитись на Олексія і тому спотикається на кожному кроці. Поряд біжить руденька дівчина — сержант з метеостанції. Олексієві завжди здавалося, що вона чомусь не любить його, намагається не потрапляти йому на очі й завжди нишком стежить за ним чудним поглядом. Жартома він називав її «метеорологічним сержантом». Попліч дріботить льотчик Кукушкін, маленький, з неприємним, жовчним обличчям чоловічок, якого в ескадрилі не люблять за сварливість. Він теж усміхається і намагається потрапити в такт величезних кроків Юри. Мересьєв згадав, що перед вильотом він у великій компанії покепкував з Кукушкіна за не відданий ним борг і був певен, що ця злопам'ятна людина ніколи не подарує йому образи. А він ось біжить біля носилок, дбайливо підтримує їх і люто розштурхує ліктями натовп, щоб охоронити носилки від поштовхів.

Олексій ніколи й не думав, що в нього стільки друзів! Ось вони, люди, коли розкриваються! Йому стало шкода «метеорологічного сержанта», який його чомусь боявся, було незручно перед начальником БАО, про скнарість якого він пустив по дивізії стільки жартів і анекдотів, захотілося перепросити Кукушкіна й сказати хлопцям, що він зовсім не такий вже неприємний і нетовариський.

В Олексія було відчуття, що після всіх страждань він, нарешті, потрапив у рідну сім'ю, де йому всі щиро раді.

Його обережно несли полем до сріблястого санітарного літака, замаскованого на голому березовому узліску. Було видно, що техніки вже запускають за допомогою гумового амортизатора захолодий мотор «санітара».

— Товаришу майор... — попросив раптом Мересьєв командира полку, намагаючись говорити якомога голосніше й певніше.

Командир своїм звичаєм тихо, загадково усміхаючись, нахилився до нього.

— Товаришу майор... дозвольте мені не летіти в Москву, а тут, з вами...

Командир зірвав з голови шолом, що заважав йому слухати.

— Не треба в Москву, я хочу тут, у медсанбаті.

Майор скинув хутряну рукавичку, намацав під ковдрою Олексієву руку й потис її:

— Чудак, вас же лікувати треба серйозно, по-справжньому.

Олексій заперечливо похитав головою. Йому було добре, спокійно. Ні пережите, ні біль у ногах не здавалися вже страшні.

— Чого він? — прохрипів начальник штабу.

— Просить залишити його тут, з нами, — відповів командир, усміхаючись.

І усмішка його цю мить була не загадкова, як завжди, а тепла, сумна.

— Дурень! Романтика, приклад для «Пионерской правды», — захрипів начальник штабу. — Йому честь, по нього літак з Москви прислали з розпорядження самого командуючого армією, а він — скажи, будь ласка!..

Мересьєв хотів було пояснити, що ніякий він не романтик, просто він вірить, що тут, у палатці медсанбату, — де він якось уже пролежав кілька днів, лікуючи вивих ноги після невдалого приземлення на підбитій машині, — у рідній атмосфері, він очуняє швидше, ніж серед невідомих вигод московської клініки. Уже й слова на думку спали, щоб відповісти начальникові штабу якнайущипливіше, але сказати їх він не встиг.

Тоскно завила сирена. Обличчя у всіх одразу стали ділові, заклопотані. Майор дав кілька коротких наказів, і люди стали розбігатися, як мурашки: хто до літаків, які затаїлися на узліссі, хто до землянки командного пункту, що горбком підвищувалася край поля, хто до машин,

захованих у лісі. Олексій, побачивши чітко викреслений димом на небі сивий слід багатохвостої ракети, що по-волі розповзався, зрозумів: «Повітря!»

Серце йому забилося, ніздрі заворушилися, і він відчув у кволому своєму тілі збуджуючий холодок, як це завжди бувало з ним у хвилину небезпеки. Оленочка, механік Юрко й «метеорологічний сержант», яким нічого було робити в напруженій метушні бойової тривоги, що охопила аеродром, утрюх підхопили носилки й бігом, намагаючись потрапляти в ногу і, звісно, від хвилювання не потрапляючи, понесли його до найближчого узлісся.

Олексій застогнав. Вони перейшли на ходу. А вдалині вже судорожно торохкотіли автоматичні зенітки. Вже виповзали на злітну доріжку, мчали по ній і ховалися в небі одна по одній ланки літаків, і крізь знайомий дзвін своїх моторів Олексій уже чув напливаючий з-за лісу нерівний, розкотистий гуркіт, від якого мускули у нього самі по собі стискалися в клубок, напружинювалися, і він, ця німецька людина, прив'язана до носилок, відчув себе льотчиком в кабіні винищувача, що мчить назустріч ворогові, відчув себе гончаком, який натрапив на дичину.

Носилки не влізли у вузьку щілину. Коли дбайливий Юрко й дівчата хотіли понести Олексія вниз на руках, він запротестував і попросив лишити носилки на узліссі, в затінку великої кремезної берези. Лежачи під нею, він став очевидцем подій, що з шаленою швидкістю, як у важкому сні, розгорнулися в найближчі хвилини. Льотчикам мало коли доводиться спостерігати з землі повітряний бій. Мересьєв, літаючи у бойовій авіації з першого дня війни, теж ні разу не бачив повітряного бою з землі. І от він, звиклий до блискавичних швидкостей повітряних герців, здивовано побачив, яким повільним і нестрашним здається повітряний бій звідси, які тягучі рухи стареньких тупоносих «ішачків» і як лагідно лине згори тріскотнява їхніх кулеметів, нагадуючи щось домашнє: чи то стрекіт швейної машини, чи то дирчання перкалю, який повільно роздирають.

Дванадцять німецьких бомбардувальників гусячим строем обійшли аеродром збоку й зникли в яскравому промінні сонця, що вже високо підбилося. Звідти, з-за хмар з палаючими проти сонця краями, на які боляче було дивитися, линув басовитий, схожий на гудіння хрущів рев їхніх моторів.

Ще шаленіше скаженіли і гавкали з переліска автома-

тичні зенітки. Димки вибухів розпливалися в небі, схожі на летюче насіння кульбаби. Але нічого не було видно, хіба що інколи виблискували крила винишувачів.

Гудіння велетенських хрущів дедалі частіше переривали короткі звуки: дирррр, дирррр, дирррр! — неначе перкаль роздирали. У сяйві сонячного проміння точився невидимий з землі бій, але був він такий не схожий на те, що бачить учасник повітряного поєдинку, і здавався він знизу таким незначним і нецікавим, що Олексій спостерігав його зовсім спокійно.

Навіть коли зверху почулося пронизливе, наростаюче вищання і, наче чорні краплі, струшені з пензля, полинули вниз, запаморочливо швидко збільшуючись, серії бомб, він не злякався, навіть злегка підвів голову, щоб подивитися, куди вони впадуть.

Тут невимовно здивував Олексія «метеорологічний сержант». Коли вищання бомб досягло найвищої ноти, дівчина, стоячи по пояс у щіліні і, як завжди, крадькома поглядаючи на нього, несподівано вискочила, кинулася до носилок, упала і, тремтячи від хвилювання і страху, закрила його, притискаючи до землі.

На мить зблизька, біля самих очей своїх, побачив він її загоріле, зовсім дитяче, з пухлими губами й кирпатим, облупленим носиком обличчя. Гримнув вибух — десь у лісі. Зразу ж ближче почувся другий, третій, четвертий. П'ятий торохнув так, що, здригнувшись, загула земля і з свистом упала зрубана осколком широка крона берези, в затінку якої лежав Олексій. Ще раз майнуло перед очима бліде, спотворене жахом дівоче обличчя, він відчув на своїй щоці її холоднувату щоку, і в короткій перерві між гуркотом двох бомбових черг дівочі губи злякано й нестямно прошепотіли:

— Любий!.. Коханий!..

Від нової бомбової черги задвигтіла земля. Над аеродромом з гуркотом знялися в небо стовпи вибухів — мовби вискочили з землі дерева, їхні крони вмить порозкривалися, потім з гуркотом посипалися грудки мерзлого ґрунту, лишивши в повітрі бурий, їдкий, з смородом часнику дим.

Коли дим осів, навкруги було вже тихо. Звуки повітряного бою ледве долітали з-за лісу. Дівчина вже підхопилася, щоки її з зелено-блідих зробилися багровими, вона, почервонівши до сліз і не дивлячись на Олексія, стала перепрошувати:

— Я не забила вас? Дурна я, дурна, господи, вибачте мені!

— Чого ж тепер каються? — бурчав Юрко, якому соромно було, що не він, а оце дівчатко з метеостанції затулило собою його друга.

Бубонячи, він струсив комбінезон, почухав потилицю, похитав головою, дивлячись на променястий злам обезголовленої осколком берези, стовбур якої швидко запливав прозорим соком. Цей сік пораненого дерева, сяючи, стікав по імшистій корі й капав на землю, чистий і прозорий, мов сльоза.

— Дивіться ж, береза плаче, — сказала Оленочка: вона і в хвилину небезпеки не втратила свого задержуватоздивованого вигляду.

— Заплачеш! — похмуро відповів Юрко. — Ну, сеанс закінчено, понесли. Чи цілий «санітар», чи не розтрощило його?

— Весна, — промовив Мересьєв, дивлячись на поранений стовбур дерева, на прозорий, сяючий на сонці сік, що весь час капав на землю, на кирпатого «метеорологічного сержанта», у великій, не на неї шитій шинелі, якого він не знав навіть, як звуть.

Коли втрюх — Юрко попереду, а дівчата ззаду — несли його носилки до літака повз вирви, з яких ще підіймався дим і в які натекла тала вода, він з цікавістю скоса поглядав на маленьку сильну руку, що висувалася з грубої вилоги шинелі й міцно тримала носилки. Що з нею? Чи оті слова причулися йому з переляку?

В цей знаменний для Олексія Мересьєва день йому довелося стати свідком ще однієї події. Вже близько був сріблястий літак з червоними хрестами на крилах і фюзеляжі, вже видно було, як, похитуючи головою, ходить навколо нього бортмеханік, оглядаючи, чи не побило машину осколком і вибуховою хвилею, — аж тут один за одним почали сідати винищувачі. Вони вихоплювалися з-за лісу і, спустившись, не робили звичайного кола, а приземлялися й з ходу підрулювали на узлісся, до капонірів.

Скоро небо стихло. Аеродром спустів, затих гуркіт моторів у лісі. Але біля командного пункту ще стояли люди й дивилися на небо, затуляючи долонями очі від сонця.

— «Дев'ятка» не прийшла! Кукушкін застряв! — сказав Юрко.

Олексій згадав маленьке жовчне личко Кукушкіна, завжди невдоволене, і згадав, як отой самий Кукушкін сьо-

годні дбайливо підтримував його носилки. Невже? Ця думка, така звична для льотчиків у гарячі дні, тепер, коли Олексій виключився з життя аеродрому, змусила його здригнутися.

В цю хвилину в небі зарокотало.

Юрко радо підскочив:

— Він!

Біля командного пункту заворушилися. Щось сталося. «Дев'ятка» не сідала, а кружляла над аеродромом, і, коли вона проходила над головою Олексія, він побачив, що частину крила у неї відбито і — це найстрашніше! — із фюзеляжа виднілася лише одна «нога». Повітря розітнули червоні ракети. Кукушкін знову пролетів над головами. Його літак нагадував птаха, що літає над зруйнованим гніздом і не знає, куди йому сісти. Він ішов уже на третє коло.

— Зараз плигне, бензин кінчається, на соплях доживає! — прошепотів Юрко, дивлячись на годинник.

У таких випадках, коли посадка була вже неможлива, льотчикові дозволялося, набравши висоту, викинутися з парашутом. Мабуть, такий наказ дістала вже з землі й «дев'ятка». Але вона уперто кружляла.

Юрко дивився то на літак, то на годинник. Коли йому здавалося, що мотор працює тихіше, він присідав і одвертався. «Невже ти гадаєш ще врятувати машину? Стрибай, та стрибай же!» — думав кожний.

З аеродрому зірвався винищувач з одиницею на хвості й з першого ж кола майстерно підстроївся до пораненої «дев'ятки». З спокійного майстерного стилю польоту Олексій упізнав, що це сам командир полку. Вирішивши, очевидно, що в Кукушкіна пошкоджено радіо або що той розгубився, він підійшов до нього, похитав крилами, сигналячи: «роби, що я», і став одходити набік, набираючи висоту. Він наказав йому одійти набік і плигати. Саме в цей час Кукушкін зменшив газ і пішов на посадку. Поранений літак його з розбитим крилом промчав мало не над Олексієвою головою, швидко наближаючись до землі. Ось, десь біля самої риси землі, він різко накренився вліво, шкутильгнувши на здорову «ногу», трохи пробіг на одному колесі, зменшуючи швидкість, потім упав праворуч і... швидко повернувся навколо своєї осі, піднявши хмари снігу.

В останню мить він зник з очей. Коли ж сніжний порох осів, стало видно — осторонь пораненої машини, схиленої набік, щось чорніє на снігу. І до цієї чорної цятки бігли

люди і, ревучи сиреною, мчав з усієї сили санітарний автомобіль.

«Врятував, врятував машину! От так Кукушкін! Коли це він так навчився?» — думав Мересьєв, лежачи на носилках і навіть задрячи товаришеві.

Йому самому захотілося щодуху бігти туди, де на снігу лежав цей маленький, ніким не люблений льотчик, що виявився таким стійким, таким майстром. Але Олексій був сповитий, притиснутий до полотна носилок, розчавлений величезним боєм, який знову з усієї сили навалився на нього, тільки-но минуло нервове напруження.

Усі ці події тривали не більше години, але їх було так багато, що Олексій не одразу збагнув їх. Тільки коли носилки його закріпили в спеціальних гніздах санітарного літака і він ненароком знову перехопив на собі пильний погляд «метеорологічного сержанта», Олексій по-справжньому зрозумів зміст слів, що вихопилися у дівчини з поблідлих губ між вибухами бомбових черг. Йому стало соромно, що він навіть не знає, як звати цю славу, самовіддану дівчину.

— Товаришу сержант... — тихо сказав Олексій, вдячно подивившись на неї.

За ревом прогріваного мотора навряд чи ці слова дійшли до неї. Але вона ступила до нього й простягла невеликий пакунок.

— Товаришу старший лейтенант, це ваші листи. Я берегла їх, я знала, що ви живі, що ви повернетесь. Знала, відчувала...

Вона поклала йому на груди тоненький стосик листів. Серед них він упізнав материні трикутнички з виведеними нечітким старечим почерком адресами й знайомі конверти, схожі на ті, які він завжди носив із собою в кишені гімнастюрки. Олексій засяяв, побачивши ці конверти, і зробив рух, щоб витягти руку з-під ковдри.

— Це від дівчини? — журно спитав «метеорологічний сержант», знову червоніючи так, що довгі бронзові вії злиплися від сліз.

Мересьєв зрозумів, що йому не здалося тоді, під час вибуху, зрозумів і не наважився сказати правду.

— Від заміжньої сестри. У неї інше прізвище, — відповів він, почувуючи, що сам собі огидний.

Крізь рокіт прогріваних моторів почувалися голоси. Відчинився боковий люк, у нього вліз незнайомий лікар у халаті поверх шинелі.

— Один хворий вже тут? — мовив він, подивившись на

Мересьєва. — Дуже добре! Вносьте другого, зараз летимо. А ви що тут робите, мадам? — Він подивився крізь спітнілі окуляри на «метеорологічного сержанта», що намагався сховатись за Юркову спину. — Прошу вийти, зараз летимо. Агов! Давайте носилки!

— Пишіть, ради бога, пишіть, я чекатиму! — почув Олексій шепіт дівчини.

Лікар за допомогою Юрка підіймав у літак носилки, на яких хтось тихо й протяжно стогнав. Коли їх ставили в гніздо, простирало злетіло, і Мересьєв побачив спотворене стражданням обличчя Кукушкіна.

Лікар потер руки, оглянув кабінку, плескав Мересьєва по животу:

— Прекрасно! Чудово! Оце, юначе, вам компаньйон, щоб не нудно було летіти. Га? Тепер усі сторонні геть. А ця Лорелея в сержантському званні зникла? Дуже добре. Прошу рушати!..

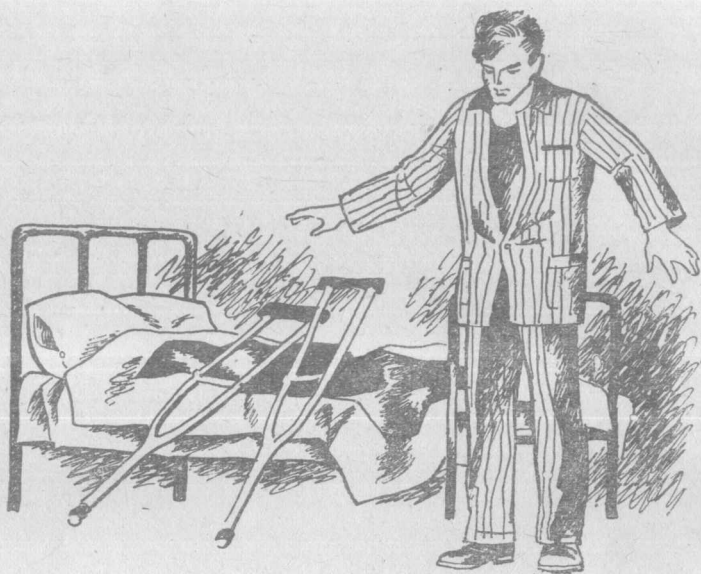
Він виштовхав Юрка, що загаявся. Двері зачинили, літак здригнувся, рушив, заплигав, потім стих і плавно поплив у рідній стихії під рівний рокіт моторів. Лікар, тримаючись за стіни, підійшов до Мересьєва.

— Як себе відчуваємо? Дайте пульс, — він з цікавістю подивився на Олексія і похитав головою: — Т-так! Сильна особа! Про ваші пригоди друзі розповідають щось зовсім неймовірне, джек-лондонівське.

Він сів у крісло, посовався в ньому, вмошуючись зручніше, і одразу обм'як, схилився засинаючи. І видно було, як смертельно стомився цей немолодий блідий чоловік.

«Щось джек-лондонівське!» — подумав Мересьєв, і в пам'яті зринув далекий спогад дитинства — розповідь про людину, яка з переламаною ногою повзе через пустиню, переслідувана хворим і голодним звіром. Під заколисуючий, рівний гуркіт моторів усе попливло, втрачаючи обриси, розтануло в сірій імлі, і останньою думкою засинаючого Олексія була дивна думка про те, що немає ні війни, ні бомбування, ні цього нестерпного, безнастанного, ниючого болю в ногах, ні літака, який мчить у Москву, що все це — із чудесної книжки, прочитаної в дитинстві у далекому місті Камишині.

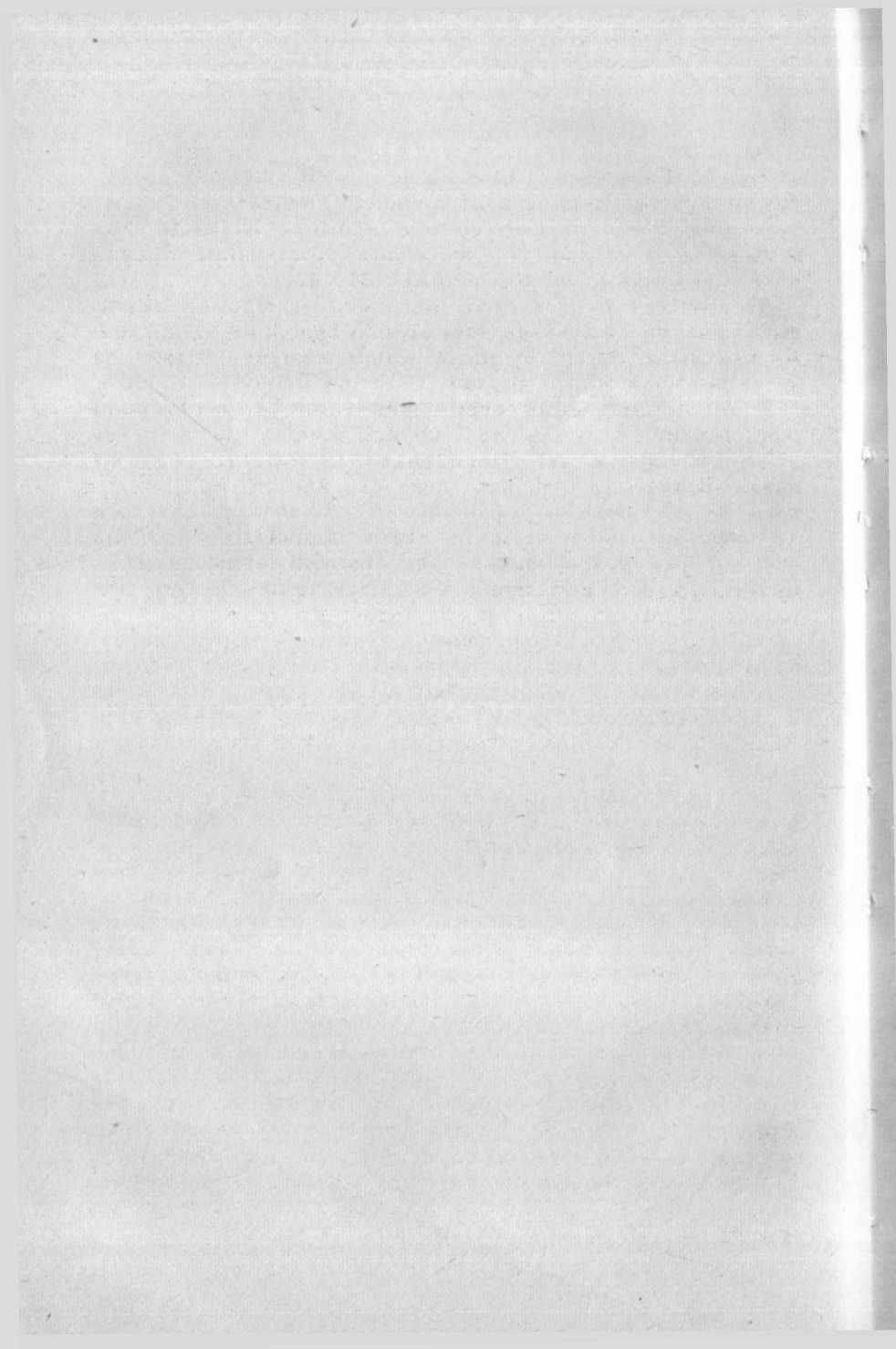

ЧАСТИНА ДРУГА

Андрій Дегтяренко і Оленка не перебільшували, розписуючи другові пишність столичного госпіталю, куди на прохання командуючого армією поклали Олексія Мересьєва, а за компанію і лейтенанта Костянтина Кукушкіна, привезеного разом з ним у Москву.

До війни це була клініка інституту, де відомий радянський вчений вишукував нові методи швидкого відновлення людського організму після всяких хвороб і травм. Ця установа мала міцні традиції і світову славу.

У дні війни вчений перетворив клініку інституту на офіцерський госпіталь. Як і колись, хворих лікували тут усіма способами, які тільки знала на той час передова наука. Війна, що бушувала недалеко від столиці, викликала такий приплив поранених, що госпіталю довелося вчетверо збільшити кількість ліжок порівняно з тою, на яку він був розрахований. Усі підсобні приміщення — приймальні для побачення з відвідувачами, кімнати для читання й тихих ігор, кімнати медичного персоналу й загальні їдальні для одужуючих — були перетворені на палати. Вчений віддав для поранених навіть свій кабінет, суміжний з його лабораторією, а сам разом з книжками й звичними речами перебрався в колишню кімнатку чергового. І все ж іноді доводилося ставити ліжка в коридорах.

Серед сліпучо-білих стін, здавалось, самим архітектором призначених для урочистої тиші храму медицини, звідусіль чувся протяжний стогін, ойкання, хропіння сонних, марення тяжкохворих. Міцно запанував тут важкий, задушливий запах війни — запах скривавлених бинтів, запалених ран, заживо гниючого людського м'яса, який не могло знищити ніяке провітрювання. Вже давно біля зручних, зроблених за кресленнями самого вченого ліжок стояли похідні розкладушки. Не вистачало посуду. Поруч красивого фаянсу клініки були в ужитку пом'яті алюмінієві миски. Вибухова хвиля бомби, яка недалеко розірвалася, вирвала шибки величезних італійських вікон, і їх довелося позабивати фанерою. Не вистачало води, раз у раз виключався газ, і інструменти доводилося кип'ятити на старовинних спиртівках. А поранені все прибували. Їх привозили дедалі більше — на літаках, на автомашинах, у поїздах. Приплив їх зростав у міру того, як на фронті збільшувалася сила нашого наступу.

І все ж персонал госпіталю — весь, починаючи з його шефа, заслуженого діяча науки й депутата Верховної Ради, і кінчаючи першою-ліпшою сиділкою, гардеробницею, швейцаркою, — усі ці стомлені, нерідко напівголодні люди, що ніколи недосипали, ледве тримаючись на ногах, фанатично пильнували порядки свого закладу. Сиділки, які чергували частенько по дві й навіть по три зміни, використовували кожну вільну хвилину для того, щоб очистити, мити, вишкрібати. Сестри, схудлі, постарілі, хитаючись від втоми, приходили, як і колись, на роботу в накрохмалених халатах і були такі ж скрупульозно вимогливі у виконанні лікарських призначень. Ординатори, як і завжди, прискіпувалися до найменшої плями на постільній білизні й свіжою хустинкою перевіряли чистоту стін, поручнів на сходах, дверних ручок. А сам шеф, величезний червонолиций старик з сивіючою гривою над високим лобом, вусатий, з чорною, густо посрібленою еспаньйолкою, несамовитий лайливець, двічі на добу, як і до війни, в супроводі юрми накрохмалених ординаторів та асистентів обходив у призначені години палати, переглядав діагнози новаків, консультував тяжкі випадки.

У ті дні гарячих боїв у нього було безліч справ і поза цим госпіталем. Але він завжди знаходив час для улюбленого дітища, викроюючи години за рахунок відпочинку й сну. Розпикаючи когось із персоналу за недбалість — а розпикав він галасливо, пристрасно, неодмінно на місці злочину, в присутності хворих, — він завжди казав, що його клініка, яка зразково, як і давніше, працювала в настороженій, затемненій, воєнній Москві, — це і є їхньою відповіддю усім отим гітлерам і герінгам, що він не хоче слухати ніяких посилянь на труднощі війни, що нероби й ледарі можуть забиратися до всіх чортів і що саме тепер, коли так важко, в госпіталі й має бути особливо строгий порядок. Сам він робив обходи з такою точністю, що сиділки, як і колись, перевіряли за його появою стінні годинники в палатах. Навіть повітряні тривоги не порушували точності цієї людини. Мабуть, саме це й змушувало персонал творити чудеса і в зовсім неймовірних умовах підтримувати довоєнні порядки.

Одного разу під час ранкового обходу шеф госпіталю — назвемо його Василем Васильовичем — наштовхнувся на дві койки, що стояли поруч на сходовій площадці третього поверху.

— Що за виставка?! — ревнув він і глипнув з-під воло-

хатих брів на ординатора так, що цей високий сутулий, вже немолодий чоловік, дуже поважний з виду, виструнчився, мов школяр.

— Тільки вночі привезли... Льотчики. Ось цей з переломом стегна й правої руки. Стан нормальний. А той, — він показав рукою на дуже худющого, невизначеного віку хворого, що нерухомо лежав з заплющеними очима, — той тяжкий. Розтрощені плесна ніг, гангрена обох ступень, а основне — надзвичайне виснаження. Я не вірю, звісно, але військлікяр другого рангу, що супроводив їх, пише, ніби хворий з розтрощеними ступнями вісімнадцять діб виповзав з німецького тилу. Це, звісно, перебільшення.

Не слухаючи ординатора, Василь Васильович відкинув ковдру. Олексій Мересьєв лежав зі схрещеними на грудях руками; на цих обтягнених темною шкірою руках, що різко виділялися на білості свіжої сорочки й простирала, можна було б вивчати кісткову будову людини. Професор обережно накрив льотчика ковдрою і буркітливо перебив ординатора:

— Чому тут лежать?

— У коридорі вже немає місць... Ви самі...

— Що «ви самі», «ви самі»! А в сорок другій?

— Але ж то полковницька.

— Полковницька? — Професор раптом спалахнув: — Який це йолоп вигадав? Полковницька! Дурні!

— Але ж нам сказано: залишити резерв для Героїв Радянського Союзу.

— «Героїв», «героїв»! У цій війні всі герої. Та що ви мене вчите? Хто тут начальник? Кому не подобаються мої розпорядження, може негайно забиратися геть! Негайно ж перенести льотчиків у сорок другу! Видумуєте всякі дурниці: «полковницька»!

Він пішов було геть, супроводжуваний притихлим почетом, але раптом повернувся, схилився над койкою Мересьєва і, поклавши на плече льотчикові пухку, поїдену безконечними дезинфекціями, шорстку руку, спитав:

— А правда, що ти більше двох тижнів повз із німецького тилу?

— Невже у мене гангрена? — ослабим голосом запитав Мересьєв.

Професор дряпнув сердитим поглядом почет, що зупинився в дверях, глянув льотчикові просто у чорні великі зіниці, в яких була й туга, й тривога, і раптом сказав:

— Таких, як ти, гріх обдурювати. Гангрена. Але не

журися! Невиліковних хвороб на світі нема, як нема й безвихідних становищ. Запам'ятав? Отож.

І він пішов, великий, галасливий, і вже звідкись здалека, з-за скляних дверей коридора, чулося його гомове буркотіння.

— Втішний дядько,— сказав Мересьєв, сумовито дивлячись йому вслід.

— Псих. Бачив? Під нас підроблюється. Знаємо ми таких простеньких,— озвався з койки Кукушкін, глумливо посміхаючись.— Значить, сподобилися честі в «полковницьку» попасти.

— Гангрена...— тихо проказав Мересьєв і повторив тужно: — Гангрена...

2

Так звана «полковницька» палата містилася на другому поверсі в кінці коридора. Вікна її виходили на південь і на схід, а тому сонце мандрувало по ній цілий день, поступово переходячи з койки на койку. Це була порівняно невелика кімната. Судячи з темних плям, що збереглися на паркеті, стояли в ній до війни два ліжка, дві тумбочки й круглий стіл посередині. Тепер тут чотири койки. На одній лежав увесь забинтований, схожий на сповите немовля поранений. Він лежав завжди на спині й дивився з-під бинтів у стелю сумним, нерухожим поглядом. На другій, біля Олексія, лежав жвавий чоловічок зі зморшкуватим рябим солдатським лицем, з білявими тонкими вусиками, послужливий і балакучий.

Люди в госпіталі швидко знайомляться. До вечора Олексій уже знав, що рябий — сибіряк, голова колгоспу, мисливець, а військова професія його — снайпер, і снайпер добрий. Від дня знаменитих боїв під Єльнею, коли він у складі Сибірської дивізії, де разом з ним служили два його сини та зять, включився у війну, він устиг, як він висловлювався, «налускати» до сімдесяти німців. Він Герой Радянського Союзу, і, коли назвав Олексієві своє прізвище, той з цікавістю оглянув його непоказну постать. Прізвище це тоді було широко відоме в армії. Великі газети навіть присвятили снайперові передові. Усі в госпіталі — і сестри, і лікар-ординатор, і сам Василь Васильович — називали його з повагою Степаном Івановичем.

Четвертий мешканець палати, який лежав у бинтах, за цілий день нічого про себе не сказав. Він взагалі не вимовив і слова, але Степан Іванович, що знав усе на світі

тихенько розповів Мересьєву його Історію. Звали його Григорій Гвоздьов. Він лейтенант танкових військ і теж Герой Радянського Союзу. В армію він прийшов з танкового училища й воював з перших днів війни, прийнявши перший бій на кордоні десь біля Брест-Литовської фортеці. У відомому танковому бою під Белостоком він втратив машину. Тут-таки пересів на інший танк, командира якого убили, і з рештками танкової дивізії прикривав війська, що відступали до Мінська. В бою на річці Буг він втратив і цю машину, був поранений, пересів на третю і знову, замінивши загиблого командира, прийняв на себе командування ротою. Потім, опинившись в німецькому тилу, він створив рухому танкову групу з трьох машин і з місяць бродив з нею по глибоких німецьких тилах, нападаючи на обози й колони. Він заправлявся паливом, забезпечував себе боєприпасами й запасними частинами на полях недавніх битв. Тут, по зелених видолінках біля доріг, у лісах і болотах, у великій кількості й без будь-якого нагляду стояли підбиті машини всяких марок.

Родом він був з-під Дорогобужа. Коли зі зведень Радянського Інформбюро, котрі регулярно приймали на рацію командирської машини танкісти, Гвоздьов довідався, що лінія фронту підійшла до його рідних місць, він висадив у повітря три свої танки й з бійцями, яких у нього вціліло вісім чоловік, став пробиратися через ліси.

Перед самою війною йому вдалося побувати вдома, в маленькому сільці на березі звивистої низинної річки. Мати його, сільська вчителька, тяжко захворіла, і батько, старий агроном, член обласної Ради депутатів трудящих, викликав сина з армії.

Гвоздьов згадував дерев'яну присадкувату хатину біля школи, матір, маленьку, схудлу, що безпорадно лежала на канапі, батька в чесучевому, старовинного крою піджаку біля ліжка хворої, старий весь час заклопотано покашлював і пощипував сиву борідку, згадав і трьох сестер-підлітків, маленьких, чорнявих, дуже схожих на матір. Згадував сільську фельдшерку Женю — тоненьку, голубооку; вона проводжала його на підводі до самої станції, і він обіцяв щодня писати їй листи. Пробираючись, як звір, по витоптаних полях, по спалених безлюдних селах Білорусії, обминаючи міста й уникаючи битих шляхів, Григорій з тугою думав про те, що чекає на нього у маленькій рідній хатині, чи пощастило його рідним утекти і що з ними сталося, якщо вони не втекли.

Те, що Гвоздьов побачив на батьківщині, було страшніше за найпохмуріші припущення. Він не знайшов ні хати, ні рідних, ні Жені, ні самого села. Від напівбожевільної старої жінки, яка, пританцьовуючи і шепочучи, щось варила в печі, що самотньо стирчала серед чорних згарищ, він довідався, що, коли наближались німці, учительці було дуже зле, і агроном з дівчатками не наважились ні вивезти, ні покинути її. Німці дізналися, що в селі залишилася сім'я члена обласної Ради депутатів трудящих. Їх схопили і тієї ж ночі повісили на березі, біля хати, а хату спалили. Женю, яка побігла до найголовнішого німецького офіцера просити за родину Гвоздьова, начебто довго мучили, начебто домагався її офіцер, і, що вже там сталося, стара не знала, а тільки винесли дівчину з офіцерової хати на другу добу мертвою, і два дні лежало її тіло біля річки. А село згоріло тільки п'ять днів тому, і спалили його німці за те, що хтось уночі висадив у повітря їхні бензоцистерни, які стояли в колгоспній стайні.

Бабуся повела танкіста на згарище хати й показала стару березу. На товстій гілляці в дитинстві висіла його гойдалка. Тепер береза засохла, і на вбитій вогнем гілляці вітер гойдав п'ять мотузяних обрізків. Пританцьовуючи й шепочучи про себе молитви, бабуся повела Гвоздьова на річку й показала місце, де лежало тіло дівчини, якій він обіцяв писати щодня, та так потім ні разу й не зібрався. Грицько постояв серед осоки, потім повернувся і пішов у ліс, де чекали його бійці. Він не сказав ні слова, не зронив жодної сльозини...

Наприкінці червня, під час наступу армії генерала Конєва на Західному фронті, Григорій Гвоздьов разом з бійцями пробився через німецький фронт. У серпні він одержав нову машину, знамениту Т-34, і до зими встиг уславитися в батальйоні людиною «без міри». Про нього розповідали, про нього писали в газетах найнеймовірніше, але все те було насправді. Одного разу, посланий у розвідку, Гвоздьов на своїй машині вночі на повному газі проскочив німецькі укріплення, благополучно перетяв мінне поле, стріляючи й сіючи паніку, прорвався у зайняте німцями містечко, затиснене частинами Червоної Армії в півкільце, і вирвався до своїх на другому його кінці, наробивши німцям чимало переполоху. А то якось, діючи в німецькому тилу, він, вискочивши із засідки, кинувся на німецький гужовий обоз, давлючи гусеницями свого танка солдат, коней і підводи.

Узимку на чолі невеликої танкової групи він атакував гарнізон укріпленого села біля Ржева, де розмістився маленький оперативний штаб противника. Ще на околиці, коли танки проходили оборонну смугу, в його машину попала ампула з горючою рідиною. Чадне, задушливе полум'я охопило танк, але екіпаж його не переставав битися. Немов велетенський факел, мчав танк через село, стріляючи з усієї бортової зброї, маневруючи, наздоганяючи й гусеницями чавлячи тікаючих німецьких солдатів. Гвоздьов і екіпаж, який він добрав з людей, що виходили разом з ним з оточення, знали, що вони от-от мають загинути від вибуху бака або боєприпасів. Вони задихалися в диму, обпалювалися об розпечену броню, одяг уже тлів на них, але вони билися. Важкий снаряд, розірвавшись під гусеницями машини, перекинув танк, і чи то вибуховою хвилею, чи піднятими піском і снігом збило з нього полум'я. Гвоздьова витягли з машини обгорілого. Він сидів у башті поруч мертвого стрільця, котрого замінив у бою...

Вже другий місяць перебував танкіст на грані життя і смерті, втративши надію видужати, нічим не цікавлячись, інколи не вимовляючи за добу жодного слова.

Світ тяжкопоранених звичайно обмежений стінами їхньої госпітальної палати. Десь за межами цих стін іде війна, вершаться великі й малі події, вирують пристрасті, і кожен день лишає новий штришок у душі людини. В палату «тяжких» життя зовнішнього світу не впускають, і бурі за стінами госпіталю доходять сюди тільки віддаленим і глухим відгомонам. Палата несамохіть жила своїми маленькими подіями. Муха, сонна й запорошена, що з'явилася невідомо звідки на одігрітій денним сонцем шибці,— подія. Нові туфлі з високими закаблуками, які взула сьогодні палатна сестра Клавдія Михайлівна, що збиралася просто з госпіталю в театр,— новина. Компот з чорносливу, що його подали на третє замість набридлого всім урюкового киселю,— тема для розмови.

І те повсякчасне, що заповняло для «тяжкого» томливо повільні госпітальні дні, що приковувало до себе його думки, була його рана, яка вирвала його з лав бійців, з трудового бойового життя і кинула сюди, на оцю м'яку й зручну, але відразу ж набридлу койку. Він засинав, думаючи про цю рану, опух чи перелом, бачив їх уві сні і, прокинувшись, гарячково намагався дізнатися, чи

зменшився опух, чи зійшла червоність, підвищилася чи зменшилась температура. І як у нічній тиші нашорошене вухо схильне вдсятеро перебільшувати кожен шерех, так і оця постійна зосередженість на недузї робила рани болючішими й змушувала навіть найтвердіших і вольових людей, що спокійно дивились у бою в вічі смерті, лякливо вловлювати відтінки в голосі професора й завмираючи вгадувати з обличчя Василя Васильовича його думку про стан хвороби.

Кукушкін увесь час сердито бурчав. Йому здавалося, що шини накладені не так, що вони надто стиснені і що від цього кістки зростуться неправильно і їх доведеться ламати. Гриць Гвоздьов мовчав, поринувши в сумовите напівзабуття. Але неважко було помітити, з яким схвильованим нетерпінням обдивляється він своє багрово-червоне, обвішане клаптями обгорілої шкіри тіло, коли Клавдія Михайлівна, міняючи йому пов'язки, жменями кидає вазелін на його рани, і як він завмирає, коли чує розмову лікарів. Степан Іванович, єдиний у палаті, хто міг пересуватися, щоправда, зігнувшись кочергою і пере-чіплюючись за спинки ліжок, постійно кумедно і сердито лаяв «дурну бомбу», що наздогнала його, і викликаний контузією «розтриклятий радикаліт».

Мересьєв старанно приховував свої переживання, удавав, що його не цікавлять розмови лікарів. Але щоразу, коли ноги розбинтовували для електризації і він бачив, як повільно, але повзе й повзе вгору підступне багрове почервоніння, очі його розширювалися від жаху.

Характер у нього став неспокійний, похмурий. Недоладний жарт товариша, зморшка на простиралі, щітка, що випала з рук у старої сиділки, викликали в нього спалахи гніву, які він насилу тамував. Щоправда, строгий, повільно збільшуваний раціон прекрасної госпітальної їжі швидко відновлював його сили, і під час перев'язок чи опромінення худина його не викликала вже більше зляканих поглядів молоденьких практиканток. Але з тією ж швидкістю, з якою міцнів організм, ставало гірше його ногам. Почервоніння охопило вже підйом і розповзлось по кісточках. Пальці втратили чутливість, їх колоди шпильками, і шпильки ці входили в тіло, не викликаючи болю. Поширення опуху вдалося зупинити якимсь новим способом, що мав дивну назву «блокада». Але біль зростав. Він ставав уже нестерпний. Вдень Олексій тихо лежав, уткнувшись лицем у подушку. Вночі Клавдія Михайлівна впорскувала йому морфій.

Щораз частіше в розмовах лікарів звучало тепер страшне слово «ампутація». Василь Васильович іноді зупинявся біля койки Мересьєва, питав:

— Ну як, повзуне, ломить? Може, одрізати, га? Чик — і геть набік.

Олексій весь холонув і завмирав. Зціпивши зуби, щоб не закричати, він лише хитав головою, і професор сердито бурчав:

— Ну, терпи, терпи — твоє діло. Спробуємо ще ось це, — і випишував нові ліки.

Двері за ним зачинялися, затихали в коридорі кроки, а Мересьєв лежав, заплющивши очі, і думав: «Ноги, ноги, ноги мої!..» Невже залишуся без ніг, калікою на дерев'янках, як старий перевізник дядько Аркаша в рідному йому Камишині! Щоб, купаючись, так само, як і той, одстібати й кидати на березі дерев'янки, а самому на руках, по-мавпячому лізти у воду...

Ці переживання збільшувалися ще однією обставиною. Першого ж дня в госпіталі він перечитав листи з Камишина. Маленькі трикутнички матері, як і взагалі всі материні листи, були короткі, наполовину складалися з поклонів родичів і заспокійливих запевнень, що дома все слава богу і що він, Олекса, про неї може не турбуватися, а наполовину — із прохань берегти себе, не застуджуватися, не промочувати ніг, не лізти туди, де небезпечно, стеретися ворожої підступності, про яку мати досить наслухалася від сусідок. Листи ці за змістом були всі однакові й різнилися хіба що тим, що в одному мати повідомляла, як просила сусідку помолитися за воїна Олексія, хоч сама в бога не вірує, але так, про всяк випадок, — а може, щось там і є; у другому — непокоїлася про старших братів, які воювали десь на півдні й давно не обзивалися, а в останньому писала, що бачила уві сні, начебто в час волзької поводи з'їхалися до неї всі сини, начебто повернулися вони з багатої риболовлі разом з небіжчиком батьком і вона всіх частувала улюбленими родинними ласощами — пирогом з в'язигною, — і що сусідки розтлумачили цей сон так: хтось із синів має неодмінно приїхати додому з фронту. Старенька просила Олексія спитати начальства, чи не відпустять його додому хоч на деньок.

У синіх конвертах, надписаних великими літерами, круглим учнівським почерком, були листи від дівчини, з якою Олексій вчився разом у ФЗУ. Звали її Ольгою. Вона працювала тепер техніком на Камишинському лісозаводі, де

працював і він токарем по металу. Дівчина ця була не тільки другом дитинства. І листи вона писала незвичайні, особливі. Недарма читав він їх по кілька разів, перечитував знову й знову, шукаючи за найзвичайнішими рядками якогось іншого, не цілком зрозумілого йому самому, радісного, прихованого змісту.

Писала вона, що клопоту в неї вистачає, що тепер і ночувати додому вона не ходить, щоб не марнувати часу, а спить там-таки, в конторі, що заводу свого тепер Олексій, мабуть, і не впізнав би і що здивувався б і збожеволів від радості, якби догадався, що вони тепер виробляють. Між іншим писала вона, що інколи у вихідні, які випадають у неї не більше ніж раз на місяць, провідує вона його матір, що почуває себе старенька не гаразд, бо від старших синів — ні слуху ні духу, що живеться матері скрутно, останнім часом стала дуже слабувати. Дівчина просила частіше і якнайбільше писати матері й не хвилювати її невтішними новинами, бо тепер він для неї, може, єдина радість.

Читаючи й перечитуючи Оліні листи, Олексій розгадав материну хитрість із сном. Він зрозумів, як чекає його мати, як надіється на нього, і зрозумів також, як страшно вразить він їх обох, повідомивши про свою катастрофу. Довго думав він, як йому бути, і не вистачало духу написати додому правду. Він вирішив почекати й написати обом, що живе добре, перевели його на тиху дільницю, а щоб виправдати зміну адреси, повідомити для більшої вірогідності, що служить тепер у тиловій частині й виконує спеціальне завдання і що, з усього видно, простирчить він тут ще довго.

І ось тепер, коли в розмовах лікарів усе частіше й частіше звучало слово «ампутація», йому робилося страшно. Як він калікою прийде в Камишин?! Як він покаже Олі свої кукси? Якого страшного удару завдасть він матері, що розгубила на фронтах синів і чекає додому його, останнього! Ось про що думав Олексій у журливо-тужній тиші палати, слухаючи, як сердито стогнуть матраці пружини під неспокійним Кукушкіним, як зітхає танкіст і як тарабанить пальцями по шибці зігнутий у три погібелі Степан Іванович, що просиджує усі дні біля вікна.

«Ампутація? Ні, тільки не це! Краще вже смерть... Яке холодне, колюче слово! Ампутація! Ні, не бути цьому!» — думав Олексій. Страшне слово навіть снилося йому у вигляді сталевого, невизірної форми павука, що шматував його гострими, колінчатими ногами.

З тиждень мешканці сорок другої палати жили вчотирьох. Але одного разу прийшла заклопотана Клавдія Михайлівна з двома санітарами й повідомила, що їм доведеться потіснитися. Койку Степана Івановича, на велику його радість, поставили біля самого вікна. Кукушкіна перенесли в куток, поруч із Степаном Івановичем, а на звільнене місце поставили зручне низьке ліжко з м'яким, пружинним матрацом.

Це розлютило Кукушкіна. Він зблід, загупав кулаками по тумбочці, почав верескливо лаяти і сестру, і госпіталь, і самого Василя Васильовича, загрожував скаржитися комусь там, кудись там писати й так розходився, що мало не пожбуривав кухлем у бідолашну Клавдію Михайлівну, і, можливо, навіть пожбуривав би, коли б Олексій, сказано блискаючи циганськими очима, не осадив його грізним окриком.

Саме в цю мить і внесли п'ятого.

Він був, мабуть, дуже важкий, бо носилки рипіли, глибоко прогинаючись у такт крокам санітарів. На подушці безсило похитувалася кругла, зовсім виголена голова. Широке жовте, наче налите воском, одутле обличчя було безживне. На повних блідих губах застигло страждання.

Здавалося, новачок був непритомний. Але, як тільки носилки поставили на підлогу, хворий зразу ж розплющив очі, звівся на лікоть, з цікавістю оглянув палату, чомусь підморгнув Степанові Івановичу — мовляв, як воно життя, нічого? — басовито прокашлявся. Велике й важке тіло його було, мабуть, тяжко контужене і сильно боліло. Мересьєв, якому цей великий пухлий чоловік відразу ж чомусь не сподобався, неприязно спостерігав за тим, як два санітари, дві сиділки й сестра спільними зусиллями ледве поклали його на ліжко. Він бачив, як обличчя новенького раптом зблідло й вкрилося потом, коли незручно повернули його велику розпухлу, мов колода, ногу, як болісна гримаса перекосила зблідлі губи. Але той тільки заскреготав зубами.

Опинившись на койці, він одразу ж рівно виклав по ковдрі крайку простирала, стосами розклав на тумбочці принесені за ним книжки й блокноти, акуратно розставив на нижній полиці пасту, одеколон, бритву, мильницю, потім хазяйновито підсумував усі ці свої справи й тієї ж хвилини, ніби зразу відчув себе дома, глибоким і розкоштним басом прогудів:

— Ну, давайте знайомитися. Полковий комісар Семен Воробйов. Людина смирна, некуряща. Прошу прийняти в компанію.

Він спокійно й з цікавістю оглянув товаришів по палаті, і Мересьєв устиг піймати на собі уважно-допитливий погляд його вузеньких золотавих, дуже чіпких очей.

— Я до вас ненадовго. Не знаю, кому як, а мені тут залежуватися ніколи. Мене мої кіннотники чекають. От крига пройде, шляхи підсохнуть — і гайда: «Ми — червоні кіннотники, і про нас...» Га? — пророкотав він, виповнюючи всю кімнату соковитим, веселим басом.

— Усі ми тут ненадовго. Крига рушить — і гайда... ногами вперед у п'ятдесяту палату, — обізвався Кукушкін, різко одвертаючись до стіни.

П'ятдесятої палати в госпіталі не було. Так між собою хворі називали мертвецьку. Навряд чи комісар устиг дізнатися про це, але він одразу вловив похмурий зміст жарту, не образився і тільки, здивовано глянувши на Кукушкіна, запитав:

— А скільки вам, любий друже, років? Ех, бороδο, бородо! Чогось рано ви постаріли.

4

З появою в сорок другій нового хворого, якого всі стали називати між собою Комісар, увесь розпорядок життя палати відразу змінився. Цей важкий і немічний чоловік на другий день з усіма перезнайомився і, як потім висловився про нього Степан Іванович, зумів при цьому до «кожного добрати свій особливий ключик».

Зі Степаном Івановичем він поговорив усмак про коней і про полювання, великими знавцями якого вони обоє були і в якому кохалися. З Мересьєвим, що любив вникати в суть війни, задержувато посперечався про сучасні способи застосування авіації, танків і кавалерії, до того ж не без пристрасті доводив, що авіація і танки — це, звісно, слава штука, але що й кінь своє не віджив і ще покаже себе, і якщо тепер добре підремонтувати кавалерійські частини, та підкріпити їх технікою, та на допомогу старим рубакам-командирам зростити широко й сміливо мислячу молодь, — наша кіннота ще здивує світ! Навіть з мовчазним танкістом він найшов спільну мову. Виявилось, дивізія, в якій він був комісаром, воювала біля Ярцева, а потім на Духовщині, беручи участь у знаменитому коневському контрударі, там, де танкіст зі

своєю групою вбився з оточення. І Комісар захоплено називав знайомі їм обом села й розповідав, як і де саме перепало тоді німцям. Танкіст, як і давніше, мовчав, але вже не відвертався. Обличчя його з-під бинтів не було видно, але він похитував головою — погоджувався. А Кукушкін одразу ж змінив гнів на милість, коли Комісар запропонував йому зіграти партію в шахи. Дошка стояла у Кукушкіна на койці, а Комісар грав «наосліп», лежачи з заплющеними очима. Він в пух і прах розбив сварливого лейтенанта й цим назавжди примирив його з собою.

Відколи з'явився Комісар, у сорок другій сталося щось подібне до того, що бувало щоранку, коли сиділка відчиняла кватирки й в нудну тишу лікарні разом з веселим гомоном вулиць вривалося свіже й вологе повітря ранньої московської весни. Комісар не докладав для цього ніяких зусиль. Він просто жив, жив жадібно й повнокровно, забуваючи або примушуючи себе забувати про недуги, що мучили його.

Прокидаючись уранці, він сідав на койці, розводив руки вгору, вбік, нахилився, випростовувався, ритмічно повертав і нахилив голову — робив гімнастику. Коли подавали вмиватися, він вимагав води холоднішої, довго пирскав і хлюпався над мискою, а потім витирався рушником з таким завзяттям, що його набрякле тіло червоніло, і, дивлячись на нього, усім мимоволі хотілося зробити так само. Приносили газети. Він жадібно вихоплював їх у сестри й похапцем уголос читав зведення Радянського Інформбюро, потім уже ґрунтовно, одну по одній, — кореспонденції з фронту. І читати він умів якось по-своєму — так би мовити, активно: то починав пошепки повторювати місце, що сподобалося йому, то бубоніти «правильно» і щось підкреслював, то сердито викукував: «Бреше, собака! Віддаю в заставу голову проти пивної пляшки, що на фронті не був. От мерзотник! А пише». Одного разу, розсердившись на кореспондента, який забрехався, він тут-таки написав до редакції газети гнівну листівку, доводячи в ній, що на війні таких речей не буває, бути не може, просив приборкати брехуна. А то задумувався над газетою, одкидався на подушку й лежав так з розплющеними очима або починав розповідати цікаві історії про своїх кіннотників, котрі, судячи з його слів, усі були герої, як один, і молодець до молодця. А потім знову брався до читання. І дивно, що ці його зауваження і ліричні відступи аж ніяк не заважали слухачам, не

відвертали, а, навпаки, допомагали розуміти значення прочитаного.

Дві години в день, між обідом і лікувальними процедурами, він брався до німецької мови, вивчав слова, придумував речення й іноді, раптом замислившись над змістом чужої мови, казав:

— А знаєте, хлопці, як по-німецькому курча? Кюхельхен. Здорово! Кюхельхен, щось отаке маленьке, пухнате, ніжне. А дзвіночок, знаєте, як? Гльокен. Дзвінке слово, правда?

Якось Степан Іванович не стерпів:

— А навіщо вам, товаришу полковий комісар, німецька мова? Чи не задарма себе морочите? Вам би сили приберегти...

Комісар хитро глянув на старого солдата:

— Ех, бородо, хіба це для російської людини життя? А якою ж мовою я буду з німкенями в Берліні розмовляти, коли туди приїдемо? Як по-твоєму, по-чалдонськи, чи що? Га?

Степан Іванович, сидючи на койці в Комісара, хотів був, мабуть, розсудливо заперечити, що, мовляв, лінія фронту проходить поки що близько від Москви і що до німкенів далеченько, але в Комісаровому голосі звучала така переконаність, що солдат лише крехнув і діловито додав:

— Та воно так, не по-чалдонському, звісно. Проте й поберегіться б вам слід, товаришу комісар, після такої контузії.

— Обережний кінь перший з копит і валиться. Не чув? Не гаразд, бородо!

Ніхто з хворих бороди не носив. Але Комісар усіх чомусь іменував «бородами». Виходило це в нього не образливо, а весело, і в усіх від цього жартівливого словечка легшало на душі.

Олексій цілими днями придивлявся до Комісара, намагаючись збагнути секрет його невичерпної бадьорості. Без сумніву, він дуже страждав. Коли він засинав і втрачав контроль над собою, то відразу ж починав стогнати, метатися, скреготіти зубами, обличчя його спотворювалося судорогою. Мабуть, він знав це й намагався не спати вдень, відшукуючи для себе якесь заняття. Коли він не спав, то був завжди спокійний, рівний, наче й не мучила його страшна недуга, неквапливо розмовляв з лікарями, жартував, коли ті промацували й оглядали у нього хворі місця, і хіба лише з того, як рука його при цьому жуж-

мила простирало, та з бісеринок поту, що виступав на перенісці, можна було вгадати, як важко було йому стримуватися. Льотчик не розумів, як може ця людина тамувати страшний біль, звідки у неї стільки енергії, бадьорості, життєрадісності. Олексієві тим більше хотілося збагнути це, бо, незважаючи на дедалі збільшувані дози наркотиків, він сам не міг уже спати вночі й іноді до ранку лежав з розплющеними очима, вчепившись зубами в ковдру, щоб не стогнати.

Усе частіше, усе настійніше промовлялося тепер на оглядах зловісне слово «ампутація». Відчуваючи неминуче наближення страшного дня, Олексій вирішив, що жити без ніг не варт.

5

І ось день настав. На обході Василь Васильович довго обмацував почорнілі ступні, що вже не відчували дотиків, потім різко випростався і сказав, дивлячись просто у вічі Мересьєву: «Різати!» Зблідлий льотчик нічого не встиг відповісти, як професор запально додав: «Різати — і ніяких розмов, чуєш! Інакше здохнеш! Зрозумів?»

Він вийшов з кімнати, навіть не озирнувшись на почет. В палаті запала тяжка тиша. Мересьєв лежав із скам'янілим обличчям, з розплющеними очима. Перед ним маячили в тумані сині потворні кукси інваліда-перевізника, він знову бачив, як той, роздягшись, навкарачки, наче мавпа, спіраючись на руки, повзе по мокрому піску у воду.

— Альошо! — тихо покликав Комісар.

— Чого? — обізвався Олексій далеким, ніби не своїм голосом.

— Так треба, Альошо.

У цю мить Мересьєву здалося, що це не перевізник, а він сам повзе на куксах і що його дівчина, його Оля, стоїть на піску в яскравому платті, яке майорить на вітрі, легка, сонячна, вродлива, і, кусаючи губи, напружено дивиться на нього. Так буде! І він заривав, беззвучно й сильно, уткнувшись в подушку, весь трусячись і здригаючись. Усім зробилося моторошно. Степан Іванович, крекчучи, сповз із койки, натяг халат і, човгаючи капцями, перебираючи руками по спинці ліжка, крекчучи, підійшов до Мересьєва. Але Комісар зробив знак: мовляв, нехай поплаче, не заважай!

І справді, Олексієві трохи відлягло від серця. Скоро він заспокоївся і йому полегшало, як завжди, коли людина, нарешті, вирішить питання, що довго її мучило. Він мовчав до самого вечора, аж поки по нього прийшли санітари, щоб нести його в операційну. В цій білій, сліпуче сяючій кімнаті він також не мовив ні слова. Навіть коли йому сказали, що стан серця не дозволяє усипляти і операцію доведеться робити під місцевим наркозом, він лише кивнув головою. Під час операції Олексій не застогнав, не крикнув. Василь Васильович, що сам робив цю нескладну ампутацію і за своїм звичаєм сердито гримав при цьому на сестер і помічників, кілька разів змушував асистента поглянути, чи не вмер хворий під ножем.

Коли пиляли кістку, біль був страшенний, але він звик зносити страждання і навіть не дуже розумів, що роблять біля його ніг ці люди в білих халатах, з обличчями, закритими марлевими масками.

Опритомнів Олексій уже в палаті, і перше, що він побачив, було заклопотане обличчя Клавдії Михайлівни. Дивно, він нічого не пам'ятав і навіть здивувався, чому у цієї милої, ласкавої білявої жінки таке схвильоване, запитливе обличчя. Помітивши, що Мересьєв розплющив очі, вона засяла, тихенько потисла йому руку під ковдрою.

— Який ви молодець! — І зразу ж взялася за пульс.

«Чого це вона?» — Олексій відчув, що ноги йому болять десь вище, ніж колись, і не давнім гарячим, ламким, смикаючим болем, а якимось тупо й мляво, наче їх міцно стягли вище гомілки вірьовками. Та ось він побачив по складках ковдри, що тіло його стало коротше. Вмить згадав: сліпуче сяйво білої кімнати, люте бубоніння Василя Васильовича, тупий стукіт в емальованому відрі. «Вже!?» — якимось кволо здивувався він і, силкуючись усміхнутися, сказав сестрі:

— Я, здається, став коротший.

Усмішка вийшла негарна, схожа на гримасу. Клавдія Михайлівна дбайливо поправила йому волосся:

— Нічого, нічого, голубчику, тепер легше буде.

— Так, справді легше. На скільки кілограмів?

— Не треба, рідний, не треба. А ви молодчина, інші кричать, треба ременями прив'язувати, ще й тримати, а ви й не ойкнули... Ех, війна, війна!..

З вечірніх сутінок палати почувся сердитий голос Комісара:

— Ви чого там панахиду правите? Ось, передайте-но

йому, сестричко, листи. Щастить же людині, навіть мене завидки беруть: стільки листів зразу!

Комісар передав Мересьєву пачку листів. Це були листи з рідного полку. Датовані різними днями, вони прийшли чомусь разом. І ось тепер, лежачи з одрізаними ногами, Олексій одне по одному читав ці дружні послання, що оповідали про далеке, повне трудів, незручностей і небезпек, нестримно вабляче до себе життя, яке було втрачене тепер для нього безповоротно. Він смакував і великі новини, й милі дрібнички, про які писали йому з полку. Було йому однаково цікаво й те, що політпрацівник з корпусу вибовкав, ніби полк представлено до нагородження орденом Червоного Прапора, що Іванчук одержав одразу дві нагороди, і те, що Яшин на полюванні убив лисицю, яка чомусь була без хвоста, що в Стюпи Ростова через флюс розладився роман з сестрою Оленочкою. На мить він перекинувся думкою туди, на загублений серед лісів і озер аеродром, який льотчики так часто лаяли за підступний ґрунт і який здався йому тепер найкращим куточком на землі.

Він так захопився листами, що не звернув уваги на різницю в датах і не помітив, як Комісар підморгнув сестрі, з усмішкою показуючи в його бік, і тихо шепнув їй: «Мої ліки куди кращі, ніж усі ці ваші люміналі й вероналі».

Олексій так ніколи й не дізнався, що, передбачаючи події, Комісар ховав частину його листів, щоб у страшний для Мересьєва день, передавши льотчикові товариські вітання й новини з рідного аеродрому, пом'якшити йому тяжкий удар. Комісар був бувалий вояка. Він знав велику силу цих недбало, похапцем списаних клаптиків паперу, які на фронті часом бувають важливіші, ніж ліки й сухарі.

В листі Андрія Дегтяренка, грубуватому й простому, як і він сам, лежав маленький папірець, засіяний дрібними кучерявими літерками й силою знаків оклику.

«Товаришу старший лейтенант! Не гаразд, що ви не дотримуете свого слова!!! В полку вас дуже часто згадують і, я не брешу, тільки про вас і говорять. Недавно товариш командир полку в їдальні сказав, що от Мересьєв Олексій — це так!!! Ви ж знаєте, що він так тільки про найкращих говорить. Повертайтеся швидко, вас тут чекають!!! Льоля велика, з їдальні, просить переказати вам, що тепер вона без суперечок даватиме вам по три порції других, хай навіть за це її звільнить

військторг. Тільки не гаразд, що ви не дотримуєте слова!!! Іншим ви все ж таки написали, а мені — нічого не написали. Мене це дуже ображає, тому не пишу вам окремого листа, а ви мені напишіть, будь ласка, окремого, напишіть, як ви живете і як себе почуваете!..»

Під цією утішною запискою стояв підпис: «Метеорологічний сержант». Мересьєв усміхнувся, але погляд його упав на слова: «Повертайтеся швидше, вас тут чекають», — які в листі були підкреслені. Олексій підвівся на койці і з виглядом, з яким шукають у кишнях, виявивши, що загублено важливий документ, судорожно провів рукою там, де були ноги. Рука намацала порожнечу.

Тільки в цю мить Олексій усвідомив усю важкість втрати. Він ніколи більше не повернеться в полк, в авіацію, взагалі на фронт. Йому ніколи більш не здійсмати літак у повітря і не кидатися в повітряний бій, ніколи! Тепер він інвалід, позбавлений улюбленої спеціальності, прикутий до місця, тягар у родині, зайвий у житті. Цього не можна поправити, це до самої смерті.

6

Після операції з Олексієм Мересьєвим сталося найстрашніше, що може бути за подібних обставин. Він замкнувся в собі. Він не скаржився, не плакав, не роздратовувався. Він мовчав.

Цілі дні нерухомо лежав на спині, дивлячись на звивисту шпарину в стелі. Коли товариші говорили до нього, він відповідав — і часто невлад — «так», «ні» і знову змовкав, втупивши очі в темну шпарину, немов то був якийсь ієрогліф, від розшифрування якого залежав порятунок для нього. Він покірливо виконував усі призначення лікарів, приймав усе, що йому прописували, мляво, без апетиту з'їдав обід і знову лягав на спину.

— Гей, бородо, про що думаєш? — гукав до нього Комісар.

Олексій повертав у його бік голову з таким виразом, ніби не бачив його.

— Про що, питаю, думаєш?

— Ні про що.

У палату якось зайшов Василь Васильович:

— Ну, повзуне, живий? Як справи? Герой, герой, не писнув! Тепер, хлопче, вірю, що ти вісімнадцять діб від німців плазом ліз. Я на віку стільки вашого брата бачив,

скільки ти картоплі не з'їв, а таких, як ти, різати не доводилося.— Професор потер шорсткі, червоні руки з поїденими сулемою нігтями.— Чого хмуришся? Його хвалять, а він хмуриться. Я ж генерал-лейтенант медичної служби. Ну, наказую усміхнутися!

Силувано розтягуючи губи в пусту гумову посмішку, Мересьєв думав: «Коли б знаття, що все так закінчиться, то чи варт було й повзти? Адже в пістолеті лишалося три патрони».

Комісар прочитав у газеті кореспонденцію про цікавий повітряний бій. Шість наших винищувачів, ставши до бою з двадцятьма двома німецькими, збили вісім, а втратили один. Комісар читав цю кореспонденцію з таким смаком, мов відзначилися не невідомі йому льотчики, а його кавалеристи. Навіть Кукушкін запалився, коли засперечалися, намагаючись уявити собі, як усе це відбулося. А Олексій слухав і думав: «Щасливі! Літають, б'ються, а от мені вже ніколи більше не літати».

Зведення Радянського Інформбюро ставали дедалі лаконічніші. З усього було видно, що десь у тилу Червоної Армії вже стискається могутній кулак для нового удару. Комісар із Степаном Івановичем гаряче обговорювали, де цей удар буде завдано і що він віщує німцям. Ще недавно Олексій був перший в таких розмовах. Тепер він намагався їх не слухати. Він теж угадував наростання подій, відчував наближення велетенських, можливо, вирішальних боїв. Але думка про те, що його товариші, навіть, може, і Кукушкін, який швидко видужує, братимуть в них участь, а він — приречений на животіння в тилу, і що нічим цьому вже не зарадиш, була для нього така гірка, що коли тепер Комісар читав газети або починав розмову про війну, Олексій натягав на голову ковдру й совав щокою по подушці, щоб не бачити їх і не чути. А з думки чомусь не йшло: «Хто народився повзатъ — літатъ не зможе!»

Клавдія Михайлівна принесла кілька гілочок верби, що невідомо звідки і як потрапили в сувору, воєнну, перегороджену барикадами Москву. На столик кожному вона поставила у склянці по прутику. Від червоненьких гілочок з білими пухнастими котиками віяло такою свіжістю, немов сама весна увійшла в сорок другу палату. Всі в цей день були радісно збуджені. Навіть мовчазний танкіст пробубнів кілька слів з-під бинтів.

Олексій лежав і думав: «У Камишині каламутні струмочки біжать уздовж розкислих від грязі тротуарів по

виблискуючих камінцях бруківки, пахне протряхлою землею, свіжою вогкістю, кінським гноєм. Саме в такий день стояли вони з Олею на крутому березі Волги, і повз них неозорим простором ріки в урочистій тиші, яка бриніла срібними дзвіночками жайворонків, тихо й плавно йшла крига. І здавалося, що це не крижини рухаються за течією, а вони з Олею нечутно плывуть назустріч спіненій, бурхливій річці. Вони стояли мовчки, і так багато щастя ввижалося їм попереду, що тут, над волзькими просторами, на вільному весняному вітрі, їм не вистачало повітря. Нічого цього тепер не буде. Вона одвернеться від нього, а як і не одвернеться, хіба він зможе прийняти цю жертву, хіба має він право дозволити, щоб вона — така світла, вродлива, струнка! — йшла поруч нього, з його куксами!..» І він попросив сестру прибрати зі столу наївну пам'ятку весни.

Вербу прибрави, але гірких думок Олексій не міг позбутися: що скаже Оля, дізнавшись, що він тепер безногий? Покине, забуде, викреслить з життя? Усе Олексієве ество протестувало: ні, вона не така, вона не кине, не одвернеться! І це навіть гірше. Він уявляв собі, як вона з благородства одружиться з ним, безногим, як через це залишить мрії про вищу технічну освіту, тягтиме службову лямку, щоб прогодувати себе, інваліда-чоловіка і хто зна, можливо, й дітей.

Чи має він право приймати таку жертву? Адже вони ще нічим не зв'язані, адже вона наречена, а не дружина. Він любить її, любить широко й тому вирішив, що права такого він не має, що треба самому перерубати всі вузли, які зв'язували їх, перерубати рішуче, відразу, щоб звільнити її не лише від тяжкого майбутнього, а й від мук вагання.

Але тут прийшли листи зі штемпелем «Камишин» і одразу перекреслили усі його рішення. Один лист був повен прихованої тривоги. Ніби передчуваючи нещастя, вона писала, що буде завжди з ним, хоч би що з ним трапилося, що життя її — в ньому, що вона думає про нього щохвилини і що думки ці допомагають їй зносити тягар воєнного життя, безсонні ночі на заводі, копання окопів і протитанкових ровів у вільні дні й ночі і, що там приховувати, напівголодне існування. «Твоя остання маленька картка, де ти сидиш на пеньку з собакою і усміхаєшся, завжди зі мною. Я вправила її в мамин медальйон і ношу на грудях. Коли мені тяжко, відкриваю і дивлюся... І, знаєш, я вірю: поки ми любимо одне од-

ного, нам нічого не страшно». Писала вона також, що його мати останнім часом дуже тривожиться за нього, і знову вимагала, щоб він писав старенькій частіше й не хвилював її невтішними вістями.

Уперше листи з рідного міста, з яких кожен був колись щасливою подією й надовго зогрівав душу в тяжкі фронтові дні, не втішили його. Вони внесли новий неспокій в його душу, і ось тут він і помилився, і помилка ця потім завдала йому стільки мук: він не наважився написати в Камишин про те, що йому одрізали ноги.

Єдина, кому він докладно написав про нещастя і про невеселі думи, була дівчина з метеостанції. Вони були малознайомі, і тому з нею легко було розмовляти. Не знаючи навіть її імені, він так і адресував: ППС, така-то метеостанція, для «метеорологічного сержанта». Він знав, як на фронті бережуть листи, і сподівався, що лист навіть з такою дивною адресою все одно знайде адресата. Та це було йому й не важливо. Йому просто хотілося комусь звіритися.

У невеселих роздумах текли одноманітні госпітальні дні Олексія Мересьєва. І, хоч залізний його організм легко переніс майстерно зроблену ампутацію і рани швидко затяглися, він помітно слабів і, незважаючи на старання лікарів, з кожним днем худнув і марнів у всіх на очах.

7

А тим часом надворі була весна.

Вона вдиралась і сюди, в сорок другу палату, в цю кімнату, насичену запахом йодоформу. Вона проникала в квартиру холоднуватим і вогким подихом талого снігу, збудженим цвірінчанням горобців, веселим і дзвінким передзвоном трамваїв на поворотах, дунким стукотом кроків по оголеному асфальту, а ввечері — одноманітним і приємним цигиканням гармошки. Вона заглядала в бічне вікно з освітленої сонцем галузочки тополі, на якій набрякли довгасті бруньки, облиті жовтуватим клеєм. Вона входила в палату золотавими плямками ластовиння, що обсіпало бліде лагідне обличчя Клавдії Михайлівни й дивилося на світ крізь який завгодно сорт пудри, завдаючи сестриці чимало прикрощів. Весна наполегливо нагадувала про себе веселим і частим капанням великих крапель по бляшаних карнизах вікон. Як і завжди, весна робила серце добрим, розбуркувала мрії.

— Ех, ось тепер би з рушничкою куди-небудь на вирубку! Як, Степане Івановичу, га? У курені на зорі посидіти б у засідці... Ото розкіш! Знаєш, ранок рожевий, свіжий та з морозцем, а ти сидиш — вуха нашорошені, і раптом: гл-гл-гл, і крила — ф'ю-ф'ю-ф'ю... І над тобою сідає — хвіст віялом — і другий, і третій...

Степан Іванович з шумом втягує в себе повітря, наче й справді в нього потекла слинка, а Комісар не вгамовується:

— А потім біля багаттячка плащ-палатку простелиш, чайку з димком та добру чарчину, щоб кожному м'язові тепло стало, га? Після трудів праведних...

— Ой, і не кажіть, товаришу полковий комісар... А в наших краях у цю пору, знаєте, на кого полюють? Ну, не повірите — на щуку, от їй же бо', не чули? Втішна річ: пустощі, звісно, але дещо таки вполюєш? Щука, тільки-но в озерах лід скресне та річки розіллються, все до берега тулиться, нереститься вона. І для цього діла лізе — ну мало не на берег — у траву, в мох, що повинню залити. Заб'ється туди, треться, ікру сіє. Ідеш бережком — і наче поліна-кругляки потоплені. А це вона. З рушниці вдариш! Інколи і в мішок всього добра не збереш. Їй-бо! А то ще...

І починалися мисливські спогади. Розмова непомітно звертала на фронтові діла, бралися міркувати, що робиться тепер у дивізії, в роті, чи не «плачуть» побудовані взимку землянки, чи не «поповзли» укріплення і як-то воно весною німцєві, що звик на Заході марширувати по асфальту.

По обіді починалося годування горобців. Степан Іванович, що взагалі не вмів сидіти без діла і завжди щось майстрував сухенькими неспокійними руками, надумав збирати крихти, які залишалися після обіду, і викидати їх у квартиру за вікно пташкам. Це стало звичаєм. Кидали вже не крихти, залишали великі шматки й кришили їх. Отак, за висловом Степана Івановича, на довольство був поставлений чималий табунець горобців. Уся палата з величезним задоволенням спостерігала, як маленькі галасливі пташки клопочуться біля смачної шкуринки, цвірінчать, б'ються, а потім, очистивши підвіконник, відпочивають, оципуються на гілках тополі й дружно спурхують і летять кудись у гороб'ячих справах. Годування горобців стало улюбленою розвагою. Деяких пташок почали впізнавати, дали їм навіть прізвиська. Найбільшою симпатією палати користувався куций, нахабний і моторний горобець, що, мабуть, поїлотився хвостом за

лиху, задержувати вдачу. Степан Іванович назвав його Автоматником.

Цікаво, що саме піклування про цих галасливих пташок вивело танкіста з його мовчазного стану. Спочатку він знехотя й байдуже стежив за тим, як Степан Іванович, зігнутий майже до землі, спираючись на милиці, довго тупцяв біля батареї, щоб злізти на підвіконник і дотягтися до кватирки. Та коли другого дня горобці прилетіли, танкіст, морщачись від болю, навіть сів на койці, щоб краще бачити галасливу метушню пташок. На третій день під час обіду він сунув під подушку чималий окраєць солодкого пирога, ніби цей госпітальний делікатес мав найбільше сподобатися горлатим дармоїдам. Якось Автоматник не прилетів, і Кукушкін заявив, що його, мабуть, зжерла кішка — і так йому й треба! Мовчазний танкіст несподівано розлютився і вилаяв Кукушкіна, назвавши його «лягавим», а коли другого дня куций знову цвірінкав і бився з усіма на підвіконнику, переможно крутячи голівкою та нахабно виблискуючими оченятами, танкіст засміявся — засміявся вперше за довгі місяці.

Минуло небагато часу, і Гвоздьов зовсім ожив. І всіх здивував тим, що був він веселий, балакучий і лагідний хлопець. Сприяв цьому, звісно, Комісар, який справді майстерно добирав, як казав Степан Іванович, до кожної людини свій ключик. І сприяв ось як.

Найрадіснішою годиною в сорок другій палаті був час, коли в дверях з таємничим виглядом, тримаючи руки за спиною, з'являлася Клавдія Михайлівна і, окинувши всіх сяючим поглядом, промовляла:

— Ану, кому танцювати сьогодні?

Це означало: прийшли листи. Хто одержав, той мусив хоч трохи поплигати на ліжку, вдаючи, що танцює. Найчастіше це доводилося робити Комісарові; він одержував іноді зразу з десятків листів. Йому писали з дивізії, з тилу, писали співробітники, командири й політпрацівники, писали солдати, писали по давній пам'яті командирські дружини, вимагаючи, щоб він «приструнчив» чоловіка, що «збився з пуття», писали вдови убитих товаришів, просячи життєвської поради або допомоги в справах, писала навіть піонерка з Казахстану, дочка вбитого командира полку, імені якої Комісар ніяк не міг запам'ятати. Усі ці листи він читав з інтересом, на всі неодмінно відповідав і негайно писав до потрібної установи й прохав допомогти дружині командира такого-то, сердито лаяв чоловіків, що «збилися з пуття», загрожував кербудові, що сам приїде

й одірве йому голову, якщо той не поставить печі сім'ї фронтовика, бойового командира такого-то, і докоряв дівчинці з Казахстану зі складним ім'ям, якого не міг запам'ятати, за двійку з російської мови у другій чверті.

І в Степана Івановича теж ішло щедре листування і з фронтом і з тилом. Листи синів, теж добрих снайперів, листи дочки — колгоспного бригадира — з безліччю поклонів од усієї рідні й знайомих, з повідомленнями, що хоч колгосп знову послав людей на новобудову, але такі-то господарські плани перевиконав на стільки*то процентів, — Степан Іванович з великою радістю оголошував негайно, і вся палата, всі сиділочки, сестри й навіть ординатор, сухий і жовчний чоловік, завжди знали про його родинні справи.

Навіть відлюдний Кукушкін, що, здавалось, пересварився з усім світом, одержував листи від матері, звідкілясь із Барнаула. Він вихоплював лист у сестри, вичікував, коли народ у палаті засинав, і читав, тихенько шепочучи сам до себе слова. У ці хвилини на маленькому його личку з різкими, неприємними рисами з'являвся особливий, зовсім не властивий йому, урочистий і тихий вираз. Він дуже любив матір, бабусю-фельдшерку, але чомусь соромився цієї любові й старанно приховував її.

Тільки танкіст у радісні хвилини, коли в палаті відбувався жвавий обмін дорогими новинами, ставав ще похмуріший, одвертався до стіни й натягав на голову ковдру: нікому було писати до нього. Що більше листів було в палаті, то гостріше відчував він свою самотність. Та ось одного разу Клавдія Михайлівна зайшла особливо збуджена. Намагаючись не дивитись на Комісара, вона поквапливо спитала:

— Ану, кому танцювати сьогодні?

Вона дивилася на койку танкіста, і добре обличчя її променилося широкою усмішкою. Всі відчули, що сталося щось надзвичайне. Палата насторожилася.

— Лейтенант Гвоздьов, танцюйте! Ну, чого ж ви?

Мересьєв побачив, як здригнувся Гвоздьов, як різко він повернувся, як блиснули з-під бинтів його очі. Але він стримався і сказав тремтячим голосом, якому намагався надати байдужості:

— Помилка. Десь поблизу ліг ще якийсь Гвоздьов, — але очі його жадібно, з надією дивилися на три конверти, що їх сестра тримала високо, мов прапор.

— Та ні ж, таки вам! Бачите: лейтенантові Гвоздьову Г. М., і навіть: палата сорок два. Ну?

Забинтована рука жадібно висунулася з-під ковдри. Вона тремтіла, поки лейтенант, затиснувши конверт зубами, нетерпляче розкривав його. Очі Гвоздьова збуджено блищали з-під бинтів. Дивна виявилася річ. Три дівчини-подруги, студентки з одного курсу того ж самого університету, неоднаковими почерками й неоднаковими словами, але писали приблизно те ж саме. Дізнавшись, що герой-танкіст лейтенант Гвоздьов лежав поранений у Москві, вирішили вони листуватися з ним. Писали вони, що коли він, лейтенант, не образиться за їхню настирливість, то чи не напише він їм, як він живе і як його здоров'я, а одна з них, на ім'я Анюта, писала: чи не може вона йому чимось допомогти, чи не потрібні йому хороші книжки, і, якщо в нього є в чомусь потреба, хай, не соромлячись, звернеться до неї.

Лейтенант цілий день крутив ці листи, читав адреси, розглядав почерки. Звісно, він знав, що й таке листування буває, і навіть сам якось листувався з незнайомою, теплу записку якої він знайшов у великому пальці шерстяних рукавичок, що дісталися йому з святкових подарунків. Та листування оте зів'яло після того, як лейтенантова кореспондентка прислала йому з жартівливим написом своє фото, де вона, літня жінка, була знята в колі чотирьох дітей. Але тут зовсім інша річ. Бентежило й дивувало Гвоздьова те, що листи ці надійшли так несподівано й одразу, і ще незрозуміло було, звідки студентки медфаку університету дізналися про його бойові справи. Дивувалася з цього приводу вся палата, і найбільше — Комісар. Але Мересьєв перехопив багатозначний погляд, яким він обмінявся з Степаном Івановичем і з сестрою, і зрозумів, що це — справа його рук.

Що б там не було, але другого дня зранку Гвоздьов випросив у Комісара паперу і, самовільно розбинтувавши кисть правої руки, до вечора писав, перекреслював, жужмив, знову писав відповіді невідомим кореспондентам.

Дві дівчини дуже швидко «відсіялися», зате дбайлива Анюта стала писати за трьох. Гвоздьов був хлопцем щирої вдачі, і тепер уся палата знала, що робиться на третьому курсі медфаку, яка захоплююча наука — біологія і яка нудна органіка, який симпатичний голос у професора і як він славно подає матеріал і, навпаки, як нудно харамаркає свої лекції доцент такий-то, скільки дров навантажили у трамваї на черговому студентському не-

дільнику, як це важко й вчитися й працювати в евакогоспіталі і як «задається» студентка така-то, бездарна зубрячка і взагалі малосимпатична особа.

Гвоздьов не тільки заговорив. Він увесь неначе розкрився і швидко почав одужувати.

Кукушкіну зняли лубки. Степан Іванович учився ходити без милиць і пересувався вже досить прямо. Він цілісінькі дні просиджував тепер на підвіконнику, милуючись тим, що робиться на «вільному світі». І лише Комісарові та Мересьєву щодень гіршало. Особливо швидко здавав Комісар. Він уже не міг навіть робити вранці гімнастики. Тіло його дедалі більше й більше наливалось зловісною жовтавою прозорою припухлістю, руки насилу згиналися і вже не тримали ні олівця, ні ложки за обідом.

Сиділка вранці умивала й витирала йому обличчя, з ложки годувала його, і відчувалося, що не тяжкий біль, а оця безпорадність пригнічує і непокоїть його. Проте він і тут не втрачав мужності. Так само бадьоро рокотав удень його бас, так само жадібно вичитував з газет новини й навіть, як і давніше, вивчав німецьку мову. Тільки доводилося класти для нього підручники на спеціально сконструйований Степаном Івановичем дротяний попітр, і старий солдат, сидючи поруч, перегортав йому сторінки. Щоранку, поки не було ще свіжих газет, Комісар нетерпляче випитував у сестри нове зведення, що втішного передали по радіо, яка погода і що чути в Москві. Він упросив Василя Васильовича провести до його ліжка радіотрансляцію.

Здавалося, що слабішим і немічнішим ставало його тіло, то упертішим і сильнішим був його дух. Він з тим самим інтересом перечитував стоси листів і відповідав на них, диктуючи по черзі то Кукушкіну, то Гвоздьову. Одного разу Мересьєва, що задрімав після процедури, розбудив Комісарів громовий бас.

— Чинуші! — гримів він грізно. На дротяному попітрі сірів аркуш дивізійної газети, яку, незважаючи на наказ «не виносити з частини», хтось із друзів йому регулярно прислав. — Подуріли вони там, в обороні сидючи! Кравцов — бюрократ?! Найкращий в армії ветеринар — бюрократ?! Грицю, пиши, пиши, негайно ж!

І він продиктував Гвоздьову сердитий рапорт на ім'я члена Військової ради армії, просячи приборкати «писак», що незаслужено вилаяли хорошу, працювиту людину. Відіславши з сестрою листа, він ще довго й соковито лаяв «жевжиків», і було дивно чути ці, повні ділової пристрасті

слова від людини, яка не могла навіть повернути голову на подушці.

Увечері того ж таки дня сталася ще більш цікава подія. В тиху годину, коли електрики ще не засвічували і кутки палати вже м'яко огортали сутінки, Степан Іванович сидів на підвіконнику і задумливо дивився на набережну. На річці рубали лід. Кілька жінок у брезентових фартухах ломали відколювали його вузькими смугами вздовж темного квадрата ополонки, потім за один-два удари рубали бриди на довгасті частки, бралися за гаки і по дошках витягали їх з води. Крижини лежали штабелями: знизу — зеленаво-прозорі, зверху — жовтаво-дірчасті. Шляхом уздовж річки до місця, де кололи лід, тяглася валка підвід, прив'язаних одна до одної. Дідок у вушанці, у стьобаних штаних і ватянці, підперезаний поясом, за яким стирчала сокира, за вуздечку підводив до вирубки коней, і жінки гаками вкочували крижини на сани.

Хазайновитий Степан Іванович вирішив: працюють вони від колгоспу, але справу організовано нерозумно. Надто вже багато людей штовхалося, заважаючи одне одному. У хазайновитій його голові вже склався план. Він у думці розподілив усіх на групи, по троє в кожній, — саме по стільки, щоб вони могли разом легко витягати на лід крижини. Кожній групі він у думці призначив окрему ділянку і платив би їм не на гурт, а кожній групі за зроблену роботу. А он отій круглолицій рум'яній молодиці він порадив би почати змагання між трійками... Він так захопився цими господарськими міркуваннями, що не одразу помітив, як один кінь підійшов до ополонки так близько, що задні ноги його посковзнулися і він опинився у воді. Сани підтримували коня на поверхні, а течія тягла його під лід. Дідок з сокирою недоладно заметушився, то хапаючись за сани, то смикаючи коня за вуздечку.

— Кінь тоне! — охнув на всю палату Степан Іванович.

Комісар, зробивши неймовірне зусилля, аж позеленівши від болю, звівся на лікоть і, спершись грудьми на підвіконник, потягся до шибки.

— Бовдур!.. — прошепотів він. — Як він не розуміє?.. Гужі... Треба рубати гужі, кінь сам вилізе... Ох, занাপстить худобину!

Степан Іванович важко видирався на підвіконник. Кінь тонув. Каламутна хвиля не раз уже заливала його, але він ще одчайдушно змагався, вискакував з води і дряпав кригу підковами передніх ніг.

— Та рубай же гужі! — щосили крикнув Комісар, начебто старий там, на річці, міг почути його.

— Гей, голубе, рубай гужі! Сокира за поясом, рубай гужі, рубай! — склавши руки рупором, передав на вулицю Степан Іванович.

Дідок почув цю пораду, яка наче гримнула з неба. Він вихопив сокиру і двома помахами перетяв гужі. Звільнений від упряжі кінй одразу ж вискочив на лід і, зупинившись біля ополонки, важко поводив блискучими боками і струшувався, як собака.

— Це що таке? — заgrimіло в цю мить у палаті.

Василь Васильович в незастебнутому халаті й без звичайної своєї білої шапочки стояв на порозі. Він почав несамовито лаятися, тупотіти ногами, не бажаючи слухати ніяких пояснень. Він обіцяв розігнати до біса очманілу палату й пішов, лаючись та важко дихаючи, так, здається, і не зрозумівши суті події. За хвилину в палату вбігла Клавдія Михайлівна, схвильована, заплакана. Їй тільки що страшенно перепало від Василя Васильовича, але побачивши на подушці зелене, майже мертве обличчя Комісара, що лежав нерухомо, з заплющеними очима, вона кинулася до нього.

Вечері йому стало погано. Впорскували камфору, давали кисень. Він довго не опритомнював. Очунявши, Комісар одразу ж спробував усміхнутися Клавдії Михайлівні, яка стояла над ним з кисневою подушкою в руках, і пожартував:

— Не хвилюйтеся, сестричко. Я й з пекла повернуся, щоб принести вам ліки, якими там чорти ластовиння виводять.

Було нестерпно боляче дивитися, як, шалено опираючись, у тяжкій боротьбі з недугою день у день знесилюється ця велика, могутня людина.

8

Знесилювався з кожним днем і Олексій Мересьєв. У останньому листі він написав навіть «метеорологічному сержантові», єдиній людині, котрій він тепер звиряв усі свої жалі, що, мабуть, йому звідси не вийти вже, що це навіть і краще, бо льотчик без ніг — все одно, що птах без крил, який жити й клювати ще може, але літати — ніколи, що не хоче він залишатися безкрилим птахом і ладен спокійно зустріти найгірший кінець, аби скоріше він наставав. Писати так було, звісно, жорстоко: листую-

чись, дівчина призналася, що вона вже давно не байдужа до «товариша старшого лейтенанта», але нізачо йому не призналася б в тому, якби не скоїлося з ним отаке лихо.

— Заміж хоче, наш брат тепер у ціні. Їй ноги що, був би більший атестат, — уїдливо прокоментував вірний собі Кукушкін.

Але Олексій пам'ятав бліде, притулене до нього дівоче обличчя в годину, коли смерть просвистіла над їхніми головами. Він знав, що це не так. Знав він також, що дівчині гірко читати його сумні листи. Не дізнавшись навіть, як звати «метеорологічного сержанта», він і далі звиряв їй невеселі свої думки.

До всіх Комісар умів «добрати ключик», а от Олексій Мересьєв не піддався йому. У перший же день після операції Мересьєва з'явилася в палаті книжка «Як гартувалася сталь». Її почали читати вголос. Олексій зрозумів, кому адресоване це читання, але воно мало втішило його. Павла Корчагіна він поважав з дитинства. Це був один з найулюбленіших його героїв. «Але ж Корчагін не був льотчиком, — доводив собі Олексій. — Хіба він знав, що значить «захворіти на повітря»? Адже Островський писав у ліжку свої книжки не в ті дні, коли усі чоловіки й багато жінок країни воюють, коли навіть сопливі хлоп'ята, — ставши на ящик, бо їм не вистачає зросту, щоб працювати біля верстатів, — точать снаряди».

Словом, книжка цього разу враження не справила. Тоді Комісар придумував щось нове. Наче ненавмисне, він розповідав про іншу людину, що з паралізованими ногами виконувала велику громадську роботу. Степан Іванович, який усім на світі цікавився, здивовано охав. І сам згадував, що в їхніх краях є безрукий лікар, найкращий на весь район лікар: і на коні він верхи їздить, і полює, і до того ж так однією рукою рушницею орудує, що білку дробинкою в око збиває. Тут Комісар згадав небіжчика академіка Вільямса, якого особисто знав ще по емтеєсівських справах. Він, напівпаралізований, володіючи тільки однією рукою, керував інститутом і провадив роботу величезних масштабів.

Мересьєв слухав і посміхався: думати, розмовляти, писати, наказувати, лікувати, навіть полювати можна й зовсім без ніг, але ж він — льотчик, льотчик з покликання, льотчик з дитинства, з того самого дня, як хлопчиком, доглядаючи баштан, де серед пов'ялого листя на сухій, порепаній землі лежали величезні смугасті кавуни, що вславилися на всю Волгу, почув, а потім побачив маленьку

срібну бабку, яка блиснула на сонці подвійними крилами і повільно пропливла високо над курним степом кудись у напрямі до Сталінграда.

Відтоді мрія стати льотчиком не полишала його. Він думав про неї за шкільною партою, думав, працюючи потім за токарним верстатом. Уночі, коли всі в хаті засинали, Олексій разом з Ляпідевським знаходив і рятував челюскінців, разом з Водоп'яновим садовив важкі літаки на кригу серед торосів Північного полюса, разом з Чкаловим прокладав невідомий нам повітряний шлях через полюс у Сполучені Штати.

Комсомольська організація послала його на Далекий Схід. Він будував у тайзі місто юності — Комсомольська-Амурі. Але й туди, в тайгу, він привіз мрію про польоти. Серед будинків він знайшов хлопців і дівчат, які так само, як і він, мріяли про благородну професію льотчика, і неможливо повірити, але вони справді своїми руками збудували в цьому місті, яке існувало тільки на планах, свій аероклуб. Коли смеркало і за туманом не видно було гігантської будови, усі люди забиралися в бараки, зачиняли вікна, а перед дверима запалювали димні вогнища із вогких гілок, щоб відганяти хмари комарів і гнуса, що виповнювали повітря тонким зловісним дзвоном. Саме тоді, коли будівельники відпочивали після трудового дня, аероклубівці, очолювані Олексієм, змазували тіло гасом, щоб відігнати комара й гнуса, й виходили в тайгу з сокирами, кирками, з пилами, лопатами й толом. Вони пиляли, викорчувували дерева, пеньки, рівняли землю, відвойовуючи у тайги простір для аеродрому. І вони відвоювали його, власними руками видерши у лісових хащ кілька кілометрів для льотного поля.

З цього аеродрому Олексій і злетів уперше в небо на учбовій машині, здійснивши, нарешті, заповітну мрію дитинства.

Потім він учився у військовому авіаучилищі, сам учив у ньому молодих. Тут і застала його війна, для якої він, незважаючи на погрози шкільного начальства, залишив інструкторську роботу й пішов у діючу армію. Усі його прагнення в житті, усі його хвилювання, радощі, усі його плани на майбутнє і весь його справжній життєвий успіх — усе було пов'язане з авіацією...

А вони кажуть йому про Вільямса!

— Адже ж Вільямс не льотчиком був, — заперечив Олексій і одвернувся до стіни.

Але Комісар не кидав спроб «одімкнути» його. Одного

разу, перебуваючи в звичайному для нього стані байдужого заціпеніння, Олексій почув Комісаровий бас:

— Олексю, глянь: тут про тебе написано.

Степан Іванович уже ніс Мересьєву журнал. Невелика стаття була обведена олівцем. Олексій швидко пробіг очима відмічене й не знайшов свого прізвища. То була невеличка стаття про російських льотчиків часів першої світової війни. З сторінки журналу глянуло на Олексія незнайоме обличчя молодого офіцера з маленькими вусиками, закрученими «шильцем», з білою кокардою на пілотці, насуненій на саме вухо.

— Читай, читай, просто-таки для тебе, — наполягав Комісар.

Мересьєв прочитав. Оповідалося в статті про російського військового льотчика, поручика Валеріана Аркадійовича Карповича. Літаючи над ворожими позиціями, поручик Карпович був поранений у ногу німецькою розривною кулею «дум-дум». З розтровоною ногою він на силу перелетів на «фармані» лінію фронту й сів у своїх. Ступню йому відрізали, але молодий офіцер не побажав звільнитися з армії. Він винайшов протез власної конструкції, довго й наполегливо робив гімнастику, тренувався і завдяки цьому наприкінці війни повернувся до армії. Він служив інструктором у школі військових пілотів і навіть, як писалося в статті, «інколи ризикував підійматися у повітря на своєму аероплані». Він був нагороджений офіцерським «георгієм» і успішно служив у російській військовій авіації, поки не загинув унаслідок катастрофи.

Мересьєв прочитав цю замітку раз, удруге, втретє. Трохи напружено, але загалом бадьоро усміхався з фото молодий худорлявий поручик із стомленим вольовим обличчям. Уся палата мовчки, стежила за Олексієм. Він покошлав чуприну і, не одриваючи від статті очей, намацав рукою на тумбочці олівець і ретельно, акуратно обвів її.

— Прочитав? — хитрувато спитав Комісар. Олексій мовчав, усе ще бігаючи очима по рядках. — Ну, що скажеш?

— Але у нього не було лише ступні.

— А ти ж радянська людина!

— Він літав на «фармані». Хіба це літак? Це етажерка. На ньому чого б і не літати? Там таке управління, що ні спритності, ні швидкості не потрібно.

— Але ж ти радянська людина! — наполягав Комісар.

— Радянська людина, — машинально повторив Олексій, усе ще не відриваючи очей від статті; потім бліде обличчя його освітілося якимсь внутрішнім рум'янцем, і він оглянув усіх здивовано радісним поглядом.

На ніч Олексій засунув журнал під подушку, засунув і згадав, що в дитинстві, лізучи на піл, де спав з братами, він клав так під подушку потворного карнавухого ведмедя, якого пошила йому мати з старої плюшевої кофти. І він засміявся від цього спогаду, засміявся на всю кімнату.

Уночі Олексій не стулив очей. Тяжким сном спала палата. Порипуючи пружинами, неспокійно перевертався на койці Гвоздьов. З присвистом, так, що здавалося, рвуться в нього нутрощі, хропів Степан Іванович. Інколи, повертаючись, тихо, крізь зуби стогнав Комісар. Але Олексій нічого не чув. Він раз у раз діставав журнал і при світлі нічної лампочки дивився на усміхнене обличчя поручика. «Тобі було тяжко, але ти зумів, — думав він. — Мені вдсятеро тяжче, та от побачиш, я теж не відстану».

Серед ночі Комісар раптом стих. Олексій підвівся і побачив, що лежить він блідий, спокійний і, здається, вже не дихає. Льотчик схопив дзвіночок і шалено затряс ним. Прибігла Клавдія Михайлівна, простоволоса, з зім'ятим обличчям і розпушеною косою. Через кілька хвилин викликали ординатора. Мацали пульс, впорскували камфору, всували в рот шланг з киснем. Колотнеча тривала з годину і інколи здавалася безнадійною. Нарешті Комісар розплющив очі, кволо, ледь помітно усміхнувся Клавдії Михайлівні й тихенько сказав:

— Вибачте, потурбував я вас, а без пуття. До пекла так і не добувся і мазі від ластовиння не дістав. Так що вам, рідна, доведеться у ластовинні покрасуватися, нічого не вдієш.

Від цього жарту всім полегло на душі. Міцний же цей дуб! Може, вистоїть він і проти такої бурі. Пішов ординатор — рипіння його черевиків повільно згасло у кінці коридора: порозходилися сиділки; тільки Клавдія Михайлівна залишилася, сівши бочком на Комісаровому ліжку. Хворі поснули, але Мересьєв лежав, заплющивши очі й думаючи про протези, які можна було б прикріпляти до ногоного управління в літаку хоча б ремінцями. Згадав, що колись, ще в аероклубі, він чув від інструктора, досвідченого льотчика часів громадянської війни, що один коротконогий пілот прив'язував до педалей колодочки.

«Я, брат, від тебе не відстану», — переконував він Кар-

повича. «Я буду, буду літати!» — дзвеніло й співало в Олексіївій голові й одганяло сон. Він лежав тихо. Збоку здавалося, що він міцно спить, усміхаючись уві сні.

І тут почув Олексій розмову, яку потім не раз згадував у тяжкі хвилини життя.

— Ну навіщо, навіщо ви отак? Це ж страшно — сміятись, жартувати, коли такий біль. У мене серце кам'яніє, коли я думаю, як вам боляче. Чому ви відмовилися від окремої палати?

Здавалось, що говорила це не палатна сестра Клавдія Михайлівна, гарненька, лагідна і якась безплотна. Говорила жінка пристрасна й протестуюча. В її голосі звучало горе і, може, щось більше. Мересьєв розплющив очі. У світлі затіненої хустинкою нічної лампочки побачив він на подушці бліде, розпухле обличчя Комісара з тихо й ласкаво поблискуючими очима й ніжний, жіночий профіль сестри. Світло, яке падало ззаду, робило її пишне біляве волосся ніби сяючим, і Мересьєв, — усвідомлюючи, що робить недобре, — не міг одірвати від неї погляду.

— Ай-яй-яй, сестронецько... Слізки, ось тобі й маєш! Може, бромчику приймемо? — як дівчинці, сказав їй Комісар.

— Знову смієтесь... Ну що ви за людина? Адже ж це жахливо, розумієте — жахливо: сміятися, коли треба плакати, заспокоювати інших, коли самого шматує на частки. Хороший ви мій, хороший! Ви не смієте, чуєте, не смієте так ставитися до себе...

Вона довго беззвучно плакала, опустивши голову. А Комісар дивився на худенькі плечі, що здригалися під халатом, сумним, ласкавим поглядом.

— Пізно, пізно, рідна. В особистих справах я завжди непростимо запізнювався, усе ніколи та ніколи, а тепер, здається, запізнився зовсім.

Комісар зітхнув. Сестра випросталася і повними сліз очима, з жадібним чеканням дивилася на нього. Він усміхнувся, ще зітхнув і звичайним, лагідним і трошки насмішкуватим тоном зашепотів:

— Слухайте-но, розумнице, історію. Мені раптом здалося. Давно це було, ще в громадянську війну, в Туркестані. Так... Ескадрон один ловив басмачів, захопився та забравсь у таку пустелю, що коні — а коні були російські, до пісків незвичні, — падати почали. І стали ми неждано піхотою. Так... І ось командир вирішив: в'юки залишити й тільки зі зброєю пішки виходити на велике

місто. А до нього кілометрів сто шістдесят, та по голому піску. Чуєте, розумнице? Ідемо ми день, ідемо другий, ідемо третій. Сонце палить-пече. Нічого пити. У роті шкіра потріскалася, а в повітрі — гарячий пісок, під ногами — пісок співає, на зубах — хрустить, в очі б'є, в горлянку залазить, ну — просто нестерпно. Упаде людина на бурун, уткнеться лицем у землю й лежить. А комісаром у нас був Володін Яків Павлович. На вигляд такий собі, інтелігент — істориком він був... Але міцний більшовик. Йому начебто першим упасти, а він іде й людей увесь час підбадьорює: мовляв, близько, швидко — і пістолетом трясє над тими, хто лягає: вставай, пристрелю!..

На четверту добу, коли до міста всього кілометрів з п'ятнадцять залишилося, люди зовсім знесилились. Хитає нас, ідемо, як п'яні, і слід за нами нерівний, мов за пораним звіром. І ось комісар наш пісню завів. Голос у нього нікчемний, ріденький, і пісню завів нікчемну, стару, солдатську: «Чубарики, чубчики», — а от підтримали, заспівали! Я скомандував: «Шикуйсь!», крок — раз, два! — і — не повірите — легше йти стало.

Після цієї заспівали другу, потім третю. Розумієте, сестричко, сухими, потрісканими ротами та у таку спеку! Усіх пісень за дорогу переспівали, яких знали, і дійшли, і жодного на піску не залишили... Бачите, яка штука!

— А комісар? — спитала Клавдія Михайлівна.

— А що комісар? Живий, здоровий і тепер. Професор він, археолог. Доісторичні поселення якісь із землі викопує. Голос він після того, правда, втратив. Хрипить. Та навіщо йому голос? Він же не Лемешев... Ну, годі байок, ідіть, розумнице, даю вам слово кіннотника більше сьогодні не помирати.

Мересьєв заснув, нарешті, глибоким і спокійним сном. Снилася йому піщана пустеля, якої він ніколи в житті не бачив, закривавлені, потріскані роти, з яких вилітають звуки пісні, і цей самий Володін, який уві сні чомусь був схожий на комісара Воробйова.

Прокинувся Олексій пізно, коли сонячні зайчики лежали вже посеред палати, тобто було вже півдня, — і прокинувся з усвідомленням чогось радісного. Сон? Який сон?.. Погляд його упав на журнал, котрий і вві сні міцно стискала його рука. Поручик Карпович так само напружено й бадьоро усміхався з пом'ятої сторінки. Мересьєв обережно розгладив журнал і підморгнув йому.

Вже вмитий і причесаний, Комісар, усміхаючись, спостерігав за Олексієм.

— Чого ти з ним переморгуєшся? — вдоволено запитав він.

— Полетимо, — озвався Олексій.

— Як саме? У нього тільки однієї ноги не вистачає, а в тебе обох?

— Але ж я радянський, росіянин! — відповів Мересьєв.

Він промовив ці слова так, наче вони гарантували йому, що він неодмінно перевершить поручика Карповича й буде літати.

За сніданком він поїв усе, що принесла сиділка, здивовано глянув на порожні тарілки й попросив ще, він був у стані нервового збудження, наспівував, намагався свистіти, голосно говорив сам із собою. Під час професорського обходу, користуючись з прихильності Василя Васильовича, Олексій набрид йому розпитуваннями, що треба робити, щоб швидше одужати. Довідавшись, що для цього слід більше їсти й спати, він зажадав за обідом два других і, давячись, насилу доїдав четверту котлету. Але спати вдень він не зміг, хоч і пролежав із заплющеними очима години півтори.

Щастя буває егоїстичне. Надокучаючи професорові запитаннями, Олексій не помітив того, на що звернула увагу вся палата. Василь Васильович з'явився з обходом акуратно, як завжди, коли сонячний промінь, що повільно переповзав протягом дня по підлозі через усю палату, торкнувся вищербленої паркетини. Зовні професор був такий самий уважний, але всім упала в око внутрішня, зовсім не властива йому неухважність. Він не лаявся, не кидав звичайних солоних слівцець, а в куточках його червоних, запалених очей весь час тремтіли жилочки. Увечері він зовсім осунувся, помітно постарів. Тихим голосом зауважив сиділці, що забула ганчірку в дверях, подивився температурний лист Комісара, замінив йому ліки й мовчки пішов у супроводі також розгублено мовчазного почту, — пішов, спіткнувся на порозі й був би упав, коли б його не підхопили під руки. Цьому важкому, хрипкоголосому, галасливому лайливцеві рішуче не личило бути ввічливим і тихим. Мешканці сорок другої палати провели його здивованими поглядами. Усім, хто встиг полюбити цю велику й добру людину, стало моторошно.

Другого дня вранці все з'ясувалося: на Західному фронті був убитий єдиний син Василя Васильовича, теж Василь Васильович, теж медик, молодий учений, з великим майбутнім, батькова гордість і радість. У визначені години весь госпіталь, завмерши, чекав, прийде чи не прийде

професор з традиційним обходом. У сорок другій схвилювано стежили за повільним, майже непомітним рухом сонячного зайчика на підлозі. Нарешті зайчик торкнувся вищербленої паркетини — всі перезирнулися: не прийде. Але саме в цей час почулися в коридорі знайомі важкі кроки й тупіт ніг численного почту. Професор мав вигляд трохи кращий, ніж учора. Правда, очі його були червоні, повіки й ніс набрякли, як при сильному нежиті, а повні пошерхлі руки помітно тремтіли, коли він брав з Комісарового стола температурний лист. Але він був, як і завжди, енергійний, діловий, лише галаслива лайливість зникла.

Наче змовившись, поранені й хворі поспішали один перед одним чим-небудь його порадувати. Усі в цей день почували себе краще. Навіть найтяжчі ні на що не скаржились і вважали, що в них іде на поправку. І всі, може навіть з зайвою ретельністю, вихваляли госпітальні порядки й просто-таки чарівну дію усяких лікувань. Це була дружна сім'я, згуртована спільним великим горем.

Василь Васильович, обходячи палати, дивувався, чому це сьогодні зранку у нього такі лікувальні удачі.

Чи дивувався? Можливо, він викрив цю безмовну, наївну змову, і, якщо викрив, то, може, легше стало йому зносити велику, неვიгойну рану...

9

Біля віконця, яке виходило на схід, гілка тополі вже викинула блідо-жовтаві клейкі листочки; з-під них вибилися волохаті червоні сережки, схожі на гладку гусінь. Вранці листочки блищали на сонці й здавалися повирізуваними з компресного паперу. Вони міцно й терпко духмяніли чимось солонувато-молодим, і пахощі їхні, вдираючись у відчинені квартирки, перебивали госпітальний дух.

Горобці, принаджені Степаном Івановичем, зовсім знахабніли. Автоматник навесні завівся новим хвостом і став ще метушливіший та забіякуватіший. Щоранку пташки влаштовували на карнизі такі галасливі зборища, що сиділка, яка прибирала палату, не втерпівши, з буркотінням лізла на вікно і, висунувшись у квартиру, зганяла їх ганчіркою.

Крига на Москві-ріці пройшла. Пошаленівши, річка заспокоїлася, знову лягла в береги, покійно підставивши могутню спину під пароплави, баржі, річні трамваї, що

в ті тяжкі дні заміняли поріділий автотранспорт столиці. Всупереч похмурому пророкуванню Кукушкіна, нікого в сорок другій не змило повіддю. У всіх, за винятком Комісара, справи йшли добре, і тільки й розмови було, що про виписку.

Перший покинув палату Степан Іванович. За день до цього він блукав по госпіталю схвильований, радісно збуджений. Йому не сиділося на місці. Повештавшись по коридору, він заходив у палату, сідав біля вікна, починав щось ліпити з хлібної м'якушки, але зразу ж зривався і знову тікав. Лише надвечір, коли вже смеркло, він стих, сів на підвіконник і глибоко задумався, зітхаючи й охаючи. Це була година процедур, у палаті залишалося троє: Комісар, що мовчки спостерігав за Степаном Івановичем, та Мересьєв, що намагався заснути, незважаючи ні на що.

Скрізь панувала тиша. Раптом Комісар заговорив ледве чутно, повернувши голову до Степана Івановича, — його силует вимальовувався на позолоченому загравою вікні:

— А в селі зараз вечоріє, тихо-тихо. Теплою землею, прілим гноем, димком пахне. Корова в хліві підстількою шарудить, непокоїться: телитися їй пора. Весна... А як вони, жінки, чи встигли по полю гній розкидати? А насіння, а упряж — полагоджено?

Мересьєву здалося, що Степан Іванович не здивовано, а якось навіть злякано подивився на Комісара, що всміхався:

— Ворожбит ви, товаришу полковий комісар, чи що, чужі думки вгадуєте... Та-ак, жінки, вони, звісно, трудівниці, це правда, проте жінки, біс його знає, як вони там без нас... Справді.

Помовчали. З річки гукнув пароплав, і крик весело покотився по річці, б'ючись між гранітними берегами.

— А як ви думаєте: чи скоро війна закінчиться? — запитав Степан Іванович чомусь пошепки. — До сінокосу закінчиться?

— А тобі що? Рік твій не воює, ти доброволець, своє відвоював. От і просись, відпустять, будеш жінками командувати, в тилу теж ділова людина не зайва, га? Як, бородо?

Комісар ласкаво усміхаючись дивився на старого солдата. Той сплигнув з підвіконника, схвильований, пожвавілий.

— Відпустять? Га? От я теж гадаю, що мусили б. Та оце й думаю: може, в комісію заявити? І правда, три війни — імперіалістичну відгупав, громадянську всю наскрізь

пройшов та й цієї вхопив. Може, й вистачить, га? Як порадиш, товаришу полковий комісар?

— Так і напишіть у заяві: відпустіть, мовляв, до жінок у тил, а інші нехай мене від німців захищають! — не стерпівши, крикнув з койки Мересьєв.

Степан Іванович винувато подивився на нього, а Комісар сердито поморщився:

— Що тобі радити, Степане Івановичу, серця свого поспитай, воно у тебе російське, підкаже.

Другого дня Степан Іванович виписався. Переодягшись в своє, військове, він прийшов у палату прощатися. Маленький, у старій, вилинялій, до білого заправній гімнастборці, туго підперезаній поясом і так заправлений, що не було на ній жодної складочки, він здавався молодшим років на п'ятнадцять. На грудях у нього сяяли начищені крейдою до сліпучого блиску Зірка Героя, орден Леніна й медаль «За відвагу». Халат він накинув на плечі, як плащ-палатку. Поли халата розійшлися, так і не приховавши його солдатської величі. І увесь Степан Іванович, від кінчика стареньких кирзових чобіт і до тоненьких вусиків, які він змочив і по-молодецькому, «шильцем», підкрутив угору, нагадував бравого російського воїна з різдвяної листівки часів першої імперіалістичної війни 1914 року.

Солдат підходив до кожного товариша по палаті й прощався, називаючи його за званням і стукаючи при цьому каблуками так, що на нього весело було дивитися.

— Дозвольте попрощатися, товаришу полковий комісар! — відрубав він з особливим задоволенням біля крайньої койки.

— До побачення, Стьопо. Щасливо. — І Комісар, переборюючи біль, подався йому назустріч.

Солдат упав на коліна, обняв його велику голову, і вони за російським звичаєм поцілувалися тричі навхрест.

— Видужуйте, Семене Васильовичу, дай вам боже здоров'я та довгих літ, золота ви людина! Батько так нас не жалів, вік пам'ятатиму... — схвильовано бубонів солдат.

— Ідть, ідть, Степане Івановичу, його не можна хвилювати, — квапила Клавдія Михайлівна, смикаючи солдата за руку.

— І вам, сестрице, спасибі за ласкавість і за турботи ваші, — урочисто звернувся до неї Степан Іванович і низько, до землі, вклонився їй. — Ангел ви наш радянський, ось ви хто...

Украй збентежений, не знаючи, що ще сказати, він позадував до дверей.

— А куди ж писати тобі, в Сибір, чи що? — усміхаючись, запитав Комісар.

— Та вже що там, товаришу полковий комісар! Відома річ, куди солдатів на війні пишуть, — відповів зніяковіло Степан Іванович і, ще раз уклонившись до землі, тепер уже зовсім зник за дверима.

І стало в палаті одразу тихо й порожньо. Потім заговорили про своїх товаришів, про великі бойові справи, які чекали на них. Усі видужували, і це були вже не мрії, а ділові розмови. Кукушкін ходив по коридорах, присіпувався до сестер, глузував з поранених і вже примудрився посваритися з багатьма хо́дячими хворими. Танкіст теж уставав тепер з койки і, зупиняючись перед коридорним дзеркалом, довго розглядав обличчя, шию, плечі, які вже були розбинтовані й загоювалися. Що жвавішим ставало його листування з Анютою, то більше він заглиблювався в університетські її справи, то тривожніше розглядав він обличчя, спотворене опіком. Увечері або в напівтемній кімнаті воно було гарне, навіть вродливе: тонкого обрису, з високим лобом, з маленьким, трохи горбатим носом, з чорними короткими вусиками, відпущеними в госпіталі, з упертим виразом свіжих юнацьких губ; але при яскравому світлі ставало помітно, що шкіра вкрита шрамами й стягнена біля них. Коли Гвоздьов хвилювався або повертався розпарений з водолікарні, ті рубці спотворювали його зовсім, і, подивившись на себе в дзеркало в таку хвилину, він мало не плакав.

— Ну, чого ти киснеш? У кіноартисти, чи що, зібрався? Коли вона, ця твоя, справжня, то це її не злякає, а коли злякає — значить, дурна, і хай котиться тоді вона к чортам собачим! Полотном доріжка, справжню знайдеш! — утішав Мересьєв.

— Всі баби такі! — вставив Кукушкін.

— І ваша мати? — запитав Комісар Кукушкіна, його одного на цілу палату він величав на «ви».

Важко навіть передати, яке враження це спокійне запитання справило на лейтенанта. Кукушкін підскачів на койці, люто блиснув очима й зблід так, що обличчя його стало біліше за простирало.

— Ну, от бачите, значить, бувають на світі й хороші, — примирливо сказав Комісар. — Чому ж Грицеві не пощастить? У житті, хлопці, так і трапляється: по що підеш, те й знайдеш.

Словом, уся палата оживала. Тільки Комісарові дедалі гіршало. Він жив на морфії, на камфорі, і від цього іноді

день і ніч неспокійно сіпався на койці в стані наркотичного півзабуття. Після того як поїхав Степан Іванович, він особливо подався. Мересьєв попросив переставити свою койку ближче до Комісара, щоб допомогти йому в разі потреби. Його все більше й більше вабило до цієї людини.

Олексій розумів, що життя без ніг буде незрівнянно тяжче й складніше, ніж у решти людей, і його інстинктивно тягло до людини, яка, незважаючи ні на що, уміла по-справжньому жити і, незважаючи на немочі, як магніт, притягала до себе людей. Тепер Комісар усе рідше й рідше виходив зі стану тяжкого півзабуття, але в хвилини просвітління він був колишній.

Якось пізно ввечері, коли госпіталь затих і в його приміщеннях запанувала тяжка тиша, яку порушував тільки глухий стогін, хropіння та марення, що ледве долинали з палат, у коридорі почувлися знайомі важкі, гучні кроки. Мересьєв крізь скляні двері бачив увесь слабо освітлений затемненими лампами коридор і постать чергової сестри, що сиділа в другому кінці й в'язала нескінченну кофту. В кінці коридора з'явилася висока постать Василя Васильовича. Він ішов повільно, заклавши руки за спину. Сестра схопилася при його наближенні, але він досадливо відмахнувся од неї. Халат його був не застебнутий, шапочки на голові не було, пасма густого сивуватого волосся спадали на лоб.

— Вася йде, — шепнув Мересьєв Комісарові, якому він щойно викладав свій проєкт протеза особливої конструкції.

Василь Васильович ніби спіткнувся і став, обпираючись рукою об стіну, щось бубонячи під ніс, потім відштовхнувся від стіни й зайшов у сорок другу. Він зупинився посеред палати й почав терти лоб, наче намагався щось згадати. Від нього пахло спиртом.

— Сідайте, Василю Васильовичу, поговоримо, — запросив Комісар.

Нетвердою ходою, насилу йдучи, професор підійшов до ліжка, сів так, що застогнали прогнуті пружини, потер скроні. Він і давніше не раз під час обходів затримувався біля Комісара поговорити про хід воєнних справ. Він помітно виділяв Комісара серед хворих, і в цьому нічному візиті не було, власне кажучи, нічого незвичайного. Але Мересьєв відчував, що між цими людьми має відбутися особлива розмова, при якій не потрібен третій. Заплющивши очі, він удав, що спить.

— Сьогодні двадцять дев'яте квітня, день його народження. Йому минуло... ні, мало минути тридцять шість років, — тихо сказав професор.

З неймовірним зусиллям Комісар випростав з-під ковдри величезну, розпухлу руку й поклав її на руку Василя Васильовича. І сталося неймовірне: професор заплакав. Було дуже тяжко бачити, як плаче цей великий, сильний, вольовий чоловік. Олексій мимоволі втяг голову в плечі й накрився ковдрою.

— Перед тим як їхати туди, він прийшов до мене. Він сказав, що записався в ополчення, і запитав, кому передати справи. Він працював тут, у мене. Я був такий схвилований, що навіть нагримав на нього. Я не розумів, для чого кандидатові медицини, талановитому вченому треба братися за гвинтівку. Але він сказав, — я пам'ятаю слово в слово, — він сказав мені: «Тату, бувають часи, коли й кандидат медицини мусить братися за гвинтівку». Він так і сказав і знову перепитав: «Кому здавати справи?» Мені досить тільки було підняти телефонну трубку — і нічого, нічого б не сталося, розумієте — нічого! Адже ж він завідував у мене відділом, він працював у військовому госпіталі... Правда?

Василь Васильович замовк. Було чути, як він важко й хрипко дихає.

— ...Не треба, голубе, що ви, що ви, заберіть руку, я знаю, як вам боляче ворушитися... Так, і я думав цілу ніч, як бути. Ви розумієте, мені було відомо, що ще в однієї людини, — ви знаєте, про кого я кажу, — був син, офіцер, і його вбито в перші дні війни. ...І ви знаєте, що зробив цей батько? Він послав на фронт другого сина, послав льотчиком-винищувачем — на найнебезпечнішу військову спеціальність... Я згадав тоді про цю людину, мені стало соромно своїх думок, і я не подзвонив по телефону...

— І зараз жалкуєте?

— Ні. Хіба це жалкування? Я ходжу й думаю: невже я вбивця свого єдиного сина? Адже він міг бути зараз тут, зі мною, і ми б разом з ним робили дуже корисні для країни справи. Адже це був справжній талант — живий, сміливий, блискучий! Він міг стати гордістю радянської медицини... якби я тоді подзвонив!

— Ви жалкуєте, що не подзвонили?

— Про що ви? Ах, так... Не знаю, не знаю.

— А коли б тепер усе повторилося знову, ви подзвонили б?

Запала мовчанка. Рівно дихали сонні. Ритмічно поскрипувало ліжко, — певне, професор у тяжкому роздумі хитався з боку на бік, — та в батареях парового опалення глухо стукотіла вода.

— То як же? — знову заговорив Комісар, і в голосі його відчулася безконечна теплота.

— Не знаю... На ваше запитання одразу не відповіси. Не знаю, але, здається, якби повторилося все спочатку, я вчинив би так само. Я ж не кращий, але й не гірший за інших батьків... Яка це страшна річ — війна...

— І повірте, іншим батькам при страшній звістці не легше, ніж вам. Ні, не легше.

Василь Васильович довго сидів мовчки. Над чим він замислився, які думки снувалися в оці тягучі хвилини під його високим зморшкуватим лобом?

— Так, правда ваша, йому було не легше, і все ж він послав другого... Дякую, голубчику, дякую, рідний! Ех! Що там говорити...

Він устав, постояв трохи біля койки, дбайливо вкрив руку Комісара, підіткнув ковдру й мовчки вийшов з палати. А вночі Комісарові стало погано. Непритомний, він метався по койці, скреготав зубами й голосно стогнав, потім стихав, витягався, і всі думали, що він помер. Йому було так погано, що Василь Васильович, — з дня смерті сина він переїхав з величезної порожньої квартири у госпіталь і спав тепер на клейончатій канапі в маленькому кабінетику, — розпорядився відгородити його від інших ширмою, що робилося звичайно перед тим, коли хворий відправлявся у «п'ятдесяту палату».

Потім, коли за допомогою камфори й кисню з'явився пульс, черговий лікар і Василь Васильович йшли досипати решту ночі, а за ширмою залишилася тільки Клавдія Михайлівна, стривожена й заплакана. Мересьєв теж не спав, із страхом думаючи: «Невже це кінець?» А Комісар мучився. Він метався і в маренні зі стогоном уперто, хрипко вимовляв якесь слово, і здавалося Мересьєву, що він вимагає:

— Пити, пити, та пити ж!

Клавдія Михайлівна вийшла з-за ширми й тремтячими руками налила води у склянку.

Але хворий води не схотів, склянка марно стукала об його зуби, вода випліскувалася на подушку, а Комісар уперто, то просячи, то вимагаючи, то наказуючи, вимовляв те ж саме слово. І раптом Мересьєв зрозумів, що

слово це не «пити», а «жити», що цим несвідомо бунтує проти смерті все єство могутньої людини.

Потім Комісар стих і розплющив очі.

— Слава богу! — прошепотіла Клавдія Михайлівна й з полегшенням стала згортати ширму.

— Не треба, залиште, — зупинив її Комісар. — Не треба, сестронько, так нам затишніше, і плакати не треба: і без вас на світі занадто вогко... Ну, що ви, радянський ангеле!.. Як шкода, що ангелів, навіть таких, як ви, зустрічаєш лише на порозі... туди.

10

Дивний стан переживав Олексій. Відтоді, як він повірив, що шляхом тренування зможе навчитися літати без ніг і знову стати повноцінним льотчиком, ним оволоділа жадова життя і діяльності.

Тепер у нього була мета: повернутись до професії винищувача. З тією ж фантастичною упертістю, з якою він, залишившись без ніг, добирався до своїх, прагнув він і до цієї мети. Ще в ранній юності він звик осмислювати життя, тому він насамперед точно визначив, що саме треба зробити, щоб досягти якнайшвидше мети, не марнуючи дорогого часу. І вийшло, що він мусить, по-перше, скоріше одужати, відновити втрачені під час голодування здоров'я і силу, а для цього більше їсти й спати; по-друге, відновити бойові якості льотчика і для цього розвивати себе фізично усіма можливими, як для лежачого хворого, гімнастичними вправами; по-третє, і це було найважливіше й найтяжче, розвивати обрубані по гомілки ноги так, щоб зберегти в них силу й спритність, а потім, коли вже матиме протези, навчитися робити на них усі необхідні для керування літаком рухи.

Навіть ходіння — для беззогого нелегка справа. Мерецьєв же мав намір керувати літаком, і саме винищувачем. А для цього, особливо в моменти повітряного бою, коли все розраховано на соті частки секунди і погодженість рухів мусить підійматися до ступеня безумовного рефлексу, ноги повинні вміти виконувати не менш точну, майстерну, а головне — швидко роботу, ніж руки. Треба було так себе натренувати, щоб пристебнуті до обрубків ніг протези виконували цю тонку роботу, як живий орган.

Усякій людині, знайомій з технікою пілотажу, це здавалося б неможливим. Але Олексій вірив тепер, що це в межах людських можливостей, а коли так, то він, Мерецьєв, неодмінно цього досягне. І от Олексій заходився

здійснювати свій план. З нелюдською точністю, що вражала його самого, він узявся виконувати прописані процедури й пив усі потрібні ліки. Він добре їв, завжди вимагав добавки, хоч інколи в нього й не було апетиту. Хоч би там що, він змушував себе поспати стільки годин, скільки вважав за потрібне, і навіть виробив звичку, якій довго опиралася його діяльна й рухлива вдача: спати після обіду.

Змусити себе їсти, спати, пити ліки — не важко. З гімнастикою було гірше. Звичайна система, за якою Мересьєв раніше робив зарядку, людині, позбавленій ніг, прикутій до ліжка, не підходила. Він вигадав свою: по кілька годин згинався, розгинався, взявшись руками в боки, крутив торс, повертав голову з таким азартом, що хрустіли хребці. Товариші по палаті лагідно кепкували з нього. Кукушкін піддражнював його, називаючи то братами Знаменськими, то Лядумегом, то іменами якихось інших знаменитих бігунів. Він бачити не міг цієї гімнастики, яку вважав за зразок госпітальних дурошів, і, тільки-но Олексій за неї брався, тікав у коридор, бубонячи й сердячись.

Коли зняли бинти і Олексій зміг вільніше рухатись на койці, він ускладнив вправи, Підсунувши обрубки ніг під спинку ліжка, упершись руками в боки, він повільно згинався і розгинався, щоразу уповільнюючи темп і збільшуючи число «поклонів». Потім він розробив серію вправ для ніг. Лягав на спину й по черзі то згинав їх, підтягаючи до себе, то розгинав, викидаючи вперед. Коли Олексій вперше проробив це, то зрозумів, які величезні, а може, й непоборні труднощі чекають на нього. В обрубаних по гомілку ногах такі вправи викликали гострий біль. Рухи були несміливі й непевні. Їх важко було розрахувати, як, скажімо, важко літати на літаку з пошкодженим крилом чи хвостом. Мимоволі порівнюючи себе з літаком, Мересьєв зрозумів, що вся ідеально розрахована конструкція людського тіла у нього порушена і, хоч тіло ще ціле й міцне, воно ніколи не набуде давньої, з дитинства виробленої гармонії.

Гімнастика ніг викликала гострий біль, але Мересьєв з кожним днем одводив їй на хвилину більше, ніж учора. Це були страшні хвилини — хвилини, коли сльози самі лилися з очей і доводилося до крові кусати губи, щоб стримати мимовільний стогін. Але він змушував себе робити ці вправи спершу раз, потім двічі на день, за кожним разом збільшуючи їх тривалість. Після кожної такої вправи він безсило падав на подушку з думкою: чи зможе

знову повторити їх? Але у визначені години Олексій брався за своє. Увечері він обмацував мускули стегна, гомілки і з задоволенням відчував під рукою не в'яле тіло й жирок, як це було спочатку, а молодий, міцний мускул.

Мересьєв увесь час тільки й думав про ноги. Інколи він навіть відчував біль у ступні, лягав зручніше і тільки після цього усвідомлював, що ступні немає. В силу якоїсь нервової аномалії відрізані частини ніг ще довго наче жили разом з тілом, починали свербіти, нити на вогку погоду й навіть боліли. Він так багато думав про ноги, що часто бачив себе уві сні здоровим, моторним. Тривога — і він мчить щодуху до літака, з ходу плигає на крило, сідає в кабіну й пробує ногами стерна, поки Юрко скидає чохол з мотора. То разом з Олею, взявшись за руки, біжать вони квітучим степом, біжать босоніж, відчуваючи ласкаві дотики вогкої і теплої землі. Як це хороше, і як тяжко після цього, прокинувшись, побачити себе безногим!

Після таких снів Олексій бував пригнічений. Йому здавалося, що він марно себе мучить, що ніколи йому не літати, як ніколи не бігати босоніж по степу з коханою дівчиною з Камишина, яка ставала йому все ріднішою і бажанішою в міру того як більше й більше часу відокремлювало його від неї.

Взаємини з Олею не радували Олексія. Майже щотижня Клавдія Михайлівна змушувала його «танцювати», тобто плигати на койці, ляскаючи в долоні, щоб одержати у неї конверт, надписаний круглим, акуратним учнівським почерком. Листи ці ставали дедалі довшими й теплішими, мовби коротке, юне, перерване війною кохання було для Олі все більш і більш зрілим. З тривожною тугою читав він її листи, знаючи, що не має права відповісти тим самим.

Шкільні товариші, що вчилися разом у фабзавучі при деревообробному заводі в місті Камишині, що відчували з дитинства одне до одного романтичну симпатію, яку вони, лише наслідуючи дорослих, звали коханням, розлучилися потім на шість-сім років. Спочатку дівчина поїхала вчитися в механічний технікум. Потім, коли вона повернулася і стала працювати механіком на заводі, Олексія вже не було в місті. Він учився в льотній школі. Зустрілися вони знову незадовго до війни. Ні він, ні вона не шукали цієї зустрічі і, може й, не згадували одне одного — занадто вже багато води збігло відтоді. Але одного весняного вечора Олексій ішов по вулиці міста,

проводячи кудись свою матір, і їм назустріч стрілася дівчина, на яку він навіть не звернув уваги, помітивши лише її стрункі ноги.

— Чого ж ти не привітався? Чи забув — це ж Оля, — і мати назвала прізвище дівчини.

Олексій обернувся. Дівчина теж обернулась і дивилась їм услід. Погляди їхні зустрілися, і він відчув, як одразу стрепенулося серце. Залишивши матір, він бігом кинувся до дівчини, що стояла на тротуарі під голою тополькою.

— Ти? — здивовано запитав він, дивлячись на неї так, наче перед ним була якась красива заморська диковинка, що невідомо як попала на тиху, вечірню, повну весняної грязюки вулицю.

— Альоша? — так само здивовано й навіть недовірливо спитала вона.

Вони дивилися одне на одного вперше після шести — чи семилітньої розлуки. Перед Олексієм стояла тендітна дівчина, струнка, гнучка, з круглим і милим хлоп'ячим обличчям, ледь побризканим на переніссі золотим ластовинням. Вона дивилася на нього великими сірими променистими очима, злегка підвівши ніжно окреслені брови з щіточками на кінцях. У цій легкій, свіжій, стрункій дівчині було дуже мало від того круглолицього, рум'яного й грубуватого підлітка, міцного, як гриб боровичок, що поважно ходив у засмальцьованому батьковому робочому піджаку з засуканими рукавами, яким вона була в рік їхніх останніх зустрічей у фабзавучі.

Забувши про матір, Олексій захоплено дивився на неї, і йому здавалося, що він усі ці шість чи сім років ніколи й не забував її і мріяв про цю зустріч.

— Ось ти тепер яка! — сказав він нарешті.

— Яка? — спитала вона дзвінким гортанним, теж зовсім іншим, ніж у школі, голосом.

З-за рогу вихопився вітерець, просвистів у голому вітті топольки. Рвонув дівчині спідницю, що охопила її стрункі ноги. Простим, природно граціозним рухом притисла вона спідницю і, засміявшись, присіла.

— Ось яка! — повторив Олексій, уже не приховуючи свого захоплення.

— Та яка ж, яка? — сміялася Оля.

Подивившись на них, мати сумно усміхнулася і пішла собі. А вони все ще стояли, милуючись одне одним, і не давали одне одному говорити, перебиваючи вигуками «а пам'ятаєш», «а знаєш», «а де тепер...», «а що тепер...».

Вони довго стояли так, поки Оля не показала на вікна найближчих хат, за шибками яких серед калачиків, ялинок біліли обличчя цікавих.

— У тебе є час? Ходімо на Волгу, — запропонувала вона, і, взявшись за руки, чого вони не робили навіть у школі, забувши про все на світі, вони пішли на крутояр — високий горб, що обривався до річки, звідки відкривався просторий краєвид на широку гладінь Волги, по якій урочисто пливли крижини.

Відтоді мати рідко бачила вдома свого улюбленця. Невибagliвий до одягу, він почав щодня прасувати собі штани, чистити крейдою гудзики форменої куртки, дістав з чемодана кашкет із білим верхом і парадним льотним знаком, щодня голив жорстку щетину, а увечері, покрутившись біля дзеркала, йшов до заводу зустрічати Олю, що поверталася з роботи. Вдень він теж десь пропадав, був неуважний, невлад відповідав на запитання. Материнським чуттям старенька усе зрозуміла. Зрозуміла й не образилася: старому старіти, молодому рости.

Олексій і Оля ніколи не говорили про кохання. Щоразу, повертаючись після прогулянки над освітленою вечірнім сонцем тихою Волгою або вздовж баштанів навколо міста, де на чорній і густій, як дьоготь, землі вже лежали товсті батоги з лапчастим темно-зеленим листям, рахуючи дні швидко танучої відпустки, Олексій давав собі слово поговорити з Олею по ширості. Надходив новий вечір. Він зустрічав її біля заводу, проводив до двоповерхового дерев'яного будиночка, де у неї була маленька кімнатка, світла й чиста, як кабінка літака. Терпляче чекав, поки вона переодягалася, сховавшись за дверима шафи, і намагався не дивитися на голі лікті, плечі, ноги, які інколи виднілися з-за дверей. Потім вона йшла умиватися і поверталася рум'яна, свіжа, з мокрим волоссям, завжди в тій самій біленькій шовковій блузі, що її вона носила в будень.

І вони йшли в кіно, в цирк або в сад. Куди — Олексієві було байдуже. Він не дивився на екран, на арену, на натовп гуляючих. Він дивився на неї, дивився і думав: «Сьогодні неодмінно, ну будь-що освідчуся їй по дорозі додому!» Але дорога закінчувалась, а в нього не вистачало духу.

Якось у неділю вони вирішили зранку їхати на луки за Волгу. Він зайшов до неї у своїх найкращих білих штанах і в сорочці з відкритим коміром, що, як казала мати, дуже пасувала до його смуглявого вилицюватого обличчя. Оля

була вже готова. Тицьнула йому в руки пакуночок, загорнений у салфетку, і вони пішли до річки. Старий безногий перевізник, інвалід світової війни, улюбленець хлоп'ят, що вчив у свій час Олексія ловити піскарів на перекаці, стукаючи дерев'янками, відштовхнув важкий човен і короткими ривками став гребти. Дрібними поштовхами, перетинаючи течію навкоси, човен пішов річкою назустріч пологому яскраво-зеленому берегові. Дівчина сиділа на кормі, задумливо ведучи рукою по воді.

— Дядю Аркашо, ви нас не пам'ятаєте? — запитав Олексій.

Перевізник байдуже подивився на молоді обличчя.

— Не пам'ятаю, — сказав він.

— Ну як же, я — Олекса Мересьєв, ви мене на косі вчили піскарів виделкою щучити.

— Ну що ж, може, і вчив, багато вас таких у мене пушувало, де там усіх пам'ятати!

Човен проминув містки, біля яких стояв бокатий катер з гордовитим написом «Аврора» на облупленому борту, і з соковитим хрускотом вривався в зернистий піщаний берег.

— Тепер тут моє місце, я не від міськкомгоспу, а від себе — приватник, значить, — пояснив дядя Аркаша, зізаючи в воду дерев'янками й підштовхуючи човна до берега; дерев'янки грузнули в піску, і човен подавався туго. — Доведеться вам плигати так, — флегматично сказав перевізник.

— Скільки вам? — запитав Олексій.

— А давай скільки не шкода. З вас більше годилося б, бач, які щасливі! Тільки не пригадаю я вас, ні, не пригадаю.

Плигаючи з човна, вони промочили ноги, і Оля запропонувала роззутися. Вони роззулися. Від дотику босих ніг до вогкого теплого річного піску стало їм так вільно й весело, що захотілося бігати, перекидатися, качатися по траві, як козенятам.

— Лови! — крикнула Оля і, швидко-швидко перебираючи міцними загорілими ніжками, побігла через піщану мілину на пологий заливний берег, у смарагдову зелень квітучих лук.

Олексій біг за нею щосили, бачачи перед собою тільки яскраву пляму її легкого барвистого плаття. Він біг, почувуючи, як квіти й султанчики шавлю боляче хльоскають його по босих ногах, як тепло й м'яко піддається під ступнями вогка, розігріта сонцем земля. Йому здавалося, що

для нього дуже важливо наздогнати Олю, що від цього залежить багато в їхньому майбутньому житті, що, певне, зараз тут, на квітучих, запаморочливо пахучих луках, він легко скаже їй усе, чого не вистачало духу сказати раніше. Але тільки-но він починав її наздоганяти й простягав до неї руки, дівчина робила крутий поворот, якимось покотячому виверталася і, розсипаючи дзвінкий сміх, тікала в іншому напрямі.

Оля була уперта. Так він її і не наздогнав. Вона сама звернула з лук на берег і кинулася на золотий гарячий пісок, вся розчервоніла, відкривши рота, жадібно вдихаючи повітря високими грудьми і сміючись. На квітучих луках, серед білих зірочок ромену, він сфотографував її. Потім вони купалися, і він покірливо ходив у прибережний чагарник, поки вона переодягалася і викручувала мокрий купальний костюм.

Коли Оля гукнула його, Олексій побачив, що вона сиділа на піску з підібганими загорілими ногами, в самому платті, тонкому й легкому, з головою, обмотаною кошлатим рушником. Розіславши на траві чисту салфетку й припнувши її камінцями, вона розкладала на ній те, що було в пакуночку. Вони пообідали салатом, холодною рибою, дбайливо загорнутою в промаслений папір; було й домашнє печиво. Оля не забула навіть солі, навіть гірчиці, які стояли в маленьких баночках з-під кольдкрему. Було щось дуже миле й зворушливе в тому, як ця легка й ясна дівчина пораяється серйозно й вміло. Олексій вирішив: досить зволікати. Все! Сьогодні ввечері він їй освідчиться. Він переконає її, він доведе їй, що вона обов'язково мусить стати його дружиною.

Повалявшись на пляжі, ще раз викупавшись і домовившись увечері зустрітися в неї, вони, стомлені й щасливі, пішли до перевозу. Чомусь не було ні катера, ні човна. Вони довго, до хрипоті гукали дядю Аркашу. Сонце лягало вже у степ. Снопи яскраво-рожевого проміння, ковзнувши по гребеню крутояру з того боку, золотили дахи будинків містечка, запорошені притихлі дерева багряно блищали у шибках вікон. Літній вечір був гарячий і тихий. Але щось у містечку сталося. На вулицях, звичайно безлюдних в такий час, сновигало багато народу, проїхали два грузовики, повні людей, пройшов строем невеликий натовп.

— Напився, чи що, дядя Аркаша? — не міг зрозуміти Олексій. — А що, як нам доведеться тут ночувати?

— З тобою я нічого не боюся,— сказала Оля, глянувши на нього великими променистими очима.

Він обняв її і поцілував, поцілував перший і єдиний раз. На річці вже глухо стукотіли кочети. З того берега сунув повнісінький човен людей. Тепер неприязно подивилися вони на цей човен, що наближався до них, але чомусь покірливо пішли йому назустріч, наче передчуваючи, що він їм везе.

Люди мовчки сплигували на берег. Усі були святково одягнені, але обличчя заклопотані й похмурі. Мовчки проходили по кладках мимо парочки — серйозні, покvapливі чоловіки й схвильовані, заплакані жінки. Нічого не розуміючи, дівчина й хлопець плигнули в човен, і дядя Аркаша, не дивлячись на їхні щасливі обличчя, сказав:

— Війна... Сьогодні по радіо повідомили, що почалась...

— Війна?... З ким? — Олексій навіть підскочив на лавці.

— Усе з ним, проклятим, з германцем, з ким же ще, — сердито загрибаючи веслами й різко штовхаючи їх, відповів дядя Аркаша. — Вже народ по військкоматах пішов... Мобілізація...

Просто з прогулянки, не забігаючи додому, Олексій пішов у військовий комісаріат. А вночі, поїздом, що одійшов о дванадцятій сорок, він уже їхав за призначенням у свою льотну частину, ледве встигнувши забігти додому по чемодан і навіть не попрощавшись з Олею.

Вони листувалися рідко, але не тому, що їхні симпатії ослабли й вони почали забувати одне одного, — ні. Її листів, написаних круглим учнівським почерком, він чекав нетерпляче, носив їх у кишені і, залишившись на самоті, перечитував знову й знову. Це їх притискав він до грудей, на них дивився в суворі дні лісового блукання. Але взаємини між дівчиною і хлопцем обірвалися так несподівано і в такій невизначеній стадії, що в листах цих вони говорили одне з одним як давні добрі знайомі, як друзі, боялися долучати до цього щось більше, що так і залишилося невисловленим.

І ось тепер, потрапивши в госпіталь, Олексій дедалі більше дивувався, бо помічав, що Оля пішла сама йому назустріч; не соромлячись, писала вона тепер у листах про тугу, шкодувала, що невчасно тоді приїхав по них дядя Аркаша... Просила: як щось з ним станеться, нехай пам'ятає, що є людина, на яку він зможе завжди покластися, і щоб, блукаючи по чужих краях, він знав, що у нього є куток, куди він зможе, як свій, повернутися з війни. Здавалося, писала якась нова, інша Оля. Коли він дивився

на її картку, йому завжди здавалося: війне вітер, і вона полетить разом із барвистим платтям, як летять парашутики насіння визрілих кульбабок. Писала ж ці листи жінка — хороша, любляча, що сумує за коханим і чекає його. Це радувало й непокоїло, радувало мимоволі, а непокоїло, бо Олексій вважав — він не має права на таке кохання і не вартий такої щирості. Адже він не знайшов у собі сили написати тоді, що він уже не той циганкуватий, дужий юнак, а безногий інвалід, схожий на дядю Аркашу. Не наважившись написати правди, боячись убити хвору матір, він змушений був тепер обманювати і Олю в листах, заплутуючись у цьому обмані з кожним днем більше й більше.

Ось чому листи з Камишина викликали в ньому суперечливі почуття: радості й горя, надії й тривоги; вони й підносили, й мучили його. Раз збрехавши, він уже вигадував і далі, а брехати Олексій не вмів, і тому його відповіді Олі були короткі й стримані.

Легше було писати «метеорологічному сержантові». Це була немудра, але самовіддана, чесна душа. В хвилину розпачу, після операції, відчуваючи потребу звірити комусь своє горе, Олексій написав їй великий і похмурий лист. У відповідь одержав незабаром зошитовий аркуш, списаний закрученими літерами, ніби бублик кмином, обсипаний знаками оклику, і прикрашений плямами від сліз. Дівчина писала, що коли б не військова дисципліна, вона зразу ж усе кинула б і приїхала до нього, щоб доглядати його і поділити його лихо. Вона благала більше писати. І скільки було в сумбурному листі наївного, напівдитячого почуття, що Олексієві зробилося сумно, і він даяв себе за те, що, коли ця дівчина передавала йому Оліні листи, він на її запитання збрехав, назвавши Олю заміжною сестрою. Таку людину не можна було обманювати. Він чесно написав їй про наречену, що живе в Камишині, і про те, що не наважився написати матері й Олі правди про нещастя.

Відповідь «метеорологічного сержанта» прибула, як на тодішні часи, на диво швидко. Дівчина писала, що пересилає лист одним майором, що заїхав до них у полк, військовим кореспондентом, який залицявся до неї і на якого вона, звісно, не звернула уваги, хоч він веселий і гарний. З листа видно було, що вона засмучена й ображена, хоче стриматися, хоче — і не може. Дорікаючи йому за те, що він не сказав тоді їй правди, вона просила його вважати її другом. Наприкінці листа вже не чорнилом, а олів-

цем було написано, що нехай він, «товариш старший лейтенант», знає, що вона щирий друг і що коли та, з Камишина, його зрадить (вона, мовляв, знає, як поведуться жінки там, у тилу), або розлюбить, або побоїться його каліцтва, то нехай він не забуває про «метеорологічного сержанта», тільки хай пише їй завжди саму правду. З листом передали Олексієві дбайливо зашиту посилочку. В ній було кілька вишитих носовичків з парашутного шовку з його міткою, кисет, на якому був зображений літак у польоті, гребінчик, одеколон «Магнолія» і брусок туалетного мила. Олексій знав, які дорогі були дівчатам-солдатам усі ці дрібнички в ті тяжкі часи. Знав, що мило й одеколон, що потрапляли до них в якомусь святковому подарунку, зберігаються ними звичайно як священні амулети, як спогад про давнє, цивільне життя. Він знав ціну цим подарункам, і йому було радісно й ніяково, коли він розкладав їх на тумбочці.

Тепер, коли він з властивою йому енергією тренував покалічені ноги, мріючи повернути собі можливість літати й воювати, він відчував у собі неприємне роздвоєння. Його дуже гнітило, що він змушений брехати й недоговорювати в листах до Олі — почуття до неї міцніло в ньому з кожним днем — і щиро говорити з дівчиною, якої він майже не знав.

Але він дав собі урочисту обіцянку, що, тільки здійснивши мрію, повернувшись у стрій, відновивши працездатність, він знову заговорить з Олею про кохання. З тим більшою фанатичністю поривався він до своєї мети.

11

Комісар помер першого травня.

Сталося це непомітно. Ще вранці, умитий і причесаний, він докладно випитував у перукарки, що голила його, чи добра погода, який вигляд має святкова Москва, порадив, що почали розбирати на вулицях барикади, побідкався, що в отакий-от сяючий, багатий весняний день не буде демонстрації, пожартував з Клавдії Михайлівни, яка взялася з нагоди свята за нову героїчну спробу запудрити ластовиння. Здавалося, йому стало краще, і у всіх народилася надія: може, пішло на одужання.

Уже давно, відтоді, як він втратив здатність читати газети, до його койки провели навушники радіотрансляції. Гвоздьов, що трохи розумівся на радіотехніці, щось реконструював у них, і тепер вони горлали й співали на цілу палату. О дев'ятій годині диктор, голос якого в ті дні

слухав і знав увесь світ, почав читати наказ Народного Комісара Оборони. Всі завмерли, боячись пропустити хоч слово й повитягавши голови до двох чорних кругляшок, що висіли на стіні. Вже прозвучали слова: «Під переможним прапором великого Леніна — вперед до перемоги!» — а в палаті ще панувала напружена тиша.

— От роз'ясніть мені таку річ, товаришу полковий комісар... — почав був Кукушкін і раптом вигукнув з жадом: — Товаришу комісар!

Усі обернулись. Комісар лежав на ліжку, прямий, витягнений, строгий, з очима, нерухомо спрямованими в одну точку на стелі, на обличчі його, змарнілому й побілілому, закам'янів урочистий, спокійний і величний вираз.

— Помер! — вигукнув Кукушкін, кидаючись на коліна біля його ліжка. — По-ме-ер!

Вбігали й вибігали розгублені сиділки, метушилася сестра, застібаючи на ходу халат, влетів ординатор. Не звертаючи ні на кого уваги, по-дитячому уткнувши обличчя в ковдру, схлипуючи, здригаючись, плакав на грудях у небіжчика лейтенант Костянтин Кукушкін, сварлива й нетовариська людина...

Увечері того ж дня у спустілу сорок другу принесли новака. Це був льотчик-винищувач майор Павло Іванович Стручков із дивізії повітряного прикриття столиці. У свято німці вирішили вчинити на Москву великий наліт. Їхні з'єднання, що насувалися кількома ешелонами, були перехоплені й після жорстокої сутички розбиті десь у районі Подсолнечної, і тільки один «юнкерс» прорвався крізь кільце і, набираючи висоту, прямував до столиці. Екіпаж його вирішив, мабуть, якою завгодно ціною виконати завдання, щоб потьмарити свято. От за ним, помітивши його ще в метушні повітряного бою, і погнався Стручков. Він летів на чудовій радянській машині — одній з тих, якими тоді почала переоснащуватися винищувальна авіація. Майор наздогнав німця високо, за шість кілометрів над землею, уже над підмосковною дачною місцевістю, зумів спритно підібратися до його хвоста і, піймавши ворога в цілик, натиснув гашетку. Натиснув і здивувався, не почувши знайомого торохтіння. Спусковий механізм відмовив.

Німець ішов трохи попереду. Стручков летів за ним, тримаючись у мертвій зоні, прикритий кілем його хвоста від двох кулеметів, що захищали бомбардувальник ззаду. У світлі чистого травневого ранку Москва вже вимальовувалася неясно на горизонті купою сірих громад, затягне-

них серпанком. І Стручков наважився. Розстебнув ремені, відкинув ковпак і сам увесь підібрався, напружив м'язи, наче готуючись плигнути на німця. Точно підігнавши хід своєї машини до ходу бомбардувальника, він націлився. Мить вони висіли у повітрі поряд, один за одним, наче блязко прив'язані невидимою ниткою. Стручков чітко бачив у прозорому ковпаці «юнкерса» очі німецького баштового стрільця, що стежив за кожним його маневром і вичікував, коли хоч клапоть його крила виткнеться з мертвої зони. Стручков бачив, як від хвилювання німець зірвав з себе шолом, і навіть розрізнив колір його чуба, білявого і довгого, що спадав на лоб бурульками. Чорні рильця спареного великокаліберного кулемета невідступно дивилися в бік Стручкова й ворушилися, мов живі, очікуючи. На мить Стручков відчув себе беззбройною людиною, на яку злодій наставив пістолет. І він зробив те, що роблять у таких випадках сміливі беззбройні люди. Він сам кинувся на ворога, але не з кулаками, як це зробив би на землі, — він кинув уперед літак, націлившись виблискуючим кругом свого гвинта у хвостове оперення німця.

Він навіть не почув тріску. Підкинений страшним поштовхом, він відчув, що перевертається в повітрі. Земля майнула у нього над головою і, ставши на місце, зі свистом ринулась йому назустріч, яскраво-зелена й сяюча. Тоді Стручков рвонув кільце парашута. Та перш ніж непритомно повиснути на стропах, краєм ока він устиг помітити, що поруч, крутячись, як кленовий листок, зірваний осіннім вітром, наздоганяючи його, летить униз сигароподібна туша «юнкерса» з одрубаним хвостом. Струčkova, що безсило гоїдався на стропах, сильно вдарило об дах будинку, і він непритомний упав на святкову вулицю московського передмістя, жителі якого з землі бачили його чудовий таран. Вони підхопили його й віднесли до найближчої хати. Сусідні вулиці зразу ж виповнилися такою силою людей, що викликаний лікар ледве пробрався до ганку. Виявилось, що ударом об дах льотчик пошкодив колінні чашечки.

Звістку про подвиг майора Стручкова негайно передали по радіо спеціальним випуском «Останніх вістей». Голова Московської Ради сам проводжав його в найкращий госпіталь столиці. І коли Струčkova привезли в палату, слідом за ним санітарки внесли квіти, пакуночки з фруктами, коробки цукерок — подарунки вдячних москвичів.

Це був веселий, товариський чоловік. Мало не з порога палати він запитав у хворих, як тут у госпіталі «щодо

харчу», чи строгий режим, чи є гарненькі сестри. А поки його перебинтовували, встиг розповісти Клавдії Михайлівні кумедний анекдот на вічну тему про військторг і докинув досить сміливий комплімент її зовнішності. Коли сестра вийшла, Стручков підморгнув їй услід.

— Симпатяга. Строга? Мабуть, тримає вас у страху божому? Нічого, не дрейфте. Хіба вас тактики не навчили, чи що? Непрístupних жінок — немає, як і непрístupних укріплень! — і він засміявся розкотисто, гучно.

Він поводився в госпіталі, як старожил, наче пролежав тут цілий рік. З усіма в палаті він зразу преїшов на «ти», і коли йому знадобилося висякатись, безцеремонно взяв з тумбочки Мересьєва носовичок з парашутного шовку з дбайливо вишитою «метеорологічним сержантом» міткою.

— Від симпатії? — Він підморгнув Олексієві й сховав хустку собі під подушку. — Тобі, друже, вистачить, а не вистачить — симпатія ще вище, їй це — радість.

Незважаючи на рум'янець, що пробивався крізь загар його щік, був він уже немолодий. На скронях, біля очей, гусячими лапками променилися глибокі зморшки, і в усьому почувався бувалий солдат, що звук вважати за хату те місце, де стоїть його речовий мішок, де на рукомийнику лежать його мильниця й зубна щітка. Він приніс з собою в палату багато веселого галасу й так щиро, що ніхто не відчував ніякої прикrostі й всім здавалося. — знають вони його дуже давно. Новий товариш припав усім до серця, і лише не сподобалася Мересьєву одверта схильність майора до жіночої статі, чого той зовсім не приховував й охоче та докладно про все розповідав.

На другий день ховали Комісара.

Мересьєв, Кукушкін, Гвоздьов сиділи на вікні, що виходило у двір, і бачили, як важка упряжка артилерійських коней вкотила у двір гарматний лафет, як, виблискуючи на сонці трубами, зібрався військовий оркестр і строем підійшла військова частина. Увійшла Клавдія Михайлівна й позганяла хворих з вікна. Вона була, як і завжди, тиха й енергійна, але Мересьєв відчув, що голос у неї змінився, тремтить і зривається. Вона прийшла міряти новачкові температуру. В цю хвилину оркестр у дворі загравав траурний марш. Сестра зблідла, термометр випав з її рук, і блискучі крапельки ртуті покотилися по паркетній підлозі. Затуливши обличчя руками, Клавдія Михайлівна вибігла з палати.

— Що з нею? Коханого її, чи що... — Стручков кивнув головою в бік вікна, звідки линула тягуча музика.

Ніхто йому не відповів.

Звісившись через підвіконник, усі дивилися на вулицю, куди з воріт повільно випливала на лафеті червона труна. В зелені, в квітах лежало тіло Комісара. За ним на подушках несли ордени — один, два, п'ять, вісім. Схиливши голови, йшли якісь генерали. Серед них, теж у генеральській шинелі, але без кашкета, йшов і Василь Васильович. Позаду, осторонь від усіх, перед бійцями, що повільно відбивали крок, простоволоса, у білому халатику, спотикаючись і, мабуть, не бачачи нічого перед собою, йшла Клавдія Михайлівна. У воротах хтось накинув їй на плечі пальто. Вона йшла і йшла, пальто зсунулося з її плечей і впало, і бійці, розколюючи шеренги навпіл, обминали його.

— Хлопці, кого ховають? — запитав майор.

Він теж намагався підвестися до вікна, але ноги його, затиснені в лубки й залиті в гіпс, перешкоджали йому, і він не міг дотягтися.

Процесія віддалилась. Уже здалеку глухо пливли по річці, відбиваючись від стін будинків, тягучі урочисті звуки. Уже вийшла з воріт крива двірничка й зачинила з брязкотом металеві ворота, а мешканці сорок другої все ще стояли біля вікна, проводячи Комісара в його останню путь.

— Кого ж ховають? Ну? Чого ви всі наче дерев'яні? — нетерпляче перепитав майор, знову намагаючись дотягтися до підвіконника.

Тихо, глухим, надтріснутим і наче вогким голосом відповів йому нарешті Костянтин Кукушкін:

— Справжню людину ховають... Більшовика ховають.

І Мересьєв запам'ятав це: справжню людину. Краще, либонь, і не назвеш Комісара. І дуже захотілося Олексієві стати справжньою людиною, такою ж, як той, кого зараз повезли в останню путь.

12

Після смерті Комісара змінився весь лад життя сорок другої палати.

Нікому було щирим словом порушувати похмуру тишу, яка нерідко настає в палатах госпіталів, коли, не змовляючись, усі поринають у невеселі думки й на всіх нападає туга. Нікому було жартом підтримати занепалого духом Гвоздьова, дати пораду Мересьєву, спритно й необразливо осадити буркуна Кукушкіна. Не стало центру, що стягував і згуртовував цих різнохарактерних людей.

Але тепер це було не так уже й потрібно. Лікування й час робили своє діло. Всі швидко одужували, і що ближче йшлося до виписки, то менше думали вони про недуги. Мріяли про те, що чекає на них за стінами палати, як зустрінуть їх у рідній частині, які чекають на них діла. Усім їм, що занудгували за звичним військовим побутом, хотілося швидше встигнути до нового наступу, про який ще не писали й навіть не говорили, але який ніби висів у повітрі і, наче близька гроза, вгадувався з тиші, що раптом настала на фронтах.

Повернутися з госпіталю до бойових буднів для військової людини — річ звичайна. Тільки для Олексія Мересьєва це була проблема: чи зможе він надолужити майстерність і тренуванням відсутність ніг, чи сяде він знову в кабінку винищувача? Дедалі з більшим завзяттям поривався він до наміченої мети. Поступово додаючи хвилини, він довів час тренування ніг і загальної гімнастики до двох годин вранці і ввечері. Але й цього здавалося йому мало. Він почав робити гімнастику після обіду. Майор Стручков, скоса спостерігаючи за ним веселим, насмішкуватим поглядом, щоразу оголошував:

— А тепер, громадяни, ви побачите загадку природи: великий шаман Олексій Мересьєв, неперевершений у лісах Сибіру, в своєму репертуарі.

Справді, у вправах, які з таким завзяттям виконував Олексій, було щось фанатичне, що робило його схожим на шамана. Дивитися на його безконечне розхитування, розмірені повороти, на вправи для шиї і рук, які він робив ретельно, з методичністю пущеного маятника, було тяжко, і ходячі товариші його виходили в цей час поблукати по коридору, а прикутий до ліжка Стручков укривався з головою ковдрою і намагався заснути. Ніхто в палаті, звісно, не вірив, що можна літати без ніг, проте упертість товариша всі поважали і, приховуючи це за жартами, мабуть, навіть схилялися перед ним.

Тріщини в колінних чашечках майора Стручкова виявилися серйознішими, ніж гадали спочатку. Гоїлися вони повільно, ноги були все ще в лубках, і хоч ніхто не сумнівався в його видужанні, майор лаяв на всі лади оті «кляті чашечки», що завдали йому стільки клопоту. Це бурчання його стало переходити в постійне роздратування. Через кожну дрібницю він вибухав, починав лаяти всіх і все. В таку хвилину здавалося — він може ударити того, хто спробував би його заспокоювати. За мовчазною згодою, товариші залишали тоді Стручкова в спокої, даючи,

як казав він сам, «розстріляти усі патрони», і чекали, поки його природна життєрадісність не візьме гори над роздратуванням і розхитаними на війні нервами.

Це постійно зростаюче нетерпіння Стручков пояснював тим, що він не мав можливості навіть потай покурити у вбиральні, і ще тим, що не можна йому було побачитися, хоча б у коридорі, з руденькою сестричкою з операційної, з якою він уже ніби переморгнувся був, коли його носили на перев'язку. Може, це було частково й так, але Мересьєв помітив, що напади роздратування здіблювали майора після того, як бачив він у вікно літаки, що пролітали над Москвою, або по радіо та з газет дізнавався про новий цікавий повітряний бій, про успіхи знайомого льотчика. Це дратувало, робило нетерплячим і самого Мересьєва. Але він навіть і взнаки не давав і тепер, порівнюючи себе з Стручковим, внутрішньо торжествував. Олексієві здавалося, що він хоч потрошку став наблизитися до обраного ним образу «справжньої людини».

Майор Стручков був завжди однаковий: багато їв, соковито реготав з найменшого приводу, любив поговорити про жінок і при цьому здавався людиною, яка і любить жінок і ненавидить їх. Особливо повставав він чомусь проти жінок тилу.

Мересьєв терпіти не міг цих стручковських розмов. Слухаючи його, він мимохіть бачив перед собою Олю або кумедного солдатика з метеостанції — дівчину, що, як розповідали в полку, прикладом гвинтівки викинула з своєї будки й мало згарячу не пристрелила надто заповзятливого старшину з батальйону аеродромного обслуговування, і Олексієві здавалося, що це на них зводить наклепи майор Стручков. Одного разу, похмуро вислухавши чергову майорову пригоду, яку він закінчив висновком про те, що «всі вони такі» і з першою-ліпшою можна поладнати за «раз-два», Мересьєв не стримався.

— З першою-ліпшою? — запитав, зціпивши зуби так, що вилиці побіліли.

— З першою-ліпшою, — безтурботно підтвердив майор.

До палати ввійшла Клавдія Михайлівна, ввійшла й здивувалася з важкого напруження, яке вона побачила на обличчях у хворих.

— У чім річ? — запитала вона, несвідомо запроваляючи під косинку кучерик.

— Розмовляємо про життя, сестричко! Наша справа така, дідівська — розмовляти, — весь засяявши, усміхнувся їй майор.

— І з цією? — злісно спитав Мересьєв, коли сестра вийшла.

— А що, вона з іншого тіста, чи що?

— Клавдію Михайлівну облиште, — строго сказав Гвоздьов. — У нас один старик її радянським ангелом назвав.

— Хто хоче об заклад, ну?

— Об заклад?! — крикнув Мересьєв, люто блискаючи циганськими очима. — На що?

— Та хоч на пістолетну кулю, як ставила колись офіцерна: ти виграєш — у мене стріляєш, я виграю — у тебе! — сміючись і намагаючись обернути все на жарт, запропонував Стручков.

— Об заклад? На кулю? Ви що, забули, що ви радянський командир? Якщо правда ваша, можете плюнути мені в обличчя! — Олексій злісно глипнув на Стручкова. — Але дивіться, як би я не плюнув вам.

— Не хочеш — не треба. Ну й гарячий! Подумаєш!.. Я вам, хлопці, і так доведу, що нема чого через неї казатися.

І Стручков став виявляти до Клавдії Михайлівни більше уваги, розважати її анекдотами, розповідати які він був великий майстер. Порушуючи неписане правило, за яким воєнники дуже неохоче діляться із сторонніми своїми воєнними пригодами, розповідав їй випадки із свого справді великого й цікавого життя і навіть, зітхаючи, натякав на родинні невдачі, на гірку самотність, хоч усі в палаті знали, що він неодружений і ніяких особливих невдач у нього нема.

Клавдія Михайлівна, не дуже, правда, вирізняючи майора серед інших, іноді сідала до нього на койку, слухаючи його розповіді про бойові пригоди, причому, наче забувшись, він брав її руку, і вона не віднімала. У Мересьєва накіпала важка лють. Уся палата була обурена Стручковим. А той поводився так, ніби з ним таки побилися об заклад. Стручкова серйозно попередили, щоб він кинув негідну гру. Палата готувалася вже рішуче втрутитися в це, як раптом сталося непередбачене.

Якось під час чергування Клавдія Михайлівна зайшла у сорок другу без діла, просто побалакати, за що особливо любили її поранені. Майор затіяв якусь розповідь, вона сіла біля його койки. Що сталося, ніхто не бачив. Усі озирнулися, почувши лише, як вона різко скочила. Гнівню, з зімкнутими на лобі темними бровами, з плямистим рум'янцем, що вкрив її щоки, дивилася вона на зниковілого, навіть наляканого Стручкова.

— Товаришу майор, якби ви не були хворий, а я сестра-жалібниця, я дала б вам... по фізіономії.

— Ну що ви, Клавдіє Михайлівно, я ж не хотів... І, подумавш, велике діло...

— Ах, велике діло! — Вона дивилася на нього вже не гнівно, а з презирством. — Добре, тоді нам нема про що говорити. Чуєте! І от перед вашими товаришами прошу вас надалі звертатися до мене лише тоді, коли вам буде потрібна медична допомога. На добраніч, товариші.

І вона вийшла незвичною для неї важкою ходою, мабуть, з усієї сили намагаючись бути спокійною.

Мить уся палата мовчала. Потім почувся торжествуючий, зловтішний сміх Олексія, і всі накинулися на майора:

— Що, з'їв?

Мересьєв з сяючими очима ввічливо поцікавився:

— Дозвольте зараз плювати, товаришу майор, чи почекаати?

Стручков сидів спантеличений. Проте він не здався і сказав не дуже, правда, впевнено:

— М-так, атака відбита. Ну нічого, повторимо.

До самої ночі лежав він мовчки, тихенько щось висвистуючи й іноді вголос відповідаючи на якісь свої думки: «М-так...»

Незабаром після цього випадку виписався Костянтин Кукушкін. Він виписався без будь-яких переживань, заявивши на прощання, що медицина набридла йому до чортків. Прощався він недбало й тільки все наказував Мересьєву й сестрі, що коли йому будуть листи від матері, то неодмінно хай перешлють їх до нього в полк, і листи ті хай бережуть і хай не гублять.

— Ти напиши, як улаштуєшся, як зустрінуть, — сказав йому на прощання Мересьєв.

— А що я писатиму тобі? Яке тобі діло до мене? Не буду я писати, псувати папір, — усе одно не обізнешся.

— Ну, як хочеш.

Цього Кукушкін, мабуть, уже не чув. Не обертаючись, вийшов він з палати. Так само, не озираючись, вийшов з дверей госпіталю, поминув набережну, зник за рогом, хоч добре знав, що по заведеному в госпіталі звичаю уся палата в цю хвилину стирчить у вікнах, проводячи товариша.

Проте він таки написав Олексієві, і написав досить швидко. Лист був стриманий, діловий. Про себе він сповістив тільки, що в полку йому, здається, зраділи; а втім, тут-таки застеріг, що в останніх боях були великі втрати

і в полку раді кожній більш-менш досвідченій людині. Перелічив прізвища убитих і поранених товаришів, написав, що Мересьєва, як і колись, пам'ятають, що командир полку, тепер уже підполковник, довідавшись про гімнастичні подвиги Олексія і про його намір повернутися в авіацію, заявив: «Мересьєв повернеться. Якщо він вирішив — свого доб'ється», і що начальник штабу відповів: не можна, мовляв, досягнути неосяжне, а командир відказав на це, що для таких, як Мересьєв, неосяжного немає. На подив Олексієві, були навіть рядки про «метеорологічного сержанта». Кукушкін писав: цей сержант так набрид йому розпитуванням, що він, Кукушкін, змушений був скомандувати йому наліво кругом, марш... Наприкінці листа писав Кукушкін, що уже в перший день перебування в частині він зробив два вильоти, що ноги загоїлися добре і що в найближчі дні полк пересяде на нові літаки, ЛА-5, які скоро прибудуть і про які Андрій Дегтяренко, він літав на прийомку їх, сказав, що порівняно з ними всі машини німецьких марок — сундуки й мізерія.

13

Прийшло ранне літо. У сорок другу палату воно зазирнуло з тієї ж таки гілки тополі; листя на ній стало цупке й блискуче. Воно поривчасто шелестіло, ніби перешіптувалося, і надвечір сіріло від налітаючого з вулиці пороху. Гарні сережки на цій гілці давно вже стали китичками зелених блискучих намистинок, а тепер намистинки потріскалися, і з них поліз легкий пух. В обід, у саму спеку, цей теплий тополиний пух носило по Москві, він залітав у розчинені вікна палати й пишними рожевими качалочками лежав біля дверей і в кутках, куди зганяли його теплі протяги.

Був свіжий, жовтий і сяючий літній ранок, коли Клавдія Михайлівна урочисто привела в палату старого чоловіка в залізних, перев'язаних мотузочками окулярах, якому навіть новий, настовбурчений від надміру крохмалю халат не зміняв зовнішності майстрового. Він приніс щось загорнене в білу шматину і, поклавши на підлозі біля койки Мересьєва, обережно й поважно, як фокусник, почав розв'язувати пакунки. В руках у нього зарипіла шкіра, і по палаті рознісся приємний і гострий, кислуватий запах дубильних речовин.

У дідовім пакунку лежала пара нових жовтих скрипучих протезів, дуже майстерно сконструйованих і

припасованих по мірці. Протези — вони являли мало чи не головну гордість майстра — були взуті в новенькі, жовті, казенного зразка черевики. Черевики сиділи так добре, що створювалося враження живих озутих ніг.

— Калошки надіти, то хоч і під вінець, — сказав майстер, милуючись поверх окулярів виробами своїх рук. — Сам Василь Васильович наказав мені: «Зроби, каже, Зуев, такі протези, щоб кращі за ноги були». І — ось, будь ласка, Зуев зробив. Царські.

У Мересьєва серце тужно стислося, коли він побачив ці свої штучні ноги, стислося, похололо, але жадова хутчій спробувати протези, піти, піти самостійно, перемогла все інше. Він викинув з-під ковдри кукси і став квапити старого з приміркою. Але старому протезистові, що, за його словами, ще в «мирний час» зробив протези якомусь «великому князеві», що поламав ногу на скачках, така поквапливість не сподобалася. Він дуже пишався протезами й хотів якнайдовше розтягти насолоду від їх уручення.

Старий витер протези рукавом, нігтем сколупнув з шкіри плямку, похукав на те місце, витер його полою біло-сніжного халата, потім поставив протези на підлогу, не поспішаючи згорнув шматину й сховав її в кишеню.

— Ну, діду, давайте вже, чи що, — квапив Мересьєв, сидячи на ліжку.

Зараз він глянув на голі обрубані ноги очима стороннього й залишився ними вдоволений. Вони були міцні, жилаві, і не жир, як це завжди буває при змушеній нерухомості, а тугі мускули переливалися під смуглявою шкірою, наче це були не обрубки, а повноцінні ноги людини, що багато й швидко ходить.

— А що «давай», «давай»?.. Скорий поспіх — людям посміх, — буркотів старий. — Мені Василь Васильович каже: «Постарайся, каже, Зуев, на цих протезах лейтенант, каже, без ніг літати зібрався». А я що, я готовий, я — будь ласка, візьміть. З такими протезами не то що ходити, а на лисапеті кататися, з панночками польку-метелика танцювати... Робітка!..

Він всунув обрубок правої Олексієвої ноги в шерсисте й м'яке гніздо протеза і міцно охопив ногу прикріплюючими ремнями. Одійшов, помилувався, прищмокнув язиком.

— Добрі черевики!.. Не муляють? Отож-то воно й є, кращого за Зуєва, либонь, і майстра у Москві немає. Зуев — золоті руки.

Він легко надів другий протез і ледве встиг застебнути ремені, як Мересьєв несподівано сильним, пружинистим рухом плигнув з койки на підлогу. Почувся глухий стук, Мересьєв скрикнув від болю і тут же, коло ліжка, важко впав на увесь зріст.

У старого майстра від здивування окуляри полізли на лоб. Він не сподівався від замовника такої прудкості. Мересьєв лежав на підлозі, безпомічний, вражений, широко розкинувши штучні ноги в черевиках. В очах його було здивування, образа, страх. Невже він обманувся?

Сплеснувши руками, Клавдія Михайлівна кинулася до нього. Разом із старим майстром підвели вони Олексія і посадили на койку. Він сидів пригнічений, обм'яклий, з тугою на обличчі.

— Е-е-е, чоловіче добрий, так не годиться, нікуди не годиться, — сердився майстер. — Ач, плигнув, наче й справді йому живі ноги приставили. Носа хнюпити нічого, чоловіче добрий, тільки тепер твоє діло таке — починати все спочатку. Забудь, що ти вояка, тепер ти — мале дитя, помалу, помаленьку вчися ходити: спочатку з милицями, потім коло стін, потім з палицею. Та не одразу, та потишеньку, а він — бач який! Ноги, хоч і добрі, та не свої. Таких, любий юначе, як батько з матір'ю зробили, тобі вже ніхто не зробить.

Від невдалого стрибка ноги боляче нили. Але Мересьєв хотів негайно ж походити на протезах. Йому принесли легкі алюмінієві милиці. Він уперся ними в підлогу, затис під руками подушки й тихо, обережно зсунувся з койки, став на ноги. І справді: він був схожий тепер на дитину, яка не вміє ходити і яка інстинктом угадує, що піти вона зможе, але боїться одірватися від рятівної стінки, за яку тримається. Мов дитину, що її мати або бабуся виводять у першу мандрівку на просуненому під руки рушнику, так Мересьєва з двох боків дбайливо підтримували Клавдія Михайлівна й старий протезист. Постоявши на місці, відчуваючи з незвички гострий біль у місцях прикріплення протезів, Мересьєв невпевнено переставив спочатку одну, потім другу милицю, переніс на них вагу корпусу й підтяг спочатку одну, потім другу ногу. Туго й хрустко зарипіла шкіра, розляглися два важкі удари об підлогу: гуп, гуп.

— Ну, в добрий час, в добрий час, — побажав старий майстер.

Мересьєв зробив ще кілька обережних кроків, і далися вони йому, ці перші кроки на протезах, так важко, що

поки дійшов до дверей і назад, то відчув, наче мішок борошна зніс на п'ятий поверх. Добравшись до койки, він упав на неї грудьми, увесь мокрий від поту, не маючи сили навіть повернутися на спину.

— Ну, як протези? Отож дякуй богові, що є на світі майстер Зуєв! — по-старечому хвастав протезист, обережно розв'язуючи ремені, звільняючи вже злегка набряклі й попухлі з незвички Олексієві ноги. — На таких не то що літати, а й до самого господа бога долетіти можна. Робітка!

— Спасибі, спасибі, діду, робота справді неабияка! — подякував Олексій.

Майстер мовчки потупцяв, наче бажаючи і не наважуючись про щось спитати чи, навпаки, сам чекаючи запитання.

— Ну, прощайте, коли так. Щасливо обносити, — сказав він, кілька разів розчаровано зітхнув і, не поспішаючи, пішов до дверей.

— Гей, майстре! — гукнув його Стручков. — На ось, вип'єш з нагоди «царських» протезів! — і він сунув у руку старому жмут великих кредиток.

— Ну, спасибі, спасибі, — ожив старий, — з такої нагоди як не випити! — Він статечно сховав гроші кудись у задню кишеню, для чого загорнув халат таким жестом, наче це був фартух ремісника. — Спасибі вам, вип'ємо, а протези вже — будьте певні, на совість. Мені Василь Васильович каже: «Особливі потрібні, Зуєв, не підведи!» Ну, а Зуєв, само собою, хіба підведе? Ви йому при нагоді, Василеві Васильовичу, відрепортуйте: мовляв, задоволені протезиками.

І старий вийшов, кланяючись і щось бубонячи. А Мересьєв лежав, розглядаючи ці нові ноги, що валялися біля ліжка, і що більше він на них дивився, то більше вони йому подобалися і дотепністю конструкції, і майстерністю роботи, і легкістю: на лисапеті їздити, польку-метелика танцювати, на літакові літати аж до господа бога. «Буду, все буду, неодмінно буду», — думав він.

Удень Олі був надісланий великий і радісний лист, в якому він повідомляв: робота його по прийманню літаків наближається до кінця, і сподівається він, що начальство піде йому назустріч і, може, на осінь, а на крайній випадок узимку, направить його з нудної роботи в осточортілому тилу на фронт, у полк, де товариші його не забули й чекають. Це був перший радісний його лист з дня катастрофи, перший, в якому він писав нареченій, що весь

час думає і сумує за нею і, — правда, дуже несміливо, — висловлював заповітну мрію, що, може, зустрінуться вони після війни і, коли вона не змінить думки, заживуть разом. Він кілька разів перечитав лист і потім, зітхнувши, старанно закреслив останні рядки.

Зате до «метеорологічного сержанта» пішов лист заде-рикуватий і веселий, з яскравим описом цього дня, із зображенням протезів, яких не носив і сам государ імператор, з описом його, Мересьєва, на протезах, що робить перші кроки, і старого базіки майстра, з розповіддю про надії і на лисапеті їздити, і польку-метелика танцювати, і долетіти до самого неба. «Отож, чекайте мене тепер там, у полку, не забувайте і скажіть комендантові, щоб на новому місці обов'язково приміщення мені залишив!» — писав Мересьєв і позирав скося вниз, на підлогу. Протези валялися так, що здавалося, наче хтось сховався під койку й лежить там, широко розкидавши ноги, взуті в нові жовті черевики. Олексій озирнувся, переконався, що ніхто на нього не дивиться, і ніжно погладив холодну рипучу шкіру.

І ще в одному місці незабаром гаряче обговорили появу «царських протезів» у сорок другій палаті — на третьому курсі медичного факультету Московського державного університету. Вся жіноча частина, яка становила в ті часи переважну більшість цього курсу, як писала сама Анюта, була докладно поінформована про справи сорок другої палати. Анюта дуже пишалася своїм кореспондентом, і — о леле! — листи Гвоздьова, зовсім не розраховані на широке розголошення, читалися вголос в уривках, а іноді й цілком, за винятком особливо інтимних місць, яких, до речі сказати, в міру зростання листування ставало дедалі більше й більше.

Увесь третій курс медиків на чолі з Анютою симпатизував героїчному Гриші Гвоздьову, не любив сварливого Кукушкіна, вважав, що радянський снайпер Степан Іванович трохи схожий на толстовського Платона Каратаєва, схилився перед незламним духом Мересьєва і як особисте нещастя сприйняв смерть Комісара, що його після захоплених описів Гвоздьова усі змогли оцінити й широко полюбити. Багато хто не стримав сліз, коли читався лист про те, як пішла із життя ця велика і всім потрібна людина.

Усе частіше й частіше ходили листи між госпіталем і університетом. Гриша і Анюта вже не задовольнялися поштою, яка працювала в ті дні надто повільно. Гвоздьов навів якось у листі слова Комісара про те, що листи тепер

доходять до адресата, як світло далеких зірок. Кореспондент може згаснути, а листи його будуть ще довго повзти й повзти, розповідаючи адресатові про життя давно померлої людини. Діяльна й заповзята Анюта почала шукати досконаліших засобів зв'язку й знайшла їх в особі літньої сестри, яка мала дві посади — працювала в університетській клініці і в госпіталі Василя Васильовича.

Відтоді університет довідувався про події в сорок другій палаті на другий, щонайбільше — на третій день і міг швидко на них відгукуватися. В зв'язку з «царськими протезами» в їдальні спалахували суперечки, чи буде Мерецьєв літати, чи ні. Суперечки молоді, палкі, в яких обидві сторони однаково симпатизували льотчикові. Враховуючи велику складність керування винищувачем, песимісти казали: ні. Оптимісти вважали, що для людини, яка, тікаючи від ворогів, півмісяця проповзла через лісові хащі й проповзла бозна-скільки кілометрів, нема нічого неможливого. Для підкріплення доказів оптимісти згадували приклади з історії і книжок.

У цих суперечках Анюта участі не брала. Протези невідомого їй льотчика не дуже цікавили дівчину. Коли-неколи у вільні хвилини вона обмірковувала свої взаємини з Гришею Гвоздьовим, що, як їй здавалося, з часом ускладнялись. Спочатку, довідавшись про командира-героя з такою трагічною біографією, вона написала листа, охоплена безкорисним бажанням полегшити йому горе. Потім, коли їхнє заочне знайомство стало міцніти, постать абстрактного героя Вітчизняної війни поступилася місцем справжньому, живому юнакові, і юнак цей все більше й більше цікавив її. Вона помітила, що непокоїться і сумує, коли від нього немає листів. Це нове радувало й лякало Анюту. Що це, кохання? Хіба можна полюбити людину лише з листів, ні разу її не бачивши, не чувши навіть її голосу? В листах танкіста ставало все більше й більше рядків, яких не можна було читати однокурсницям. Після того як сам Гвоздьов признався їй одного разу, що те ж таки почуття, як він висловився, «заочного кохання» заволоділо й ним, Анюта переконалася, що вона закохалась і закохалась не по-дитячому, як це траплялося в школі, а по-справжньому. Їй здавалося, що життя втратить для неї зміст, якщо перестануть надходити ці листи, яких вона нетерпляче чекала.

Так, не бачивши одне одного, освідчилися вони в коханні. Після цього з Гвоздьовим почало творитися щось дивне. Листи його стали нервові, неспокійні, повні недомо-

вок. Потім, набравшись духу, він написав їй, що це недобре, що вони освідчилися, не бачачи одне одного, що вона, мабуть, не уявляє собі, як опік дуже спотворив його, що він зовсім не схожий на давню фотографію, яку послав їй. Він не хоче її обманювати й просить не писати про почуття, поки вона не побачить, з ким листується.

Дівчина спочатку обурилася, потім злякалась. Витягла з кишені картку. На неї дивилося тонке юнацьке обличчя з упертими вилицями, красивим прямим носом, з маленькими вусиками і прегарними губами. «А тепер? Який же ти тепер, любий ти мій, нещасливий?» — шепотіла вона, дивлячись на картку. Як медик, вона знала, що опіки погано зарубцьовуються і залишають глибокі, невігойні сліди. Їй чомусь на мить привидився муляж голови людини після вовчанки, який вона бачила в анатомічному музеї. Наче зоране синіми борознами й гулями обличчя з нерівними, з'єденими губами, з жмутиками брів і червоними повіками без вій. А що, як він такий? Дівчина вжахнулася, навіть зблідла, але зразу ж у думці покартала себе... Ну і що, коли так? Він бився з ворогами на палаючому танку, він захищав її волю, її право вчитися, її честь і життя. Він — герой, він стільки разів ризикував на війні й рветься туди, щоб знову битися і знову ризикувати життям. А вона? Що вона зробила для війни? Копала окопи, чергувала на даху, працює тепер в евакогоспіталі? Хіба це можна порівняти з тим, що зробив він?! «Я сама не гідна його за такі сумніви!» — дорікала вона собі, мимоволі відганяючи страшний привид спотвореного шрами обличчя.

Анюта написала Григорію листа, найніжнішого і найбільшого за все їхнє листування. Про ці її вагання Гвоздьов, зрозуміло, нічого не дізнався. Одержавши у відповідь на свої тривоги хорошого листа, він довго читав і перечитував його, розповів про нього навіть Стручкову, на що той, прихильно вислухавши, відповів:

— Не дрейф, танкісте, «нам з лиця води не пити, і з рудою можна жити», це, брате, ще коли сказано? Отож-то. А тепер, брате, і зовсім — тепер чоловіки у великому дефіциті.

Відкриття це, звісно, не заспокоїло Гвоздьова. В міру того, як наближався строк його виписки, він усе частіше дивився у дзеркало, то розглядаючи себе здалека, так би мовити, неуважно, між іншим, то наближаючи скалічене обличчя до самого скла, і годинами розгляджував виразки й шрами.

На його просьбу Клавдія Михайлівна купила йому пудри й крему. Він одразу ж переконався, що вади його ніякою косметикою не приховаєш. Проте вночі, коли всі спали, він потихеньку ходив у вбиральню і там довго масирував багрові рубці, засипав їх пудрою і знову масирував, а потім з надією дивився в дзеркало. Здаля він мав вигляд хоч куди — міцний, широкоплечий, з вузьким тазом, на рівних струнких ногах. Але зблизька! Червоні шрами на щоках і підборідді, рубчата, стягнена шкіра доводили його до відчаю. Він зі страхом думав: а як же дивитиметься вона? А що, як жахнеться, а що, як гляне на нього, повернеться і піде, знизавши плечима? Або, що було б найгірше, поговорить з ним для ввічливості годинку-другу, а потім скаже щось таке офіційно-холодне і — до побачення! Гвозд'юв хвилювався, бліднув від образи, немов усе це вже сталося.

Тоді він вихоплював з кишені халата фотокартку й допитливо дивився на повну дівчину з високим лобом, з м'яким і пишним волоссям, зачесаним назад, з товстеньким кирпатим, справжнім російським носиком і ніжними, дитячими губами. На верхній губі темніла родимка. Трохи опуклі, може, сірі або блакитні очі дивилися на нього з цього нехитрого і милого обличчя просто й чесно.

«Яка ж ти є? Ну скажи: не злякаєшся, не втечеш? Вистачить у тебе серця не помітити мого каліцтва?» — наче питав він її, дивлячись на картку.

Тим часом повз нього вздовж коридора, постукуючи милицями й поскрипуючи протезами, сюди й туди повільно, але невтомно ходив старший лейтенант Мересьєв. Пройшов раз, два, десять, п'ятнадцять, двадцять разів. Він ходив — за своєю програмою — вранці і ввечері, задаючи собі уроки і з кожним днем збільшуючи путь. «Хороший хлопець! — думав про нього Гвозд'юв. — Упертий. Яка сила волі в людини! За тиждень навчився так швидко й легко ходити на милицях. А дехто й за кілька місяців нічого не зробить. Учора одмовився від носилок і сам пішов до процедурної по сходах. І дійшов, і повернувся назад. Сльози течуть з очей, а він іде сходами. І навіть нагримав на санітарку, що хотіла йому допомогти. А як він сяв, коли самостійно зійшов на верхню площадку! Наче зійшов на Ельбрус».

Гвозд'юв відступив від дзеркала й подивився вслід Мересьєву, що швидко перебирав ногами й милицями. «Ач, чеше! А яке в нього гарне, симпатичне обличчя! Маленький шрамик, перетинаючи брову, аж ніяк його не

псує, навіть надає значимості... От коли б йому, Гвоздью, отаке обличчя! Що ноги — ніг не видно, ходити й літати він, звісно, навчиться. А обличчя — де подінешся з отакою бруквою, на якій наче п'яні чорти вночі горох молотили?!»

...Олексій Мересьєв, роблячи у рахунок вечірнього уроку двадцять третій рейс по коридору, всім стомленим, змученим тілом відчував, як набрякли й печуть стегна, як ниють зацімілі від милиць плечі. Проходячи повз Гвоздєва, він скоса позирав на танкіста, що стояв біля стінного дзеркала: «Дивак! Ну чого він мучить свою бідолашну фізіономію! Кінозіркою йому, звісно, тепер не стати, а танкістом — будь ласка... Велике лихо — лице, була б голова, руки та ноги. Авжеж, ноги, справжні ноги, а не такі ось обрубки, які болять і печуть, наче протези на них не з шкіри, а з розжареного заліза».

Гуп, гуп, рип, рип. Тук, тук. Рип, рип...

Закусивши губи і стримуючи сльози, що усе ж таки виступали на очах від гострого болю, старший лейтенант Мересьєв насилу закінчив свій двадцять дев'ятий рейс по коридору, виконавши добове завдання.

14

Григорій Гвоздєв вийшов із госпіталю в середині червня.

За день чи за два перед цим вони щиро поговорили з Олексієм і обидва в душі навіть зраділи, що вони товариші по нещастю і в них обох однаково складне особисте життя. Як буває у таких випадках, обидва щиро призналися один одному про побоювання, призналися, що кожному з них було тяжко носити горе ще й тому, що гордість не дозволяла ні з ким ділитися сумнівами. Показали один одному дівчат.

У Олексія було досить потерте й вилягле любительське фото. Він сам зняв Олю в той прозорий червневий день, коли бігали вони босоніж по теплій траві в квітучому степу Заволжя. Худенька, як дівчинка, в яскравому платті, вона сиділа, підібгавши босі ноги, з розсипаним букетом на колінах, у траві, серед розквітлого ромену, сама ясна, біленька й чиста, як ромен у ранковій росі. Перебираючи квіти, Оля задумливо нахилила голову набік, і очі в неї були розкриті широко й захоплено, наче вперше побачила вона пишноту світу.

Подивившись на фото, танкіст сказав, що така дівчина в біді не кине. Ну, а кине — і чорт з нею: значить,

зовнішність у неї обманлива, а тоді так і треба, навіть і на краще: значить, погань, а з поганню хіба можна зв'язувати життя!

Олексієві Анютине обличчя теж сподобалося. Сам того не помітивши, він виклав Гвоздьову своїми словами те ж саме, що тільки-но почув від нього. Нехитра ця розмова ніякої ясності, зрозуміло, в особисті їхні справи не внесла, але обом стало легше, наче прорвав важкий, застарілий нарив.

Умовилися вони, що Гвоздьов, виписавшись з госпіталю, з Анютою, яка по телефону обіцяла йому зайти по нього, пройде повз вікно палати, і Олексій одразу ж викладе танкістові в листі своє про неї враження. Гвоздьов теж пообіцяв написати приятелеві, як його Анюта зустрине, як поставиться до спотвореного обличчя і як обернуться їхні справи. Мересьєв загадав: якщо в Гриця все буде гаразд, він негайно напише Олі в листі все-все про себе й візьме з неї слово не засмучувати матір, яка й досі слабувала й насилу підводилася з ліжка.

Ось чому вони однаково хвилювалися, чекаючи виписки танкіста. Хвилювалися так, що не спали ніч, і вночі обидва потихеньку виповзли в коридор: Гвоздьов — щоб ще раз помасирувати шрами перед дзеркалом, а Мересьєв — щоб, пообмотувавши для тиші милиці ганчірками, ще раз потренуватися в ходінні.

О десятій годині Клавдія Михайлівна, лукаво усміхаючись, повідомила Гвоздьову, що по нього прийшли. Наче вітром здуло його з койки. Почервонівши так, що рубці на обличчі стали ще помітніші, він почав швидко збирати речі.

— Славна дівчина, серйозна така, — усміхаючись, казала сестра, дивлячись на його метушливе збирання.

Гвоздьов так і засяв.

— Справді? Вам сподобалася? Ні, по-щирості, хороша? — Він так хвилювався, що побіг, забувши попрощатися.

— Хлоп'я! — буркнув майор Стручков. — Такі й на муху ловляться.

В останні дні з цим одчайдушним чоловіком творилося щось незвичайне. Він став мовчазний, часто роздратовувався і, маючи тепер можливість сидіти на койці, цілими днями дивився у вікно, підперши кулаками щоки, не відповідаючи на запитання.

Уся палата: і спохмурнілий майор, і Мересьєв, і двоє новеньких — висунулися з вікна, чекаючи товариша на

вулиці. Було тепло. По небу, швидко змінюючи форму, повзли м'які пухнасті хмари з світлими, золотими краями. Над річкою покvapливо проходила сіренька кучерява хмаринка, безладно розкидаючи на шляху своєму буйний, лапатий дощ, який виблискував проти сонця. Граніт набережної від цього блищав, як полірований, асфальт вкривався темними мармуровими плямами, і так приємно тягло від нього теплою вологою, що хотілося висунутися з вікна й підставити голову під цей ласкавий дощик.

— Іде! — прошепотів Мересьєв.

Важкі дубові двері під'їзду повільно відчинилися. З них вийшло двоє: повна дівчина без капелюшка, з простою зачіскою, в білій блузі й темній спідниці, і молодий військовий, у якому навіть Олексій не зразу впізнав танкіста. В одній руці військовий ніс чемодан, на другій — шинель, і ступав він так легко й пружинисто, міцно, що було приємно дивитися на нього. Мабуть, пробуючи сили, радіючи з можливості широко рухатися, він навіть не збів, а спритно спурхнув з сідців під'їзду, взяв супутницю під руку, і вони пішли по набережній, наближаючись до вікна палати, а на них падав краплистий золотий дощ.

Олексій дивився на них, і серце його сповнювалося радістю: обійшлося добре, недарма у неї таке щире, просте й миле обличчя. Така не одвернеться. Атож, такі не одвертаються від людини в біді.

Вони порівнялися з вікном, зупинилися, підвівши голови. Хлопець і дівчина стояли біля полакованого дощем гранітного парапету набережної, на фоні косих світлих ліній, що їх залишали повільно падаючі краплі. І тут помітив Олексій, що у танкіста обличчя розгублене й стривожене і що Анюта його, справді така ж славна, як на фотографії, чимось спантеличена, збентежена, що рука її нетвердо лежить на руці танкіста й поза у неї схвильована й нерішуча, наче от-от зараз вона висмикне руку й втече.

Помахавши руками, напружено усміхнувшись, парочка рушила по набережній і зникла за поворотом. У палаті всі мовчки розбрелися по місцях.

— А справи у Гвоздича не баскі, — зауважив майор і, почувши в коридорі стукіт каблуків Клавдії Михайлівни, здригнувшись і різко одвернувся до вікна.

Решту дня Олексій почував себе тривожно. Увечері він навіть не ходив по коридору, раніше за всіх ліг спати, але ще довго після того, як заснула вся палата, нервово рипіли під ним пружини.

Другого дня вранці він ще на порозі запитав сестру, чи не передали для нього листа. Листа не було. Він знехотя умився, знехотя поснідав. Але ходив по коридору більше, ніж звичайно, і, караючи себе за вчорашню слабкість, пройшов додаткових п'ятнадцять рейсів у рахунок недовиконаної учора норми. Ці несподівані успіхи змусили його забути тривоги. Він довів, що рухатися на милицях може вільно, не занадто стомлюючись. Адже коли п'ятдесят метрів коридора помножити на сорок п'ять, за числом рейсів, то виходило дві тисячі двісті п'ятдесят метрів, або два з чвертю кілометра, — стільки було приблизно від офіцерської їдальні до аеродрому. В думці він прикинув цю знайому дорогу, яка вела повз руїни старої сільської церкви, повз цегляний куб спаленої школи, що похмуро дивився на дорогу чорними дірками порожніх вікон, через перелісок, де ховалися накриті ялиновими гілками бензовози, повз землянки командного пункту, повз маленьку дощану будку, де над картами й схемами священнодіяв «метеорологічний сержант». Чимало, їй-бо, чимало!

Мересьєв вирішив збільшити денну норму до сорока шести рейсів, по двадцять три вранці й ввечері, а завтра з свіжими силами спробувати ходити без милиць. Це зразу відвернуло його від невеселих думок, підняло в ньому дух, настроїло на діловий лад. Увечері він взявся до подорожей з таким піднесенням, що майже не помітив, як перейшло за тридцять рейсів. Саме в цю хвилину гардеробниця з вішалки й зупинила його, подавши листа. Він узяв маленький конвертик, адресований «старшому лейтенантові Мересьєву у власні руки». Слово «власні» було підкреслено, і це не сподобалося Олексієві. У листі над звертанням теж стояло знову підкреслене: «Тільки адресату».

Притулившись до підвіконника, Олексій розклеїв конверт і почав читати довге послання, написане Гвоздьовим уночі на вокзалі; обличчя його ставало похмуріше й похмуріше. Писав Гвоздьов, що Анюта була саме такою, якою вони її собі уявляли, що вродливішої за неї, може, немає у Москві, що зустріла вона його, як рідного, і ще більше йому сподобалася.

«...Але те, про що ми з тобою говорили, все так і сталося. Вона хороша. Вона мені нічого не сказала й навіть взнаки не подала. Все по-хорошому! Але ж я не сліпий, бачу — лякає її моя проклята пика. Все ніби гаразд, а зненацька оглянуся — помічу: дивиться на мене, і чи то їй

соромно, чи то страшно, чи то шкода мене, чи що... Привела мене до себе в університет. Краще б мені туди не ходити. Оточили мене студентки, дивляться... Виявляється, вони всіх нас знають, Аніюта їм усе про нас розповідала... І бачу, вона на них дивиться якось винувато: мовляв, вибачте, що таке страховисько привела. А головне, Альошо, і взнаки вона не дає, розважає мене, ніжна, й говорить, говорить, наче змовкнути боїться. Потім пішли до неї. Живе вона сама, батьки в евакуації, родина, видно, поважна. Стала чаєм пригощати, а сама увесь час в чайник на мене, як у дзеркало, дивиться і зітхає. Словом, почуваю: не можу, до біса! Я їй просто й сказав: так, мовляв, і так. «Бачу, зовнішність вам моя не до душі. Що ж, і правильно, розумію і не ображений». Вона в сльози, а я кажу: «Не плачте, ви дівчина гарна, вас хто завгодно полюбить, нащо собі життя псувати». Потім я їй сказав: «Тепер ви мене бачили, який я красень, і подумайте гарненько, а я в частину поїду, адресу пришлю. Коли не передумаєте, напишіть». І сказав їй: «Не приневолюйте себе, був я — і нема мене: війна». Вона, звісно: «Ні, ні, що ви», — плаче. А тут оголосили цю дурну повітряну тривогу, вона вийшла, а я під шумок утік — і просто в офіцерський полк. З ходу одержав призначення. Все гаразд, літер у кишені, їду. Тільки, Альошо, ще більше я в неї закохався і як без неї житиму далі — не знаю».

Читав Олексій листа від друга, і йому здавалося, що заглянув він у своє майбутнє. Ось так само, мабуть, станеться і з ним. Оля не відштовхне, не одвернеться, ні, вона так само великодушно захоче принести себе в жертву, буде усміхатися крізь сльози, пестити, тамуючи в собі неприязнь.

— Ні, ні, не треба! Не треба! — вголос сказав Олексій.

Він швидко дошкунтильгав до палати, сів за стіл і одним духом написав Олі лист, короткий, холодно-діловий. Він не наважувався написати правди — нащо? Мати хвора, чи варт приголомшувати її ще й цим горем. Він написав Олі, що багато думав про їхні взаємини, що, певне, їй важко чекати. Скільки ще часу триватиме війна? А роки йдуть, молодість минає. Війна ж — така річ, що чекання може бути й марним. А що, як уб'ють його, і вона овдовіє, не побувши навіть дружиною, або й ще гірше: його покалічать і їй доведеться вийти заміж за інваліда. Нащо? Нехай вона не марнує молодість і скоріше його забуде. Вона може йому не відповідати, він не образиться. Він розуміє її, хоч це й дуже тяжко. Так буде краще.

Лист пік руки. Не перечитуючи, Олексій запечатав його в конверт, швидко дошкутильгав до синьої поштової скриньки, що висіла в коридорі за виблискуючим «титаном» з перевареною водою.

Повернувшись у палату, він знову сів до стола. Кому вповісти тугу? Матері не можна. Гвоздью? Він, звісно, зрозумів би, та де він — шукай його тепер у нескінченній плутанині фронтів шляхів. У полк? Але чи до нього там щасливцям, зайнятим звичайними бойовими ділами! «Метеорологічному сержантові»? Ось кому! І Олексій почав писати: писалося легко, як легко плачеться на плечі друга. Та ось він обірвав на півслові, задумався, люто зжумив і пошматував написане.

— «Немає мук страшніших за муки слова!» — насмішкувато процитував Стручков.

Він сидів на койці з листом Гвоздьова в руках, який він, мабуть, по безцеремонності узяв з Олексієвої тумбочки й прочитав.

— Що це сьогодні на всіх напало?.. Гвоздьов теж, ой, дурень! Дівчина поморщилася, горе яке!.. Розвів психологію, теж мені брат Карамазов... Не сердись, що прочитав? Які у нас, фронтівиків, секрети?

Олексій не сердився. Він думав. А може, завтра перехопити листоношу й взяти в неї лист назад?

Спав цю ніч Олексій тривожно, і снився йому вкритий заметами аеродром і невідомої конструкції літак ЛА-5 з пташиними лапами замість ніг; в кабіну ніби ліз технар Юрко, ліз і казав, що Олексій «своє відлітав», тепер літати його черга; снився дід Михайло, у білій сорочці й мокрих штанях, ніби парив Олексія віником на соломі і сміявся: перед весіллям, мовляв, і запарити не гріх. А потім, на світанку, приснилася Оля. Сиділа вона на перекинутому човні, спустивши у воду засмагли й міцні ніжки, легка, тоненька, уся сяюча. Ніби вона, наставивши проти сонця долоню, сміялася, манила його до себе, а він плив до неї, але течія, дужа й бурхлива, тягла його назад від берега, від дівчини. Він усе сильніше гріб руками, ногами, всіма мускулами й підпливав до неї ближче й ближче і бачив уже, як вітерець грається пасмами її волосся, як блищать краплі води на загорілій шкірі її ніг...

Тут Олексій і прокинувся, радісний, просвітлений. Прокинувся і довго лежав із заплющеними очима, намагаючись знову заснути й повернутися в прийнятний сон. Та це вдається тільки в дитинстві. Образ тендітної засмаглої дівчини із сну якось одразу освітив усе. Не роздумувати,

не розкисати, не розводити, як казав майор, достоєвщини, а пливти до неї назустріч, пливти проти течії, що б там не було, понад усяку силу — і допливти! А лист? Він хотів був іти до скриньки й вичікувати листоношу, але махнув рукою: хай іде. Справжнього кохання такий лист не злякає. Тепер, повіривши, що кохання справжнє, що його самого чекають — веселим чи сумним, здоровим чи хворим — усяким, він відчув, як йому додалося сили.

Вранці Олексій спробував ходити без милиць. Обережно спустився з ліжка. Встав. Постояв, розставивши ноги й безпомічно розводячи руки для рівноваги. Потім, притримуючись за стіну руками, ступив. Зарипіла шкіра протеза. Тіло хитнулося набік, але він збалансував рукою. Ступив ще, але не відриваючись від стіни. Він ніколи не думав, що ходити так важко. В дитинстві, хлопцем, він учився ходити на ходулях. Зіпнеться на колодочки, відштовхнеться спиною од стіни — крок, другий, третій, невдержно тягне вбік, і він зіскакує, а ходулі падають у траву, що нею поросла вулиця на околиці міста. Але на ходулях легше, з них можна сплигнути. З протезів не сплигнеш. І коли його на третьому кроці хитнуло вбік і підвернулася нога, він важко, ниць торохнув на підлогу.

Для навчання він обрав процедурну годину, коли мешканців палати виносили в лікувальні кабінети. Він нікого не покликав на допомогу, підповз до стіни, повільно, спираючись на неї, підвівся на ноги, помацав забитий бік, оглянув синяк на лікті, що вже почав багровіти, і, зціпивши зуби, знову ступив уперед, одійшовши від стіни. Тепер він, здається, збагнув секрет. Його складені ноги відрізнялися від звичайних насамперед нееластичністю. Він не знав їхніх властивостей і не виробив у собі звички, так би мовити, рефлексу, щоб міняти положення ніг при ходінні, переносити вагу з п'яти на ступню, ступаючи, і знову перекладати вагу корпусу на п'яту другої ноги. І, нарешті, ставити ступні не паралельно, а під кутом, носками нарізно, що надає при пересуванні більшої стійкості.

Усе це приходить до людини в ранньому дитинстві, коли вона під наглядом матері робить перші незграбні кроки на пухких коротеньких ніжках. Ці навички залишаються на все життя, стають природним імпульсом. Коли ж людина наділа протези й природні співвідношення її організму змінилися, цей з дитинства набутий імпульс не допомагає, а, навпаки, утруднює рух. Виробляючи нові навички, доводиться весь час цей імпульс переборювати.

Багато з тих, що втратили ноги, не маючи сили волі, до старості не можуть по-справжньому навчитися ходити, хоч це дуже легко дається нам у дитинстві.

Мересьєв умів добиватися свого. Врахувавши помилки, він знову відштовхнувся від стіни і, одвертаючи носок штучної ноги вбік, став на п'яту, потім переніс вагу корпусу на носок. Сердито рипнув протез. У момент, коли вага переходила на носок, Олексій різко відірвав од підлоги другу ногу й викинув її вперед. П'ята важко гупнула об підлогу. Тепер, балансуючи руками, він стояв серед кімнати, не наважуючись на дальший крок. Стояв, хитався, втрачав рівновагу й почував, як холодний піт виступає на переніссі.

Ось так і застав його Василь Васильович. Він постояв на дверях, дивлячись на Мересьєва, підійшов і взяв його під руки:

— Браво, повзуні! А чому сам, без сестри, без санітара? Гординя людська... Ну, нічого, у всякій справі важливий перший крок, тепер найтяжче позаду.

Останнім часом Василя Васильовича призначили начальником дуже важливого медичного закладу. Справа була велика, забирала багато часу. З госпіталем довелося розпрощатися. Але, як і колись, старий вважався його шефом і, хоч хазяйнували в ньому вже інші, щодня з'являвся в палатах, коли випадала година, робив обхід, консультував. Тільки зникла у нього назавжди, після смерті сина, колишня весела й діяльна його буркотливість, ні на кого вже не кричав, не лихословив, і ті, хто знав його близько, бачили в цьому ознаку старості, що швидко надходила.

— Ну, Мересьєв, давайте разом учитися. А ви йдіть собі, йдіть, тут не цирк, нічого дивитись... Докінчіть обхід без мене, — цикнув він на супроводжуючих. — Ану, голубе, давайте, раз... Та тримайтеся, тримайтеся за мене. Чого соромитися! Тримайтеся, я генерал, мене слухати треба. Ну, два, так... Тепер на праву. Гарзд. Лівою. Здорово!

Прославлений медик весело потер руки, наче, навчаючи людину ходити, провадив бозна-який важливий медичний експеримент. Але така вже була вдача його характеру — захоплюватися всім, за що брався, і вкладати в це велику, енергійну душу. Він змусив Мересьєва пройти по палаті, і коли той, зовсім знесилений, брякнувся на стілець, він поставив свій стілець поруч нього.

— Ну, а лігати — як, будемо? Отож-бо. Тепер, батень-

ку, війна така: люди з одірваною рукою роту в атаку ведуть, смертельно поранені строчать з кулемета, доти он грудьми закривають. Тільки що хіба мертві не воюють.— Старий посмутнів, зітхнув.— Та й ті воюють, славою своєю. Та-а-к... Ну, почнемо, юначе.

Коли Мересьєв спочивав після другого рейсу по палаті, професор несподівано показав на койку Гвоздьова:

— А цей як, танкіст? Ожив, виписався?

Мересьєв сказав, що ожив, поїхав воювати, тільки одна біда — обличчя, особливо нижню його частину, опік дуже спотворив.

— Уже написав? Уже розчарування, дівчата не люблять? То порадьте йому вуса й бороду. Серйозно. Ще уславиться як оригінал, дівчатам це цілком може сподобатись!

У двері просунулася задихана сестра й сказала, що дзвонять із Раднаркому. Василь Васильович важко підвівся з стільця, і з того, як опирався він при цьому на коліна пухлими синіми пошерхлими руками, як важко розігнув спину, було помітно, як постарів він за останні тижні. Уже на дверях він оглянувся і весело крикнув:

— Так неодмінно напишіть тому, як його, вашому другові, що я йому бороду прописав. Випробуваний засіб! Шалений успіх у дам!

А ввечері старий служитель клініки приніс Мересьєву палицю, чудову, старовинну, чорного дерева палицю, зі зручною ручкою з слонової кості й з якимись накладними монограмами.

— Від професора, від Василя Васильовича: свою власну прислав у подарунок. Вам ходити з палицею велів.

Нудно було в госпіталі того літнього вечора. І в сорок другу потяглись екскурсії. Сусіди справа, зліва, навіть зверху приходили дивитися на професорський подарунок. Палиця справді була хороша.

15

Передгрозова тиша на фронті затяглася. У зведеннях йшлося про бої місцевого значення, пошуки розвідки. Поранених було мало, начальство розвантажило сорок другу палату, залишивши в ній дві койки: справа мересьєвську і зліва, біля вікна, яке виходило на набережну, майора Стручкова.

Пошуки розвідки! Мересьєв і Стручков були досвідчені воїни, і вони знали: чим більша ця пауза, чим довша ця напружена тиша, тим міцніше й сильніше гримне гроза.

Якось у зведенні промайнуло повідомлення, що на південній ділянці фронту снайпер Герой Радянського Союзу Степан Івушкін убив двадцять п'ять німців, довівши загальний рахунок знищених ним ворогів до двохсот. Прийшов лист від Гвоздьова. Він не писав, звісно, ні де він, ні що з ним, але повідомляв, що знову у господарстві свого колишнього командира Павла Олексійовича Ротмістрова, що життям задоволений, що там сила-силенна черешні, що вони всі об'їдаються нею, і просив Олексія, якщо він одержить цей лист, черкнути кілька слів Анюті. Він теж їй пише, та хтозна, чи доходять до неї його листи, бо він увесь час на марші й місцеперебування щоразу міняється.

Військовій людині навіть із цих двох вісточок про друзів стало ясно, що грім ударить десь на півдні. Звичайно, Олексій і Анюті написав, і Гвоздьову передав професорську пораду щодо бороди, тільки знав він, що товариш тепер перебуває в стані передбойової воєнної пропасниці, такої тяжкої і водночас такої дорогої кожному воїнові, і тепер Гвоздьову не до бороди, а може, й не до Анюти.

Сталася в сорок другій і ще одна радісна подія. Було опубліковано Указ, яким майорові Стручкову Павлу Івановичу присвоювали звання Героя Радянського Союзу. Але і ця велика радість ненадовго підбадьорила майора. Він хмурився. Пригнічувало його, що через «чортові чашечки» він мусить лежати в такий гарячий час. Була для хандри й інша причина, яку він старанно приховував і яка відкрилася Олексієві зовсім несподівано.

Тепер, коли Мересьєв усю свою силу волі спрямував на досягнення однієї мети — навчитися ходити, — він погано помічав, що діється навколо нього. День він розпланував за строгим графіком. Три години на день — по годині вранці, опівдні й ввечері — на протезах ходив по коридору. Спочатку хворих дратувала постать у синьому халаті, що безнастанно з методичністю маятника мигтіла в дверях палат, і рівномірне рипіння протезів, яке тягуче розносилося в коридорних просторах. Потім до нього так звикли, що й не уявляли певних годин доби без вештання цієї постаті, і коли Мересьєв захворів на грип, із сусідніх палат у сорок другу прийшли гінці довідатися, що трапилося з безногим лейтенантом.

Вранці Олексій робив зарядку, а потім, сидячи на стільці, тренував ноги для керування літаком. Інколи він тренувався до запаморочення, до того, що починало дзвеніти у вухах, перед очима мерехтіли зелені кола й підлога по-

чинала хитатися під ногами. Тоді він ішов до рукомийника, мочив голову, потім відлежувався, щоб трохи очуматися й не пропустити години ходіння і гімнастики.

Цього разу, находившись до запаморочення і не бачачи нічого перед собою, він намацав двері й тихо опустився на ліжку. Лише тоді дійшли до його свідомості голоси: рівний, ледь-ледь насмішкуватий — Клавдії Михайлівни й бурхливий, ображений — майора Стручкова. Вони були так захоплені розмовою, що й не помітили, як увійшов Мересьєв.

— Та вислушайте ж мене, я серйозно кажу! Чи розумієте ви це? Жінка ви чи ні?

— Жінка, аякже, тільки нічого я не розумію, і серйозно на цю тему ви говорити не можете. Та й не потрібна вона мені, ваша серйозність.

Стручков знетямився. Різко, наче вигукуючи лайку, він закричав на всю палату:

— Та люблю ж я вас, чорт забори! Треба ж не жінкою, а поліном осиковим бути, щоб цього не бачити. Ну, зрозуміли? — Він одвернувся, затарабанив пальцями по шибці.

Клавдія Михайлівна тихо пішла до дверей — нечутною, обережною ходою досвідченої медичної сестри.

— Стривайте, куди ж ви? Ну, чому ви мовчите?

— Тут не час і не місце про це розмовляти. Я на роботі.

— Чого ви крутите? Чого ви жили з мене тягнете? Відповідайте! — в голосі майора чулася туга.

Клавдія Михайлівна зупинилася на порозі. Її струнка постать чітко вимальовувалася на фоні темного коридора. Мересьєв і не підозрював, що ця тиха й немолода вже сестра може бути така по-жіночому сильна й приваблива. Вона стояла, закинувши голову, і ніби з п'єдесталу дивилася на майора.

— Гаразд, я вам скажу. Я не люблю вас і, мабуть, ніколи не змогла б полюбити.

Вона пішла. Майор упав на ліжку й засунув голову під подушку. Мересьєв тепер тільки зрозумів усі стручковські дивацтва останніх днів — його запальність, нервозність, коли в кімнаті з'являлася сестра, різкі переходи від веселості до вибухів шаленого гніву.

Він, мабуть, справді страждав. Олексієві було його й шкода, і водночас він був задоволений. Коли майор підвівся з ліжка, Олексій не втримався від утіхи пожартувати:

— Що ж, дозволите плюнути, товаришу майор?

Коли б він знав, що станеться, він ніколи, навіть жартома, не сказав би цього. Майор підбіг до нього і розпачливим голосом крикнув:

— Плюй! Ну, плюй, і будеш правий. Є за що. Не хочеш?.. Як же тепер бути, га? Ну, як, навчи, скажи — адже ти чув... — Він сів на ліжку й захитався, стиснувши голову кулаками: — Мабуть, гадаєш — легка розвага... Легка! Я ж серйозно, я ж їй, дурній, освідчився.

Ввечері Клавдія Михайлівна прийшла в палату з ліками. Була, як завжди, тиха, ласкава, терпляча. Здавалося, що вся вона випромінює спокій. Майорові теж усміхалася, але поглядала на нього з деяким подивом і опаскою.

Стручков сидів біля вікна, сердито кусаючи нігті. Коли Клавдія Михайлівна, віддаляючись, зацокала підборами по коридору, він провів її сердитим і разом з тим захопленим поглядом.

— «Радянський ангел»!.. І який дурень дав їй таке прізвисько, це ж чорт у халаті!

Ввійшла сестра з канцелярії, худа, літня жінка.

— Мересьєв Олексій — ходячий? — поцікавилася вона.

— Бігаючий, — буркнув Стручков.

— Я прийшла сюди не для жартів, — строго зауважила сестра. — Мересьєва Олексія, старшого лейтенанта, кличуть до телефону.

— Дівчина? — пожвавішав майор, підморгуючи в бік сердитої сестри.

— Я їй у паспорт не дивилася, — прошипіла та, велично впливаючи з палати.

Мересьєв сплигнув з ліжка. Бадьоро постукуючи палицею, він випередив сестру й справді біг по коридору. Він уже з місяць чекав листа від Олі, і в нього промайнула нісенітна думка: а що, коли це вона? Цього не могло бути: в такий час приїхати з-під Сталінграда в Москву! Та й як вона могла знайти його тут, у госпіталі, коли він писав їй, що працює в тилівій організації, і не в Москві, а в пригороді.

Але в цю мить Мересьєв вірив у чудо і, навіть сам не помічаючи того, біг, уперше по-справжньому біг на протезах, інколи спираючись на палицю, перевалюючись з боку на бік, і протези рипіли: рип, рип, рип...

У телефонній трубці дзвенів грудний, приемний, але зовсім незнайомий голос. Його спитали, чи він старший лейтенант Олексій Петрович Мересьєв із сорок другої

палати. Сердито й різко, наче в цьому запитанні було щось для нього образливе, він гукнув у трубку:

— Так!

Голос у трубці на мить осікся. Потім, помітно хвилюючись, холодно перепросили за турботи.

— Говорить Ганна Грибова. Я знайома вашого друга, лейтенанта Гвоздьова, ви мене не знаєте, — повільно промовила дівчина, явно ображена неласкавою відповіддю.

Але Мересьєв, ухопившись обіруч за трубку, вже кричав з усієї сили:

— Ви Анюта? Та сама? Ні, я вас добре знаю, добре! Гриць мені...

— Де він, що з ним? Він зник так несподівано. Я вийшла з кімнати, бо тривога... Я — санпост. Повернулася — нікого немає, ні записки, ні адреси. Я нічого не розумію, де він, чому він не напише, що з ним... Альошо, дорогий, ви мені вибачте, що я вас так називаю, я вас теж знаю... Я дуже хвилююся, де він, чому так раптово...

У Олексія потепліло на душі. Він був радий за друга. Значить, цей дивак помилився, переобережничав. От справді брат Карамазов! Значить, не лякає справжніх дівчат каліцтво воїна. Значить, і він, авжеж, і він може сподіватися, що його отак само схвилювано будуть шукати! Усе це з шаленою швидкістю пробігло в його думках тоді, як він, захлинаючись, кричав у трубку:

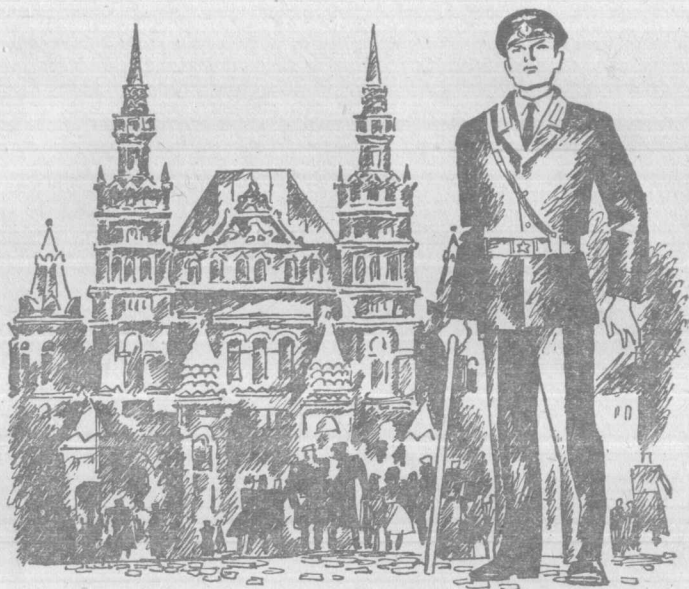
— Анюто! Усе добре, Анюто! Прикре непорозуміння. Він живий, здоровий і воює. Еге ж. Польова пошта 42531—В. Він бороду відпускає, Анюто, їй-бо, розкішна борода, як у... як у... як у... партизана. Вона йому дуже личить!

Бороди Анюта не похвалила. Вона вважала її зайвою. Ще більше зраділий Мересьєв сказав, що коли так, то Гриць одним помахом зголить її до всіх чортів, хоч усі вважають, що борода його дуже прикрашає.

Вони повісили трубки друзями. Олексій пообіцяв перед випискою неодмінно їй подзвонить.

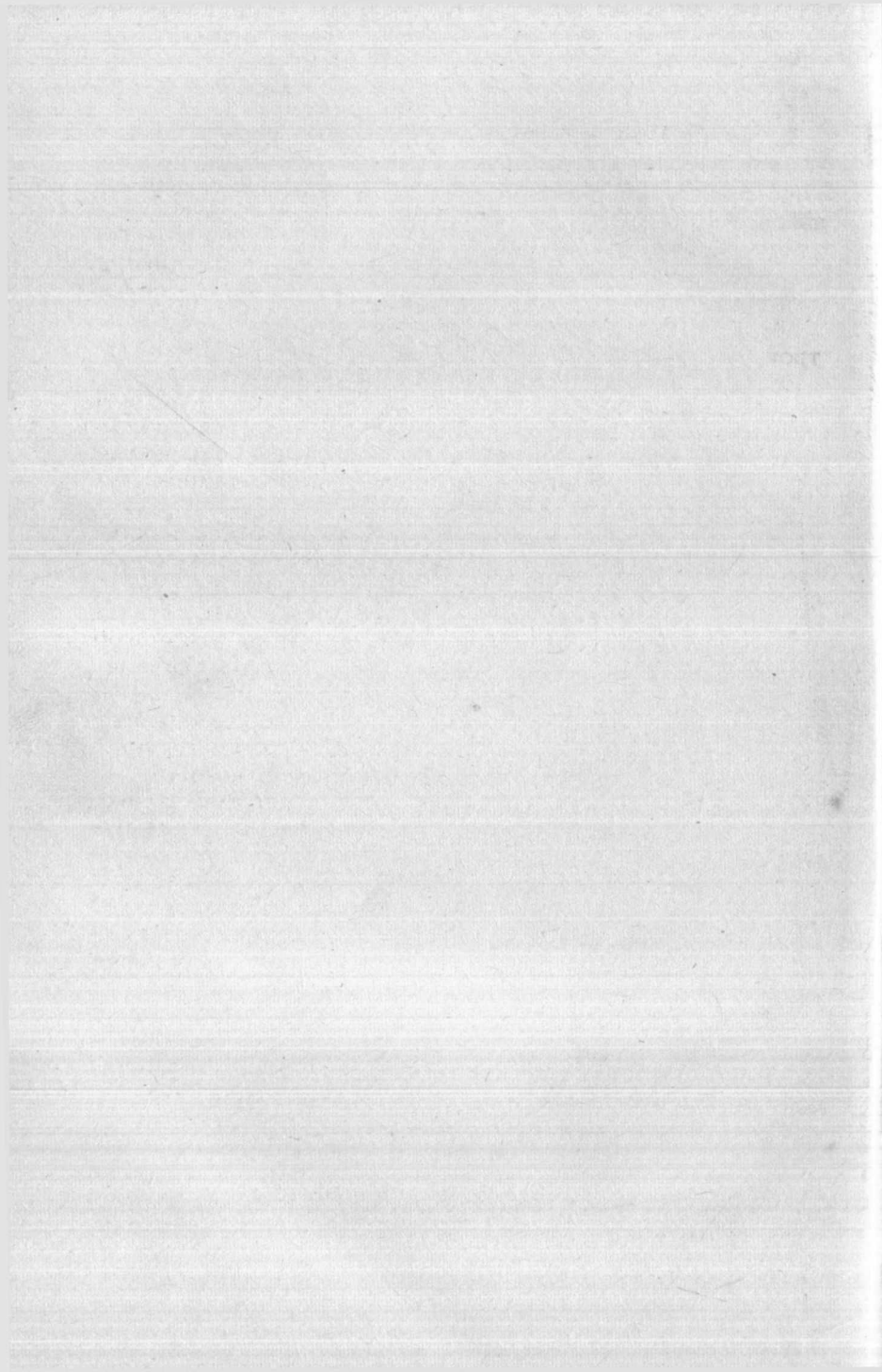
Повертаючись у палату, він згадав, що до телефону біг, спробував побігти — і не вийшло. Від різких ударів протеза об підлогу гострий, як струм, біль пронизав тіло. Ну, дарма, не сьогодні-завтра, не завтра — післязавтра, а побіжу, чорт забори! Усе буде гаразд! Олексій не сумнівався, що знову почне бігати, і літати, і воювати, і, любляючи задумувати, він пообіцяв собі — після першого ж повітряного бою, після першого збитого німця написати Олі про все. Що буде, те й буде!

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Влітку 1942 року з важких дубових дверей госпіталю в Москві, спираючись на міцну чорного дерева палицю, вийшов кремезний молодий чоловік у відкритому френчі військового льотчика, у формених штанях на випуск, з трьома кубиками старшого лейтенанта на голубих петлицях. Його проводила жінка в білому халаті. Косинка з червоним хрестом, які носили сестри-жалібниці в минулу світову війну, надавала їй лагідному, гарненькому обличчю трохи урочистого вигляду. На площадці під'їзду вони зупинилися. Льотчик скинув пом'ятий, вицвілий картуз і невміло підніс до губ руку сестри, а та взяла долонями його голову й поцілувала в лоб. Потім, злегка перевалюючись, він швидко спустився сходами й не озираючись пішов по асфальту набережної повз довгий будинок госпіталю.

Поранені в синіх, жовтих, коричневих піжамах махали йому з вікон руками, палицями, милицями, щось кричали, щось радили, напучуючи його. Він теж махав їм рукою, але видно було, що поривався якнайшвидше піти геть від цього великого сірого будинку і відвертався од вікон, щоб не виказати хвилювання. Льотчик ішов швидко, дивною, прямою, підстрибуючою ходою, легко спираючись на палицю. Коли б не тихий скрип, що позначав кожен його крок, нікому й на думку не спало б, що у цього стрункого, міцного й рухливого чоловіка ампутовані ноги.

Олексія Мересьєва направили після госпіталю доліковуватися в санаторій Військово-Повітряних Сил, який був біля Москви. Туди ж їхав і майор Стручков. Із санаторію по них прислали машину. Але Мересьєв переконав госпітальне начальство, що в Москві у нього родичі, не одвідавши яких він не може поїхати. Він залишив речовий мішок Стручкову й пішов з готелю пішки, пообіцявши добратися до санаторію ввечері електричкою.

* Родичів у нього в Москві не було. Але надто вже йому кортіло подивитися на столицю, не терпілося спробувати сили в самостійному ходінні, поштовхатися в галасливому натовпі, якому до нього не було ніякого діла. Він подзвонив Анюті й попросив, якщо вона зможе, зустрітися з ним годині о дванадцятій. Де? Ну, де ж?.. Ну, біля пам'ятника Пушкіну, чи що... І ось тепер він ішов сам по набережній величній, закутої в граніт річки, яка виблискувала на сонці лускою дрібних брижів, і жадібно

вдихав на повні груди тепле, літнє, пропахле чимсь дуже знайомим, приємно солодким повітря.

Як же навколо хороше!

Усі жінки здавалися йому вродливі, зелень дерев вражала яскравістю. Повітря було таке свіже, що від нього, як від хмелю, йшла обертом голова, і таке прозоре, що губилися перспективи, і здавалося: простягни руку — і доторкнешся до цих древніх, зубчатих, ніколи не бачених ним кремлівських стін, до купола Івана Великого, до величезної пологої арки мосту, що тяжким вигином звис над водою. Млосний, солодкуватий запах, що висів над містом, нагадував дитинство. Звідки він? Чому так схвилювано б'ється серце й згадується мати, не теперішня, худенька бабуся, а молода, висока, з пишним волоссям? Адже вони з нею ні разу не були в Москві.

Досі Мересьєв знав столицю з фотографій у журналах та газетах, з книжок, із розповідей тих, хто побував у ній, з протяжного дзвону старовинних курантів опівночі, що лине над засинаючим світом, із строкатого і яскравого гомону демонстрацій, що бушував у радіорепродукторі. І ось вона перед ним розкинулась, розімліла в яскраву літню спеку, простора й прекрасна.

Олексій пройшов безлюдною набережною уздовж Кремля, спочив біля холоднуватого гранітного парапету, дивлячись у сіру, затягнену райдужною плівкою воду, яка плюскотіла біля підніжжя кам'яної стіни, і повільно попрямував до Красної площі. Цвіли липи. Серед асфальту вулиць і майданів, у підстрижених кронах, що жовтіли нехитрими, солодко запашними квітами, діловито гули бджоли, не звертаючи уваги ні на сигнали машин, ні на деренчання і скрегіт трамваїв, ні на жарке, пропахле нафтою марево, що тремтіло над розпеченим асфальтом.

Так ось ти яка, Москва!

Після чотиримісячного лежання в госпіталі Олексій був так вражений її літньою пишністю, що не зразу помітив: столиця була одягнена у військову форму й перебувала, як кажуть льотчики, в готовності номер один, тобто в першу-ліпшу хвилину могла піднятися на боротьбу з ворогом. Широку вулицю біля мосту перегородила велика потворна барикада, зроблена з дерев'яних кліток, заповнених піском; як забуті дитиною на столі кубики, по кутках мосту височіли квадрати чотирьохамбразурних бетонних дотів. На сірій рівнині Красної площі різноколірними фарбами намальовані будинки, газони, алеї. Вікна магази-

нів на вулиці Горького позабивані щитами, засипані піском. А в провулках, — теж схожі на іграшки, розкидані й забуті свавільною дитиною, — лежали зварені з рейок іржаві їжаки. Військовому, який потрапив сюди з фронту й не знав раніше Москви, усе це не дуже впадало у вічі. Дивувала тільки химерна фарба деяких будинків і стін, що нагадувала безглузді картини футуристів, та ще «Вікна ТАРС», які дивилися на перехожих з парканів, з вітрин, наче вискочивши на вулиці із сторінок Маяковського.

Порипуючи протезами й вже важче спираючись на палицю, досить-таки стомлений Мересьєв ішов угору по вулиці Горького й здивовано шукав очима ям, вибоїв, розколених бомбами будинків, чорних провалів, вибитих вікон. Живучи на одному з найзахідніших військових аеродромів, він майже щоночі чув, як над землянкою ешелон за ешелону пливали на схід німецькі бомбардувальники. Не встигала замовкнути вдаліні одна хвиля, як напливала друга, і повітря інколи гуло всю ніч. Знали льотчики: фріц іде на Москву. І уявляли собі, яке там мусить бути зараз пекло.

І ось тепер, розглядаючи воєнну Москву, Мересьєв шукав очима слідів нальотів, шукав і не знаходив. Рівний був асфальтований брук, непошкодженими шеренгами височіли будинки. Навіть шибки у вікнах, хоч і заліплені сітками паперових смужок, за деяким винятком, цілі. Але фронт був близько, і це вгадувалося із заклопотаних облич жителів, з яких половина були військові, в запорошених чоботях, у мокрих від поту, прилиплих до плечей гімнастюрках, з «сидорами», як тоді називали речові мішки, за плечима. Ось на залиту сонцем вулицю вихопилася з провулка довга колона закурених грузовиків з пом'ятими крилами, з простреленими шибками кабін. Запорошені бійці в плащ-палатках, що розвівалися за плечима, в розторсаних дерев'яних кузовах з цікавістю роздивлялися навколо. Колона рухалася, обганяючи тролейбуси, легкові машини, трамваї, як живе нагадування про те, що ворог тут, близько. Мересьєв провів колону довгим поглядом. Плигнути б у цей закурений кузовок, а надвечір, може, був би й на фронті, на рідному аеродромі! Він уявив собі землянку, в якій вони жили разом з Дегтяренком, піл, настелений на козлах із ялин, гострий запах смоли, хвої і бензину від лампи, зробленої із сплющеного зверху снарядного стакана, виття прогріваних моторів уранці й шум сосен над головами, що не стихав ні вдень

ні вночі. Землянка ця уявилась йому як спокійна, затишна, справжня домівка! Ех, мерщій би туди, в оті болота, які льотчики кляли за воду, за грузькість, за безперервний комариний писк!

До пам'ятника Пушкіну Олексій ледве дійшов. По дорозі він кілька разів спочивав, спираючись обома руками на палицю і вдаючи, що розглядає якісь дрібнички, виставлені в заповищених вітринах промтоварних магазинів. З яким задоволенням він сів би, ні, не сів, а впав би на теплу, розігріту сонцем зелену лаву, недалеко від пам'ятника, повалився б і витяг ниючі, набряклі, намулені ремнями ноги. Але радісний настрій не проходив, незважаючи на втому. Надто вже хороший був цей сонячний день! Бездонне небо розляглося над кам'яною жінкою, що стояла на наріжній башті крайнього будинку. Теплий, ласкавий вітерець завівав уздовж бульвару свіжий і солодкий запах квітучих лип. Задержувато дзвеніли й деренчали трамваї, і гарно сміялися маленькі москвичі, бліді, худенькі, зосереджено граючись у теплому й курному піску біля пам'ятника. Трохи далі, у глибині бульвару, за мотузяною огорожею, під конвоєм двох рум'яних дівчат у чепуристих гімнастборках, сріблилася величезна сигара аеростата, і цей атрибут війни здавався Мересьєву не нічним сторожем московського неба, а великим і лагідним звіром, що втік із зоопарку й дрімав зараз на бульварі в холодку під квітучими деревами.

Мересьєв замружив очі, підставляючи під сонце осяяне усмішкою обличчя.

Спочатку хлоп'ята не звернули уваги на льотчика. Вони нагадували горобців на підвіконнику сорок другої палати. Під веселе їхнє щебетання Олексій усім єством своїм вбирив у себе сонячне тепло й вуличний гомін. Та ось один босий хлопчик, тікаючи від приятеля, спіткнувся об простягнені ноги льотчика й полетів у пісок.

На мить кругле личко його скривилося в плаксивій гримасі, потім на ньому з'явився збентежений вираз, який змінився справжнім жахом. Хлопчик скрикнув і, з страхом глянувши на Олексія, кинувся бігти геть. Увесь дитячий табунець зібрався біля нього й щось довго тривожно цвірінкав, скося позираючи на льотчика. Потім повільно й з побоюванням став наближатися.

Поринувши в думки, Олексій не бачив усього цього. Він помітив хлопчиків, які поглядали на нього з подивом і страхом, і тільки тоді зрозумів їхню розмову.

— І все ти, Вітаміне, брешеш! Льотчик як льотчик, стар-

ший лейтенант, — серйозно сказав блідий і худий хлопчина років десяти.

— А от і не брешу. Щоб я провалився, чесне піонерське, — дерев'яні! Кажу вам: не справжні, а дерев'яні, — виправдовувався круглолиций Вітамін.

Мересьєва наче в серце вкололи. І зразу не такий вже сонячний і веселий здався йому день. Він підвів очі, і від погляду його хлоп'ята позадкували, усе ще дивлячись йому на ноги. Дойнятий до живого, Вітамін задержувато наступав на худенького:

— Ну, хочеш — спитаю? Думаєш, злякався? Давай на заклад!

І він одділився від табунця і, обережно ступаючи, готовий щохвилини пурхнути, як це робив горобець Автоматник, почав боком наближатися до Мересьєва.

— Дядечку старший лейтенант... — сказав він, увесь напружуючись, мов бігун на старті перед ривком. — Дядечку, у вас які ноги — справжні чи дерев'яні? Ви інвалід?

І тут він, цей схожий на горобця хлопчина, помітив, що карі очі льотчика запливають сльозами. Коли б Мересьєв схопився, закричав на нього, кинувся за ним, розмахуючи диковинною палицею з золотими буквами, це не справило б на нього такого враження. Не розумом — ні, гороб'ячим своїм серденьком хлопчик відчув, якого болю він завдав цьому смуглявому військовому, сказавши слово «інвалід». Він мовчки відступив у притихлу юрму приятелів, і та тихо зникла, наче розтала в гарячому запашному повітрі, що пахло медом і нагрітим асфальтом.

Хтось назвав його на ймення. Він рвучко схопився. Перед ним стояла Анюта. Він зразу впізнав її, хоч у житті вона була не така гарненька, як на фото. У неї було бліде, стомлене обличчя, вона була в напіввійськовій формі — гімнастюрці й чоботях. Старенька пілотка пиріжком лежала у неї поверх зачіски. Але очі, зеленаві опуклі очі, дивилися на Мересьєва так ясно й просто, випромінювали таку дружність, що невідома ця дівчина здалася давно знайомою, наче вирости вони з нею в одному дворі.

Мить вони мовчки вивчали одне одного.

— Я вас зовсім іншим собі уявляла.

— Яким саме?.. — Мересьєв відчував, що неспроможний зігнати з обличчя не дуже доречну усмішку.

— Та таким... як би це сказати... героїчним, високим, ну, сильним, чи що, з такими-от щелепами і з люлькою, неодмінно з люлькою... Мені Гриша про вас стільки писав!

— Ось Гриша ваш — це справді герой! — перебив її Олексій і, побачивши, як дівчина просяяла, вів далі, підкреслюючи слова «у вас», «ваш»: — Він у вас — справжня людина. Я — що, а він, ваш Гриша, він, мабуть, вам нічого про себе не розповідав?..

— Знаєте що, Альшо... Вас можна звати Альшоєю? Я так звика з його листів... У вас більше немає справ у Москві? Так? Ходімо до мене, я вже відчергувала, у мене ціла доба вільна. Ходімо! У мене є горілка. Ви любите горілку? Я вас почастую.

На мить звідкись з глибини пам'яті глянуло на Олексія і підморгнуло йому хитре обличчя майора Стручкова: мовляв, бачиш, живе сама, горілка, ага! Але Стручков зазнав такої поразки, що Олексій йому тепер і на гріш не вірив. До вечора залишалось багато часу, і вони пішли по бульвару, весело розмовляючи, як давні, добрі друзі. Йому було приємно, що дівчина ця ледве стрималася, кусаючи губи, коли він розповідав про те, яке лихо спіткало Гвоздьова на початку війни. Зеленаві очі її світились, коли він описував його воєнні пригоди. Як вона пишається ним! Як, уся почервонівши, випитує про нього все нові й нові подробиці! Як обурюється, розповідаючи про те, що Гвоздьов ні з того ні з сього прислав їй грошовий атестат! І чому він так несподівано зірвався й поїхав? Не попередив, не залишив записки, не дав адреси. Військова таємниця? Але ж яка це військова таємниця, коли людина від'їздить, не попрощавшись, і потім нічого не пише?

— До речі, чому ви мені по телефону так старанно підкреслювали, що він відрощує бороду? — запитала Анюта, допитливо глянувши на Олексія.

— Так, збрехнув, дурниця, — спробував ухилитися Мерсьєв.

— Ні, ні, скажіть! Я не відчеплюся, скажіть. Це теж військова таємниця?

— Яка ж тут таємниця! Та просто це професор наш, Василь Васильович, йому... прописав, щоб він дівчатам... щоб він одній дівчині більше подобався.

— Ах, он воно що, тепер я все розумію. Та-а-аак!

Анюта зразу посмутніла, стала старша, наче вимкнули світло в опуклих зеленавих очах, враз стали помітні блідість її обличчя, дрібні, наче голкою прокреслені зморшки на лобі і біля очей. І вся вона, в старенькій гімнастборці, з полинялою пілоткою на темно-русому гладенькому волоссі, здалася Олексієві дуже стомленою і змореною. Тільки яскравий, соковитий маленький її рот з ледве по-

мітним пушком і малесенькою родимкою-крапкою над верхньою губою говорив, що ця дівчина ще зовсім молода, що навряд чи їй стукнуло і двадцять років.

У Москві, буває, ідеш, ідеш по широкій вулиці, під затінком красенів будинків, а потім звернеш з цієї вулиці, ступиш убік кроків десять — і перед тобою старий череватий будинок, що вріс у землю і дивиться тьманими старенькими шибками маленьких вікон. У такому будиночку й жила Анюта. Вони зійшли маленькими, тісними сходами, де пахло кішками й гасом, на другий поверх. Дівчина відімкнула ключем двері. Переступивши через сумки з провізією, миски й казанки, які стояли між дверима, у холодку, вони ввійшли в темну й порожню кухню, через неї — в коридорчик, заставлений і завішаний, і опинилися біля невеликих дверей. Худенька бабуса висунулася з дверей навпроти.

— Ганно Данилівно, там вам лист, — сказала вона ї, провівши їх цікавим поглядом, зникла.

Батько Анюти був викладачем. Разом з інститутом він з дружиною евакуювався в тил. Дві маленькі кімнати, тісно заставлені старовинними меблями в полотняних чохлах, залишилися під наглядом дівчини. Від меблів, від старих шерстяних порт'єр і пожовклих занавісок, картин, олеографій, від статуєток і вазочок, що стояли на піаніно, тягло духом вогкості й запустіння.

— Ви вибачте, я на казарменому... з госпіталю ходжу просто в університет, а сюди так, навітуюся, — сказала Анюта, червоніючи, і похапцем разом із скатертиною стягла з столу всяке сміття.

Вона вийшла, повернулася, розіслала скатертину й акуратно обсмикнула кінці.

— А як додому вихопишся, то так стомишся, що насилу дійдеш до канапи й спиш не роздягаючись. Де вже тут прибирати!

Через кілька хвилин уже співав електричний чайник. На столі виблискували старі, з витертими боками фасонисті чашки. На фаянсовій дошці лежав нарізаний пелюстками чорний хліб, у вазі на самому денці виднівся дрібно-дрібно нащипаний цукор. Під в'язаним, теж минулого століття, чохлам з шерстяними помпонами настоювався чай, і його приємний аромат нагадував про довоєнні часи, а посеред столу виблискувала блакиттю нерозпочата пляшка під конвоєм двох тоненьких чарок.

Мересьєв був усаджений в глибоке бархатне крісло. Із зеленої бархатної оббивки вилізло стільки лика, що

його неспроможні були приховати вишиті шерстю доріжки, акуратно поприколювані до сидіння й до спинки. Але було воно таке затишне, так зручно й ласкаво обіймало воно людину з усіх боків, що Олексій зразу ж розвалився в ньому, блаженно витягнувши набряклі, пекучі ноги.

Анюта сіла біля нього на маленький ослінчик і, дивлячись знизу вгору, як дівчинка, знову почала розпитувати його про Гвоздьова. Потім ураз спохватилась, вилаяла себе, забідкалася, потягла Олексія до столу.

— Може, вип'єте, га? Гриша казав, що танкісти, ну, звісно, і льотчики...

Вона підсунула до нього чарку. Горілка голубувато виблискувала в яскравому сонячному промінні, що перетинало кімнату. Запах спирту нагадав далекий лісовий аеродром, командирську їдальню, веселий гомін, який супроводив видачу в обід «норми горючого». Помітивши, що друга чарка порожня, він спитав:

— А ви?

— Я не п'ю, — сказала Анюта просто.

— А коли за нього, за Гришу?

Дівчина усміхнулася, мовчки налила собі чарку; тримаючи її за тонку ніжку, задумливо цокнулася з Олексієм.

— За його щастя! — рішуче сказала вона, завзято перехилила чарку в рот, але відразу ж поперхнулася, закашлялася, почервоніла й ледве віддихалася.

Мересьєв відчув, як з незвички горілка вдарила йому в голову, розлилася по тілу теплом і спокоєм. Він налив ще. Анюта рішуче захитала головою:

— Ні, ні, я ніколи не п'ю, ви ж бачили.

— А за моє щастя? — запитав Олексій. — Анюто, коли б ви знали, як мені потрібне щастя!

Дуже серйозно подивившись на нього, дівчина підняла чарку, ласкаво кивнула головою, тихо потиснула його руку біля ліктя і знову випила.. Задихнувшись, вона насилу відкашлялася.

— Що я роблю? Я ж цілу добу чергувала! Це тільки за вас, Альошо! Ви ж... мені Гриша багато про вас писав... Я дуже, дуже хочу вам щастя! І у вас щастя буде, обов'язково, чуєте — обов'язково! — Вона засміялася дзвінким, розкотистим сміхом. — Чого ж ви не їсте? Їжте хліб. Не соромтесь, у мене є ще. Це вчорашній, а сьогоднішній я ще не одержувала. — Усміхаючись, вона присунула йому фаянсову дощечку з тоненькими скибочками хліба,

нарізаного, як сир.— Та їжте, їжте, дивак, а то сп'янієте, що з вами буде?

Олексій одсунув від себе дощечку з скибочками хліба, глянув Анюті просто в зеленаві її очі й на її маленький, пухлий, з яскравими губами рот.

— А що б ви зробили, якби я вас зараз поцілував? — запитав він глухим голосом.

Вона злякано глянула на нього, зразу, мабуть, протверезівши, навіть не гнівно, ні, а вивчаюче й розчаровано, як людина дивиться на бите скельце, що хвилину тому здалека сяяло й здавалося їй дорогоцінним каменем.

— Мабуть, вигнала б вас і написала Гриші, що він погано розбирається в людях,— холодно сказала вона, знову наполегливо присуваючи йому хліб.— Закусіть, ви п'яні.

Мересьєв просяяв:

— Оце правильно, ось за це спасибі вам, розумнице! Від усієї Червоної Армії спасибі! Я напишу Гриші, що він добре, він здорово розбирається в людях!

Вони пробалакали години до третьої, поки блискучі стовпи порошинок, що пронизували кімнату навскоси, стали забиратися на стіну. Час було на поїзд. З якоюсь журливістю Олексій підвівся із зручного зеленого крісла, винісши на френчі пасмо його лика. Анюта пішла його проводити. Вони йшли під руку, і, спочивши, ступав він так упевнено, що дівчині подумалося: чи справді так воно, чи не жартував Гриша, кажучи, що у приятеля немає ніг. Анюта розповідала Олексієві про евакуаційний госпіталь, де вона разом з іншими медичками працює тепер по сортуванню поранених, про те, як їм тепер тяжко, бо з півдня щодня прибуває по кілька ешелонів, і про те, які ці поранені чудесні люди, як стійко переносять вони страждання. Враз на півслові вона перебила себе й спитала:

— А ви серйозно говорили, що Гриша запускає бороду? — Вона помовчала, задумалася, потім тихо додала: — Я все зрозуміла. Скажу вам чесно, як татові: справді, спочатку тяжко дивитися на ті його шрами. Ні, не тяжко — це не те слово, а трохи страшно, чи що, і не страшно, — це теж не те... Я не знаю, як сказати. Ви мене зрозуміли? Це, може, й негарно, а що вдієш? Але тікати, тікати від мене — дивак, господи, який великий дивак! Якщо будете йому писати, напишіть, що він мене дуже, ну, дуже цим образив!

Величезне приміщення вокзалу було майже порожнє. Наповнювали його військові, які то діловито поспішали, то мовчки сиділи біля стін на лавах, на мішках, навпочіпки й на підлозі, похмурі, наче заклопотані однією, спільною думкою. Колись по цій залізниці відбувався основний зв'язок із Західною Європою. Тепер шлях на Захід був перерубаний ворогом кілометрів за вісімдесят від Москви, і по сліпому короткому відростку йшло приміське сполучення. Ходили тільки фронтові поїзди, на яких військові люди годин за дві добиралися з столиці просто до інших ешелонів своїх дивізій, що вели тут оборону; та з поїздів електрички щопівгодини висипав на платформу натовп робітників, які жили в пригородах, селянок з молоком, ягодами, грибами та овочами. Їхня галаслива хвиля на мить заливала вокзал, але зразу ж виплескувалась на майдан, і знову в приміщенні залишалися самі фронтовики.

У центральному залі висіла велика, до самої стелі, карта радянсько-німецького фронту. Дівчина у військовому, товстошока й рум'яна, стояла на драбинці і, тримаючи в руці газету зі свіжим зведенням Радінформбюро, переколювала на карті шпильками шнурок, що відмічав лінію фронту.

У нижній частині карти шнурок різко, кутом переміщався вправо. Німці наступали на півдні. Вони прорвалися в ізюмо-барвінківські ворота. Фронт їхньої шостої армії, що тупим клином вривався в глиб країни, уже підходив до блакитної жили донського вигину. Дівчина переколола шнурок впритул до Дону. Зовсім поруч товстою артерією звивалася Волга з великим колом Сталінграда й маленькою крапкою Камишина над ним. Було ясно, що ворожий клин, який прилип до Дону, тягнеться до цієї основної водної артерії і вже близький від неї і від історичного міста. Великий натовп, над яким височіла дівчина на драбинці, у пригніченому мовчанні, дивився на її пухкі руки, що переколювали шпильки.

— Суне, собака... Диви, як суне! — засмучено думав уголос молодий солдат, увесь спітнілий, у ще не обм'ятій новенькій шинелі, що незграбно жолобилася на ньому.

Худий сивовусий залізничник у засмальцьованому форменому картузі похмуро подивився на бійця з висоти свого зросту.

— Суне? А ти чого пускаєш? Звісно, суне, коли ти від нього задкуєш, Вояки! Он куди — аж на саму матінку

Волгу пустили.— В тоні його чулися біль і туга, наче синові докоряв він за велику непростиму провину.

Боець винувато озирнувся і, підсмикнувши на плечах новеньку шинельку, став видиратися з натовпу.

— Так, провоювали чимало,— зітхнув хтось і гірко похитав головою.— Е-ех!

— За що його лаяти?.. Він чим винен? Мало їх, чи що, полягло? Сила ж яка суне, вважай вся Європа на танках. Спробуй стримати її зразу,— оступився за бійця старий чоловік у брезентовому плащі, схожий на сільського учителя або фельдшера.— Коли подумати як слід, повинні ми з вами цьому бійцеві в ніжки поклонитися, що живі та вільні по Москві ходимо. Які країни німець за тиждень танками позатоптував! А ми рік з гаком воюємо — і нічого, і б'ємо, і скільки його вже набили. Йому он, бійцеві, увесь світ має в ніжки кланятися, а ви — «задкуеш».

— Та знаю, знаю, не агітуй мене, бога ради! Розум знає, а серце болить, душа крається,— похмуро відказав залізничник.— Адже по нашій землі німець іде, наші хати палить...

— А він там? — спитала Анюта, показуючи рукою на південь.

— Там. І вона там,— відповів Олексій.

Біля самої блакитної петлі Волги він бачив маленький кружечок з написом «Камишин». Для нього це була не просто географічна точка. Зелене містечко, вулиці на околиці міста позаростали травою, тополі шелестять глянувватим запорошеним листям, запах куряви, кропу, петрушки з-за городніх тинів, смугасті кулі кавунів, наче хто порозкидав на чорній і сухій глині баштану у висохлому огудинні, степові вітри з гострим духом долину, неозора, виблискуюча гладінь річки й дівчина, струнка, сіроока, загоріла, і мати, сива, метушливо-безпорадна...

— І вона там,— сказав він ще раз.

2

Поїзд електрички, жваво постукуючи колесами й сердито рикаючи сиреною, швидко біг по Підмосков'ю. Олексій Мересьєв сидів біля вікна, притиснений до самої стінки голеним дідусем у крислатому горьківському капелюсі, в золотому пенсне на чорному шнурочку. Городня сапка, лопата й вила, акуратно обгорнені газетою і перев'язані шнурком, стирчали у дідка між колінами. Як і всі в ті грізні дні, дідок жив війною. Він тряс перед носом

Мересьєва сухою долонькою і по-змовницьки шепотів йому на вухо:

— Ви не дивіться, що я цивільний, — я чудово розумію наш план: заманити ворога у приволзькі степи, так, так, дати йому розтягти свої комунікації, як кажуть тепер, одірватися від баз, а потім — ось звідси, з заходу й з півночі, раз-раз, комунікації перерізати й поквитатися з ним. Так, так... І це дуже розумно. Адже проти нас не сам Гітлер. Своїм батоном він жене на нас Європу. Адже ми сам на сам проти армій шести країн б'ємося. Єдинокористуємо. Треба амортизувати цей страшний удар хоча б простором, чи не так. Це єдиний розумний вихід. Адже зрештою союзники мовчать... Га? Як ви гадаєте?

— Я вважаю, дурниці ви говорите. Рідна земля — надто дорогий матеріал для амортизаторів, — непривітно обізвався Мересьєв, згадавши чомусь попелище мертвого села, через яке він повз узимку.

Але дідок бубонів і бубонів біля вуха, обдаючи льотчиків запахом тютюну і ячмінного кофе.

Олексій висунувся у вікно. Підставляючи обличчя поривам теплого курного вітру, жадібно дивився він на пробігаючі мимо поїзда платформи з вилинялими зеленими штахетами, з кокетливими ятками, позабаваними облопами, на дачки, що визирали з лісової зелені, на смарагдові заливні луки біля висохлих русел малесеньких річечок, на воскові свічки соснових стовбурів, що золотилися бурштином серед хвої в променях заходу, на широкі синіючі вечірні далі, що відкривалися з-за лісу.

— ...Ні, от ви, військовий, ви скажіть: куди воно годиться? Ось уже більше року ми б'ємося з фашизмом сам на сам, га? А союзнички, а Другий фронт? От ви уявіть картину. Злодії напали на людину, яка, нічого не підозрюючи, працювала собі в поті чола. І вона не розгубилася, ця людина, схопилася з ними битися і б'ється. Кров'ю сходить, а б'є, б'є їх чим доведеться. Вона — одна, а їх — багато, вони озброєні, вони її давно підстерігали. Так. А сусіди бачать це, стоять коло своїх хат і співчувають: мовляв, молодець, от так молодець! Так їх, злодюг, так і треба, бий їх, бий! Та замість того, щоб допомогти від злодіїв одбитися, камінці, залізочки йому простягають: на, мовляв, бий цим, цим міцніше! А самі — збоку. Еге ж, отак вони й роблять зараз, союзнички... Пасажири...

Мересьєв з цікавістю озирнувся на дідка. Багато хто тепер дивився в їхній бік, і з усіх кінців чулося:

— Що ж, і правда. Сам на сам воюємо. Де він, той Другий фронт?

— Нічого, з роботою якось і самі впораємося, а на обід, либонь, і вони встигнуть, Другий фронт.

Поїзд загальмував біля дачної платформи. У вагон зайшло кілька поранених у піжамах, на милицях і з палицями, з мішечками ягід і насіння. Вони їздили, мабуть, з якогось госпітальною для видужуючих на тутешній базар. Дідок одразу ж зірвався з місця:

— Сідайте, голубчику, сідайте, — і мало не силоміць посадовив рудого парубка на милицях з забинтованою ногою на своє місце. — Нічого, нічого, сидіть, мені зараз виходити.

Для більшої правдоподібності дідок із своїми сапками й граблями зробив навіть рух до дверей. Молочниці потіснилися на лавках, даючи пораненим місце. Звідкись іззаду Олексій почув осудливий жіночий голос:

— І не сором людині? Біля нього покалічений воїн стоїть, мучиться, заштовхали зовсім, а він, здоровий, сидить і оком не зморгне. Наче сам від кулі заговорений, а ще командир, льотчик!

Олексій спалахнув від такої незаслуженої образи. Схвильовано заворушилися його ніздрі. Та враз, просяявши, він скочив з місця:

— Сідай, браток.

Поранений зніжковів, відсахнувся:

— Що ви, товаришу старший лейтенант! Не турбуйтеся, я постою. Тут недалеко, дві зупинки.

— Сідай, кажуть! — крикнув йому Мересьєв, відчуваючи наплив пустотливої веселості.

Він пробрався до стінки вагона і, притулившись до неї, став, спираючись на палицю обома руками. Стояв і усміхався. Бабуся в картатій хустці зрозуміла, мабуть, помилку.

— От народ!.. Ближчі котрі, дайте місце командирові з палицею. І не сором? Он ти, у капелюшку: кому війна, а тобі, видно, мати рідна, — розсілася!.. Товаришу командир, ідіть сюди на моє місце. Та дайте ви, ради бога, дорогу, дайте командирові пройти!

Олексій удав, що не чує. Радість, яка була спалахнула в ньому, потьмарилася. В цей час провідниця назвала потрібну йому зупинку, і поїзд став гальмувати. Пробираючись крізь натовп, Олексій знову зіткнувся біля дверей з дідком у пенсне. Той підморгнув йому, як давньому знайомому,

— А що, думаєте, все ж таки Другий фронт відкриють? — запитав він пошепки.

— Не відкриють, то самі справимося, — відповів Олексій, сходячи на дерев'яний перон.

Постукуючи колесами, поїзд голосисто погукав силеною і зник за поворотом, залишивши негустий слід куряви. Платформу, на якій було всього кілька пасажирів, зразу обгорнула пахуча вечірня тиша. До війни тут, мабуть, було дуже гарно й спокійно. Сосновий ліс, який щільно обступив платформу, рівно й заспокійливо дзвенів верховіттям. Мабуть, ще позаторік в такі, як оце, погожі вечори по стежках і доріжках, що ведуть через лісовий сутінок до дач, розходилися з поїздів юрби гарно вбраних жінок у легких строкатих платтях, галаслива дівчора, веселі засмаглі чоловіки, які поверталися з міста з авоськами їства, пляшками вина — подарунками дачникам. Нечисленні, залишені тепер поїздом пасажирів із сапками, лопатами, вилами та іншим городнім знаряддям швидко зійшли з платформи й діловито подалися в ліс, поринувши в клопіт. Тільки Мересьєв з палицею нагадував відпочиваючого, милувався красою літнього вечора, дихав на повні груди й мружився, відчуваючи на шкірі теплі дотики сонячного проміння, що пробивалося крізь гілки сосен.

У Москві йому докладно пояснили, куди йти. Як справжній військовий, з небагатьох орієнтирів він легко визначив шлях до санаторію, що містився за десять хвилин ходи від станції, на березі невеликого спокійного озера. Колись, до революції, один російський мільйонер вирішив побудувати під Москвою літній палац, та такий, щоб подібного ні в кого не було. Він пообіцяв архітекторові, що не пошкодує грошей, аби тільки палац був справді оригінальний. Догоджаючи смакові патрона, архітектор побудував біля озера величезний дивовижний цегляний терем з вузькими гратчастими вікнами, баштами, ганками, з ходами й переходами, з гострими гребенями дахів. Незграбною, безглуздою плямою вписав він цю споруду в просторий російський краєвид біля самого озера, зарослого осокою. А краєвид був гарний! До води, в тиху пору скляно-гладенької, збігав гарним і неспокійним табунцем молодий осичняк з тремтячим листям. Там і тут білили в пінястій зелені стовбури беріз. Синяве кільце старого бору оточувало озеро широким зубчатим колом. І все це, перекинувшись, відбивалося у водяному дзеркалі, зникаючи в холоднуватій блакиті тихого прозорого озера.

Багато хто із знаменитих художників полюбляв гостювати в тутешнього господаря, що вславився на всю Русь своєю гостинністю, і цей широкий краєвид — і весь, і окремими куточками — був увічнений на багатьох полотнах як зразок могутньої і скромної краси великоруської природи.

Ось у цьому палаці й був санаторій Військово-Повітряних Сил. До війни льотчики жили тут з дружинами, а як коли, то й сім'ями. Тепер їх посилали сюди доліковуватися після госпіталів. Олексій прийшов до санаторію не широкою асфальтовою, обсадженою березами круговою дорогою, а стежкою, протоптаною від станції через ліс до озера. Він зайшов, так би мовити, з тилу і, ніким не помічений, загубивсь у великому й галасливому натовпі, який оточив два повних-повнісіньких автобуси, що стояли біля парадного під'їзду.

З розмов, з реплік, з прощальних вигуків і побажань Олексій зрозумів, що проводжають льотчиків, які від'їздили з санаторію просто на фронт. Від'їжджаючи були веселі, збуджені, начебто їхали вони не туди, де за кожною хмариною чатувала на них смерть, а до рідних мирних гарнізонів: обличчя проводжаючих були нетерплячі, сумні. Олексій розумів це. З початку нової гігантської битви, яка відбувалася на півдні, він сам відчув цей непоборний потяг. Він розвивався в міру того, як на фронті наростали події і ускладнялась обстановка. Коли ж у військових колах, правда, поки що тихо й обережно стали вимовляти слово «Сталінград», цей потяг переріс у щемлячу тугу, і вимушене госпітальне байдикування стало нестерпним.

З вікон чепурних машин виглядали засмагли збуджені обличчя. Невисокий лисуватий вірменин у смугастій піжамі, кривий, один з тих загальноновизнаних дотепників і добровільних коміків, які неодмінно є в кожній партії відпочиваючих, шкутильгаючи, метушився навколо автобусів і, розмахуючи палицею, напучував когось:

— Гей, кланяйтеся там у повітрі фріцам! Федю! Розквитайся з ними за те, що вони тобі курс місячних ванн не дали закінчити. Федю, Федю! Ти їм у повітрі доведи, що непорядно з їхнього боку заважати радянським асам приймати місячні ванни.

Федя, засмаглий парубок з круглою головою, з великим шрамом, що перетинав високий лоб, висувався з вікна

й кричав, що нехай місячний комітет санаторію буде спокійний.

У натовпі й в автобусах гримнув сміх, під цей сміх машини рушили й повільно попливли до воріт.

— Ні пуху ні пера! Щасливої дороги! — чулося з натовпу.

— Федю, Федю! Присилай скоріше номер польової пошти! Зіночка вишле тобі своє серце рекомендованою бандероллю!..

Автобуси сховалися за поворотом алеї. Осіла позолочена загравою курява. Відпочиваючі в халатах, у смугастих піжамах повільно розбрелися по парку. Мересьєв увійшов у вестибюль санаторію, де на вішалках висіли картузи з блакитними околичками, а на підлозі — по кутках — лежали кеглі, волейбольні м'ячі, крокетні молотки й тенісні ракетки. До канцелярії довів його уже відомий кривий. Виявилося, що в нього серйозне, розумне обличчя з великими, гарними сумними очима. По дорозі він жартівливо відрекомендувався головою санаторного місяцькому й заявив, що місячні ванни, як довела медицина, — найкращий засіб для лікування усіх поранень, що стихії і неорганізованості в цій справі він не припускає і сам виписує наряди на вечірні прогулянки. Жартував він автоматично. Очі його при цьому зберігали серйозний вираз і пильно, з цікавістю вивчали співбесідника.

У канцелярії Мересьєва зустріла дівчина в білому халаті, така руда, що здавалося — наче голова її охоплена буйним полум'ям.

— Мересьєв? — строго запитала вона, відкладаючи книжку, яку читала. — Мересьєв Олексій Петрович? — вона критично подивилася на льотчика. — Що ви мене розігруєте? У мене ж записано: «Мересьєв, старший лейтенант, з еньського госпіталю, без ніг», — а ви...

Тільки тепер Олексій розглядив її кругле, біле, як у всіх рудих, личко, що зовсім губилося в купі мідного волосся. Яскравий рум'янець проступав крізь тонку шкіру. Вона весело дивувалася і позирала на Олексія круглими, як у сови, ясними, трохи зухвалими очима.

— І все ж я Мересьєв Олексій, і ось моє відрядження... А ви Льоля?

— Ні, звідки ви це взяли? Я — Зіна. У вас що — протези, чи що, такі? — вона недовірливо дивилася на Олексієві ноги.

— Ага! Так оце та сама Зіночка, якій Федя віддав своє серце?

— Це вам майор Бурназян наговорив? Устиг? Ух, як я ненавиджу цього Бурназяшку! З усього, з усього кепкує. Що ж тут надзвичайного, що я вчила Федю танцювати? Подумаєш!

— А тепер ви мене будете вчити, згода? Бурназян мені обіцяв виписати путівку на місячні ванни.

Дівчина, ще більш дивуючись, глянула на Олексія.

— Тобто, як це — танцювати? Без ніг? Ну вас!.. Ви, мабуть, теж з усього кепкуєте!

До кімнати вбіг майор Стручков і згріб Олексія в обійми:

— Зіночко, як домовилися — старшого лейтенанта в мою кімнату!

Люди, що пролежали довго в одному госпіталі, зустрічаються потім, як брати. Олексій зрадив майорові, начебто він кілька років не бачив його. Речовий мішок Струčkова вже лежав у санаторії, і майор почував себе тут мов удома, всіх знав і всі його знали. За добу він устиг уже де з ким потоваришувати й де з ким посваритися.

Маленька кімната, яку вони й зайняли вдвох, виходила вікнами в парк, що підступав до самого будинку гуртом струнких сосен, світло-зеленими заростями чорниць і тонкою горобиною, на якій тріпотіло, мов на пальмі, кілька прегарних різьблених листків-лапок і жовтіло одним одне, зате важке гроно яскравих ягід.

Зразу ж після вечері Олексій забрався в ліжку, простягнувся на холоднуватих, вогких від вечірнього туману простирадлах і вмить заснув.

І бачив він цієї ночі дивні, тривожні сни. Блакитний сніг, місяць. Ліс, як кошлата сітка, накрив його, і треба йому з цієї сітки вирватися, але сніг тримав за ноги. Олексій мучився, відчуваючи, що наздоганяє його неясне, але страшне лихо, а ноги вмерзли в сніг, і несила вирвати їх звідти. Він стогне, перевертається — і перед ним уже не ліс, а аеродром. Довгов'язий технар Юрко в кабіні дивного, м'якого й безкрилого літака. Він махає рукою, сміється і вертикально злітає в небо. Дід Михайло хапає Олексія на руки й каже йому, як дитині: «Ну, й нехай собі, нехай, а ми з тобою попаримось, кісточки погріємо, хороше як, ох і хороше!» Але кладе він його не на гарячий піл, а на сніг. Олексій хоче підвестися — і не може: земля міцно притягає його. Ні, це не земля притягає, це ведмідь навалився на нього гарячим тілом, душить, ламає, хропе. Мимо їдуть автобуси з льотчиками, але вони не помічають його, ці люди, які весело

дивляться з вікон. Олексій хоче їм крикнути, щоб допомогли, хоче кинутися до них або хоч посигналити рукою, але не може. Рот відкривається, але чути тільки шепіт. Олексій починає задихатися, у нього зупиняється серце, він робить останнє зусилля... Чомусь мигтить перед очима усміхнене обличчя Зіночки в буйному полум'ї рудого волосся, насмішкувато світяться її трохи зухвалі цікаві очі...

Олексій прокидається з почуттям несвідомої тривоги. Тихо. Легенько посапуючи носом, спить майор. Примарний місячний стовп, перетинаючи кімнату, вперся в підлогу. Чому ж раптом повернулися образи тих страшних днів, яких Олексій майже ніколи не згадував, а якщо й згадував, то вони йому самому здавалися страшним маренням? Рівний і тихий дзвін, сонний гомін разом із запашною прохолодою нічного повітря ллється в яскраво освітлене місяцем, широко розчинене вікно. Дзвін то схвильовано напливає, то глухне, віддаляючись, то тривожно застигає на шиплячій ноті. Це шумить за вікном бір.

Сівши на ліжку, льотчик довго слухає таємничий дзвін сосен, потім струшує головою, ніби відганяє примару, і знову наповнює його завзята весела енергія. В санаторії він має прожити двадцять вісім днів. Після цього вирішиться, чи буде він воювати, літати, жити, чи йому будуть вічно поступатися місцем в трамваї і проводити співчутливими поглядами. Отже, кожна хвилина цих довгих і разом з тим коротких двадцяти восьми днів мусить бути боротьбою за те, щоб стати справжньою людиною.

Сидячи на ліжку в серпанковому світлі місяця, під хропіння майора, Олексій склав план тренування. Він включив сюди ранкову й вечірню зарядку, ходіння, бігання, спеціальне тренування ніг, і, що найбільше його захоплювало, що обіцяло йому всебічно розвинути його надставлені ноги — це ідея, яка промайнула у нього під час розмови з Зіночкою.

Він вирішив навчитися танцювати.

3

Тихого, прозорого серпневого дня, коли все в природі блищало й лисніло, але з непомітних ще ознак уже відчувався в гарячому повітрі тихий сум в'янення на березі малесенької річки, яка звивалася, приємно дзюркочучи між кущами, на маленькому піщаному пляжику загоряло кілька льотчиків.

Розімлілі від спеки, вони дрімали, і навіть невтомний Бурназян мовчав, засовуючи в теплий пісок скалічену ногу, що невдало зрослася після поранення. Вони лежали, сховані від сторонніх очей сірим листям ліщини, але їм було видно протоптану в зеленій траві стежку, яка тяглася по косогору над заплавою. Ось на цій стежці Бурназян і побачив видовище, яке здивувало його.

З переліска в смугастих піжамних штанах і черевиках, але без сорочки, вийшов учорашній новак. Обдивився, нікого не помітив і враз кинувся бігти дивними стрибками, притискаючи до боків лікті. Пробіг метрів двісті й перейшов на ходу, важко дихаючи, спітнілий. Віддихався, знову побіг. Тіло його вилискувало, як боки загнаного коня. Бурназян мовчки показав товаришам на бігуна. Вони почали спостерігати за ним із-за кущів. Від нескладних цих вправ новак задихався, обличчя його раз у раз кривилося від болю, часом він постогнував, але бігав і бігав.

— Гей, друже! Лаври Знаменських спокою не дають? — не стерпів, нарешті, Бурназян.

Новак зупинився. Втома й біль наче спурхнули з його обличчя. Він байдуже подивився на кущі і, нічого не відповівши, пішов у ліс дивною, підплигуючою ходою.

— Це ж що за циркач? Божевільний? — спантеличено спитав Бурназян.

Майор Стручков, який тільки-но прокинувся від дрімоти, пояснив:

— У нього немає ніг. Він тренується на протезах, хоче повернутися у винищувальну авіацію.

Наче холодною водою хлюпнули на цих розімлілих людей. Вони посхоплювалися, заговорили разом. Усіх вразило, що парубок, в якого вони не помітили нічого, крім дивної ходи, був без ніг. Його ідея літати без ніг на винищувачі здалася безглуздою, неймовірною, навіть блюзнірською. Згадали випадки, коли людей за дрібниці — за втрату двох пальців на руці, за підвищену нервовість, за виявлену плоску стопу — звільняли з авіації. До здоров'я пілота завжди, навіть під час війни, ставилися вимоги, незмірно підвищені порівняно до інших родів військ. Нарешті, здавалося зовсім неможливим управляти такою тонкою і чутливою машиною, як винищувач, маючи замість ніг протези.

Звісно, усі погоджувалися, що мересьєвська витівка нездійсненна. Але зухвала фанатична мрія безногого їх захоплювала.

— Твій друг — або безнадійний ідіот, або велика людина, — підсумував Бурназян, — середини для нього немає.

Чутка про те, що в санаторії живе безногий, який мріє літати на винищувачі, миттю облетіла санаторій. Уже в обід Олексій став центром загальної уваги. Проте сам він, здавалося, цієї уваги не помічав. І всі, хто спостерігав його, хто бачив і чув, як він розкотисто сміється з сусідами по столу, багато і з апетитом їсть, за традицією одважує належну кількість компліментів гарненьким подавальницям, як з компанією гуляє він по парку, вчиться грати в крокет і навіть кидає м'яча на волейбольному майданчику, не помітили в ньому нічого незвичайного, крім повільної, підплигуючої ходи. Він був надто звичайним. До нього зразу звикли й перестали звертати увагу.

На другий день перебування в санаторії Олексій прийшов надвечір у канцелярію до Зіночки. Він галантно вручив їй загорнене в лопушок обіднє тістечко і, безцеремонно сівши біля стола, спитав її, коли вона збирається виконати обіцянку.

— Яку? — здивувалася дівчина, високо підвівши підмальовані дуги брів.

— Зіночко, ви ж обіцяли навчити мене танцювати.

— Але... — спробувала заперечити вона.

— Мені казали, що ви така талановита вчителька, що безногі у вас танцюють, а нормальні, навпаки, збуваються не лише ніг, а й голови втрачають, як було з Федею. Коли почнемо? Давайте не витрачати часу марно.

Ні, цей новачок таки подобається їй. Безногий — і вчи його танцювати! А чому б ні? Він дуже симпатичний, смуглявий, з рівним рум'янцем, що пробивається крізь темну шкіру щік, з гарним хвилястим волоссям. Ходить він зовсім як здоровий, і очі у нього допитливі, якісь навіжені й трошечки, здається, сумні. Танці в житті Зіночки займали чимале місце. Вона любила й справді уміла танцювати... Ні, а Мересьєв — таки нічого собі!

Словом, вона погодилася. Вона розповіла, що вчилася танцювати у знаменитого на всі Сокольники Боба Горохова, який, у свою чергу, найкращий учень і послідовник уже зовсім знаменитого на всю Москву Поля Судаковського, що викладає танці десь у військових академіях і навіть у клубі Наркомзаксправу; що вона перейняла від цих великих людей кращі традиції салонних танців і, чому б і ні, вона навчить танцювати і його, хоч, звісно, не дуже впевнена: як це можна танцювати, не маючи ніг. Умови ж йому пред'являлися при цьому суворі: він буде

слухняний і пильний, постарается в неї не закохатися — це заважає урокам, — а головне: не ревнуватиме, коли її будуть запрошувати танцювати інші кавалери, бо, танцюючи з одним, можна швидко дискваліфікуватися, і це взагалі нудно.

Мересьєв без застережень прийняв умови. Зіночка струснула полум'ям волосся і, спритно переставляючи струнки, маленькі ніжки, тут, у канцелярії, показала йому перше па. Колись Мересьєв завзято танцював «російську» й старі танці, які грав у камишинському міському садочку оркестр пожежної команди. Він мав почуття ритму й швидко засвоював веселу науку. Трудність полягала тепер для нього в тому, що керувати, і при тому вправно, маневрено керувати доводилося не живими, пружними, рухливими ногами, а шкіряним пристроєм, приладженим до гомілки за допомогою ременів. Потрібні були нелюдські зусилля, напруження мускулів, волі, щоб рухом гомілки змушувати жити важкі, неповороткі протези.

І він змусив їх підкоритися. Кожне нове вивчене па, усі ці глісади, паради, змійки, точки — вся мудра техніка салонного танцю, теоретизована знаменитим Полем Судаковським, оснащена могутньою і звучною термінологією, завдавала йому великої радості. Кожне нове па веселило його, як хлопчика. Вивчивши його, він піднімав і починав крутити навколо себе вчительку, святкуючи перемогу над самим собою. І ніхто, а насамперед його учителька, і підозрівати не міг, якого болю завдає йому все це складне, різнохарактерне тупотіння, якою ціною дається йому ця наука. Ніхто не помічав, як інколи він разом з потом недбалим жестом, усміхаючись, змахував з обличчя мимовільні сльози.

Якось Олексій пришкутильгав у кімнату зовсім змучений, розбитий, але веселий.

— Учуся танцювати! — урочисто сповістив він майорові Стручкову, що задумливо стояв біля вікна, за яким тихо догоряв літній день і останнє проміння сонця жовтаво іскрилося між вершинами дерев.

Майор мовчав.

— І навчуся! — завзято додав Мересьєв, з задоволенням скидаючи з ніг протези і з усієї сили дряпаючи нігтями набряклі від ременів ноги.

Стручков не обернувся, але видав якийсь дивний звук, наче схлипнув, і плечі його при цьому підкинулись. Олексій мовчки поліз під ковдру. Щось дивне творилося з майором. Цей немолодий чоловік, який ще недавно

тішив і обурював палату веселим цинізмом і жартівливою зневагою до жіночої статі, раптом закохався, закохався, як п'ятикласник, несвідомо, невтримно і, о леле, здавалося, безнадійно. По кілька разів бігав він у канцелярію санаторію дзвонити в Москву Клавдії Михайлівні. З кожним від'їжджаючим посилав їй квіти, ягоди, шоколад, писав записочки й довгелезні листи й радів, жартував, коли йому вручали знайомий конверт.

А вона його й знати не хотіла, не подавала надії, навіть не жаліла. Вона писала, що любить іншого, мертвого, майорові по-товариському радила залишити й забути її, даремно не витратити й не марнувати часу. Ось цей діловий, сухий тон, тон дружнього співчуття, такий образливий у справах кохання, і дратував його.

Олексій вже ліг, вкрився ковдрою і дипломатично затих, коли це майор враз відскочив од вікна, затряс його за плечі й закричав у нього над вухом:

— Ну, чого, чого їй треба? Що я, обсівок у полі? Потвора, дід, погань якась? Та інша б на її місці... Та що там казати!

Він упав у крісло, обхопив голову долонями, захитався так, що й крісло застогнало.

— Адже ж жінка вона! Повинна ж вона почувати до мене ну хоч цікавість, чи що... Її ж, чорта, люблять і як люблять!.. Е-ех, Олексю, Олексю! Ти його знав, отого вашого... Ну скажи: ну чим він кращий за мене, чим він їй у серце вчепився? Розумний, красень? Що за герой такий?

Олексій згадав комісара Воробйова, його велике, розпухле тіло, що жовтіло на білих простирадах, і жінку, застиглу над ним у споконвічній позі жіночого горя, і ту несподівану розповідь про те, як червоноармійці йшли в пустелі.

— Він був справжня людина, майоре, більшовик. Дай боже нам з вами стати такими.

По санаторію поширилася чутка, що здавалася безглуздою: безногий льотчик... захопився танцями.

Як тільки Зіночка закінчувала справи в конторі, в коридорі на неї вже чекав учень. Він зустрічав її з букетом суніць, шоколадом або апельсином, залишеними від обіду. Зіночка поважно подавала йому руку, і вони йшли в зал, порожній улітку, де старанний учень заздалегідь

зсував до стін ломберні столики й стіл для гри в пінг-понг. Зіночка граціозно показувала йому нову фігуру. Нахмуривши брови, льотчик серйозно стежив за вензелями, які викреслювали на підлозі маленькі, прегарні ніжки. Потім дівчина робилася серйозна, ляскала в долоні й починала рахувати:

— Раз-два-три, раз-два-три, глісад направо. Раз-два-три, раз-два-три, глісад наліво... Поворот... Так. Раз-два-три, раз-два-три... Тепер змійка. Робимо разом.

Може, її захоплювало завдання навчити танцювати безногого, бо таких не вчив ні Боб Горохов, ні навіть сам Поль Судаковський! Може, подобався дівчині її смуглявий, чорнявий, засмаглий учень з упертими, «навіженими» очима, а може — і те й друге, та тільки віддавала навчанню вона весь вільний час і всю душу.

Увечері, коли пустіли пляжі, волейбольні й скракляні майданчики, улюбленою розвагою в санаторії були танці. Олексій неодмінно брав участь у вечірках, непогано танцював, не пропускаючи жодного танцю, і його вчителька вже не раз шкодувала, що поставила йому такі суворі умови навчання. Грав баян, крутилися пари. Мересьєв, розпалений, з блискучими від збудження очима, виробляв усі ці глісади, змійки, повороти, точки, спритно і, як здавалося, дуже легко вів свою тендітну й витончену даму з жовтогарячими кучерями. І нікому з тих, хто спостерігав цього завзятого танцюриста, не могло навіть на думку спасти, що робить він, зникаючи часом із залу.

З усмішкою на рум'яному обличчі недбало обмахувався він хусткою і виходив з приміщення, але тільки-но переступав поріг і потрапляв у пільму нічного лісу, усмішка його змінювалася гримасою болю. Чіпляючись за поруччя, хитаючись, з стогоном сходяв він з ганку, кидався на мокру, росисту траву і, припавши тілом до вогкої землі, яка зберігала ще денне тепло, плакав від пекучого болю у натруджених, стягнених ременями ногах.

Він розпускав ремені, давав ногам спочити. Потім знову надівав колодки, схоплювався і швидко йшов у приміщення. Непомітно з'являвся в залі, де, обливаючись потом, грав невтомний інвалід-баяніст, підходив до руденської Зіночки, що вже шукала його в натовпі очима, широко усміхався, показуючи рівні, білі, наче з фарфору вилиті зуби, і метка, красива пара знову линула в коло. Зіночка дорікала йому, що він залишив її саму. Він весело відбувався жартами. І вони танцювали й танцювали, як і всі інші пари.

Важкі вправи вже давали наслідки: Олексій дедалі менше відчував сковуючу дію протезів. Вони поступово немов приростали до нього.

Олексій був задоволений. Тільки одне непокоїло його тепер — не приходили листи від Олі. Більше місяця тому, в зв'язку з невдачею Гвоздьова, послав він їй, як тепер йому здавалося, фатальний і зовсім безглуздий лист. Відповіді не було. Щоранку після зарядки й бігу, для якого він щодень збільшував маршрут на сто кроків, він заходив до канцелярії і переглядав ящик з листами. У комірці «М» листів було завжди більше, ніж в інших. Але даремно знову й знову перебирав він цю пачку.

Та одного разу, коли Олексій танцював, у вікні кімнати, де йшло навчання, показалася чорна голова Бурназяна. В руках він тримав палицю й лист. Перш ніж він устиг щось сказати, Олексій вихопив конверт, надписаний великим круглим учнівським почерком, і вибіг, залишивши у вікні спантеличеного Бурназяна, а посеред кімнати — розсерджену вчительку.

— Зіночко, всі тепер отакі... сучасні кавалери, — тоном тітки-плетухи зашепотів Бурназян. — Не вірте, дівчино, бійтеся їх, як чорт святих мощей! Хай йому грець, повчіть краще мене! — І, кинувши палицю в кімнату, Бурназян, важко крекчучи, поліз у вікно, біля якого стояла спантеличена, сумна Зіночка.

А Олексій держав у руці завітний лист, швидко, наче боявся, що за ним женуться і можуть відняти його багатство, біг до озера. Тут, продершись крізь шелесливий очерет, сів він на мшистий камінь на мілині, зовсім схований високою травою з усіх боків, оглянув дорогий лист, який тремтів у пальцях. Що в ньому? Який присуд? Конверт був пом'ятий і потертий. Чимало поблукав він, мабуть, по країні, розшукуючи адресата. Олексій обережно відірвав від нього смужку й відразу глянув у кінець листа. «Цілую, рідний. Оля», — писалося внизу. У нього одягло від серця. Уже спокійно розгладив він на коліні аркуші зошита, чомусь замащені глиною і чимсь чорним, закапані лоем. Що ж це сталося з акуратною Оленькою? І тут прочитав він таке, від чого серце його стисли водночас і гордість, і тривога. Виявилось, що Оля ось уже місяць як залишила завод і тепер живе в степу, де камішинські дівчата й жінки копають протитанкові рови та будують обводи навколо «одного великого міста, назва якого свята для нас усіх», — так писала вона. Ніде ні словом не згадувався Сталінград. Але з того, з якою турбо-

тою і любов'ю, з якою тривогою і надією писала вона про це місто, було ясно, що йшлося про нього.

Оля писала, що тисячі їх, добровольців, з лопатами, з кирками, з тачками день і ніч працюють у степу й копають, носять землю, бетонують, будують. Лист був бадьорий, і лише з окремих рядків, що проривалися в ньому, можна було догадатися, як тяжко доводиться їм там, у степу. Тільки розповівши про свої справи, які цілком, певне, захопили її, Оля відповідала на його запитання. Сердито писала вона, що ображена його останнім листом, який одержала вона тут, «на окопах», що, коли б він не був на війні, де так шарпаються нерви, вона йому цієї образи не подарувала б.

«Рідний мій, — писала вона, — що ж це за любов, коли вона боїться жертв? Немає такої любові, милий, а якщо і є, то, на мою думку, і не любов це зовсім. От я зараз не вмивалася тиждень, ходжу в штанях, у черевиках, із яких пальці стирчать на всі боки. Засмагла так, що шкіра злазить клаптями, а під нею якась нерівна, фіолетова. Якби, я, стомлена, брудна, худа й негарна, прийшла до тебе зараз звідси, хіба б ти відштовхнув мене або навіть осудив? Чудачок ти, чудачок! Хай хоч що з тобою станеться, ти приїзди і знай: я тебе завжди й всякого чекаю... Я багато думаю про тебе, і поки не потрапила «на окопи», де ми всі засинаємо кам'яним сном, ледве добравшись до нар, я тебе часто бачила уві сні. І ти знай: поки я жива, у тебе є місце, де тебе чекають, завжди чекають, всякого чекають... Ось ти пишеш, що з тобою може щось статися на війні. А якби зі мною «на окопах» сталося нещастя або покалічило мене, хіба ти від мене відступився б? Пам'ятаєш, у фабзавучі ми розв'язували алгебраїчні задачі способом підстановки? От постав мене на своє місце й подумай. Тобі соромно стане отих твоїх слів...»

Мересьєв довго сидів над листом. Пекло сонце, сліпуче відбиваючись у темній воді, шелестів очерет, і синяві оксамитні бабки перелітали з однієї шпажки осоки на другу. Меткі жучки на довгих тонких ніжках бігали по гладенькій воді біля корінців очерету, залишаючи за собою мереживний хиткий слід. Маленька хвиля тихо обсмоктувала піщаний берег.

«Що це? — подумав Олексій. — Передчуття, уміння вгадувати?» «Серце — вішун», — казала колись мати. Чи труднощі окопної роботи умудрили дівчину, і вона почуттям зрозуміла те, чого він не наважився їй сказати? Він ще раз перечитав лист. Але ж бо ні, ніякого передчуття,

звідки це він узяв? Просто вона відповідає на його слова. Але як відповідає!

Олексій зітхнув, повільно роздягся, склав одяг на камінь. Він завжди купався тут, у цій, відомій йому одному, маленькій затоці, біля піщаної коси, закритої шелесливою стіною очеретів. Відстебнувши протези, він повільно сповз із каменя, і, хоч було дуже боляче ступати обрубками ніг по зернистому піску, він не поліз. Морщачись від болю, увійшов у озеро й перекинувся в холодну, щільну воду. Одпливши від берега, Олексій ліг на спину й завмер. Він бачив небо, блакитне, бездонне. Метушливим натовпом повзли, напіраючи одна на одну, дрібні хмари. Перевернувшись, він побачив берег, перекинутий у воду й точно повторений на її блакитній холоднуватій гладі, жовті глечики, що плавали серед круглого, розпластаного на воді листя, білі крилаті крапки білих лілій. І раптом привидилася йому на мшистому камені Оля, якою він бачив її уві сні. Вона сиділа в яскравому платті, звисивши ноги. Тільки ноги її не торкалися води. Два обрубки гойдалися, не дістаючи до поверхні. Олексій ударив кулаком по воді, щоб прогнати це видіння. Ні, спосіб, запропонований Олею, йому не допоміг!

5

Обстановка на півдні ускладнялася. Вже давно газети не повідомляли про бої на Дону. Раптом у зведенні Інформбюро промайнули назви задонських станиць, які лежали на шляху до Волги, до Сталінграда. Тим, хто не знав тамтешніх країв, ці назви мало що говорили. Але Олексій, вирішивши у тій місцевості, зрозумів, що лінію донських укріплень прорвано й війна перекинулася до стін Сталінграда.

Сталінград! Це слово ще не згадувалось у зведенні, але воно було в усіх на устах. Його вимовляли восени 1942 року з тривогою, з болем, про нього говорили навіть не як про місто, а як про близьку людину, що перебувала в смертельній небезпеці. Для Мересьєва ця загальна тривога збільшувалася і тим, що Оля перебувала десь там, у степу під містом, і хто знає, які випробування випануть на її долю! Він писав їй тепер щодня. Але що значили листи, адресовані на якусь польову пошту? Чи знайдуть вони її в метушні відступу, в пеклі велетенської битви, яка зав'язалась у приволзькому степу?

Санаторій льотчиків хвилювався, наче мурашник, на який наступили ногою. Кинуті були всі звичні заняття: шашки, шахи, волейбол, скраклі, незмінний фронтовий козел і очко, в які аматори гострих відчуттів потай різалися в приозерних кущах. Ніщо не йшло на думку. За годину по підйому, до першого, семигодинного зведення, сходились навіть найледачіші. Коли в зведеннях згадувались подвиги льотчиків, усі ходили похмурі, ображені, прискіпувалися до сестер, були незадоволені режимом, їжею, начебто адміністрація санаторію була винна в тому, що їм доводиться в такий гарячий час стирчати тут, на сонці, в лісовій тиші біля дзеркального озера, а не битися там, над сталінградськими степами. Нарешті відпочиваючі заявили, що вони ситі спочинком, і зажадали дострокової відправки у дійові частини.

Надвечір прибула комісія відділу комплектування ВПС. Із запорошеної машини вийшло кілька командирів з петлицями медичної служби. З переднього сидіння важко підвівся, спираючись руками на спинку, відомий у Військово-Повітряних Силах медик, військовий лікар першого рангу Мирвольський, важкий товстун, якого льотчики любили за батьківське до них ставлення. За вечерею оповістили, що комісія зранку почне відбір одужуючих, котрі хочуть достроково припинити відпустку для негайного відправлення в частину.

Того дня Мересьєв прокинувся удосвіта, не робив звичайних вправ, пішов у ліс і пробродив до сніданку. Він нічого не став їсти, нагрубівнив подавальниці, яка дорікала йому тим, що він усе залишив у тарілках, а коли Стручков зауважив йому, що нема за що лаяти дівчину, яка нічого йому, крім добра, не бажає, Олексій вискочив з-за столу і пішов з їдальні. В коридорі, біля зведення Радінформбюро, що висіло на стіні, стояла Зіна. Коли Олексій проходив мимо, вона вдала, ніби не бачить його, і тільки гнівно повела плечиком. Але коли він пройшов, справді не помітивши її, дівчина ображена, мало не плачучи, гукнула його. Олексій сердито оглянувся через плече.

— Ну, чого ви хочете? Чого вам?

— Товаришу старший лейтенант, за що ви... — тихо сказала дівчина, червоніючи так, що колір обличчя її злився з міддю волосся.

Олексій зразу отямився і весь якось зів'яв.

— Сьогодні вирішується моя доля, — глухо сказав він. — Ну, потисніть мені руку, на щастя...

Шкутильгаючи більше, ніж завжди, він пройшов до себе й замкнувся в кімнаті.

Комісія засідала в залі. Туди притягли всякі прилади — спірометри, силоміри, таблиці для перевірки зору. Весь санаторій зібрався в суміжному приміщенні, і бажаючі достроково виїхати, тобто майже всі спочиваючі, вистроїлися тут у довжелезну чергу. Але Зіночка видала всім квитки, на яких були написані години й хвилини явки, і попросила розійтись. Після того як перші пройшли комісію, поширилася чутка, що дивляться поблажливо й не дуже прискіпуються. Та й як було комісії прискіпуватися, коли велетенська битва, яка розгорялася на Волзі, вимагала нових і нових зусиль! Олексій сидів на мурі перед химерними присінками, похитував ногами і, коли хтось виходив з дверей, питає, начебто не дуже цікавлячись:

— Ну як?

— Воюємо! — весело відповідав той, що вийшов, застібаючи на ходу гімнастюрку або підтягуючи пояс.

Перед Мересьєвим пішов Бурназян. Біля дверей він залишив палицю і ввійшов, бадьорячись, намагаючись не хитатися з боку на бік і не шкутильгати на коротку ногу. Його тримали довго. Нарешті з відчиненого вікна долинули до Олексія уривки сердитих слів. Потім з дверей вилетів спітнілий Бурназян. Він дряпнув Олексія злим поглядом і, не озираючись, пошкутильгав у парк:

— Бюрократи, тиллові пацюки! Що вони розуміють в авіації? Це їм балет, чи що?.. Коротка нога... Клістирки, шприци кляті!..

У Олексія похололо в грудях, але він увійшов у кімнату бадьоро, весело, з усмішкою. Комісія сиділа за великим столом. Посередині м'ясистою брилою височів військовий лікар першого рангу Мишовський. Збоку, за маленьким столом зі стосиками особистих справ сиділа Зіночка, гарненька, зовсім іграшкова в білому, туго накрохмаленому халатику, з мідним пасмом волосся, яке кокетливо вибивалося з-під марлевої косинки. Вона простягла Олексієві його «Справу» і, передаючи, тихенько потисла руку.

— Ну, юначе, — сказав лікар, мружачись, — скидайте гімнастюрку.

Недарма Мересьєв стільки займався спортом і загоряв. Лікар замилювався його тугим, міцно збитим тілом, під смуглявою шкірою якого виразно вгадувався кожен м'яз.

— З вас Давида ліпити можна, — блиснув знаннями один із членів комісії.

Мересьєв легко пройшов усі іспити, він витис рукою в півтора разу більше норми, видихнув стільки, що вимірна стрілка торкнулася краю. Тиск крові був у нього нормальний, нерви в відмінному стані. Під кінець він ухитрився рвонутися сталюю ручку крафтапарата так, що прилад зіпсувався.

— Льотчик? — задоволено спитав лікар, розвалюючись в кріслі і вже націлюючись писати на ріжечку «Особистої справи старшого лейтенанта Мересьєва О. П.» резолюцію.

— Льотчик.

— Винищувач?

— Винищувач.

— Ну, і летіть винищувати. Там зараз вашого брата ох як потрібно!.. Та ви з чим лежали в госпіталі?

Олексій зам'явся, відчуваючи, що все провалюється, але лікар уже читав його особисту справу, і широке добре обличчя його видовжилось від подиву:

— Ампутація ніг... Що за нісенітниця? Тут описка, чи що? Ну, чого ви мовчите?

— Ні, не описка, — тихо й дуже повільно, наче підіймаючись по сходах на ешафот, промовив Олексій.

Лікар і вся комісія підозріливо втупились очима в цього міцного, атлетичної будови, моторного парубка, не розуміючи, в чому справа.

— Підкачайте штани! — нетерпляче скомандував лікар.

Олексій зблід. Безпорадно озирнувся на Зіночку, повільно підняв штани й так і залишився стояти перед столом на шкіряних протезах, пониклий, з опущеними руками.

— То що ж ви, батечку мій, нас морочите? Скільки часу забрали. Не думаєте ж ви без ніг піти в авіацію? — сказав, нарешті, лікар.

— Я не думаю: я піду! — тихо пообіцяв Олексій, і його циганські очі блиснули завзятим викликом.

— Ви збожеволіли! Без ніг?

— Так, без ніг — і буду літати, — уже не вперто, а дуже спокійно відповів Мересьєв; він поліз у кишеню льотно-го френча старого зразка й дістав звідти акуратно згорнену вирізку із журналу. — Бачите, він же літав без ноги, чому ж я не можу літати без обох?

Лікар, прочитавши замітку, здивовано, з повагою подивився на льотчика.

— Але для цього потрібне чортяче тренування. Бачите,

він тренувався десять років. Треба ж навчитися орудувати протезами, як ногами, — сказав він, полагіднішавши.

Тут Олексій несподівано дістав підкріплення: Зіночка випурхнула з-за столика, молитовно склала на грудях руки і, почервонівши так, що на скронях їй виступили бісеринки поту, залепетала:

— Товаришу військлікяр першого рангу, ви подивіться, як він танцює! Краще за всіх здорових. Ну, слово честі!

— Як — танцює? Що за чорт? — Лікар знизав плечима й добродушно презирнувся з членами комісії.

Олексій радо ухопився за думку, подану Зіночкою:

— Ви не пишть ні «так», ні «ні». Приходьте сьогодні ввечері до нас на танці. Ви переконаєтесь, що я можу літати.

Ідучи до дверей, Мересьєв бачив у дзеркало, як члени комісії про щось жваво перемовлялися.

Перед обідом Зіночка знайшла Олексія в гущавині запущеного парку. Вона розповіла, що, коли він вийшов, комісія ще довго говорила про нього і що лікар сказав, що Мересьєв — незвичайний хлопець і, може, — хтозна! — справді буде літати. Російська людина на що тільки не здатна! На це один із членів комісії заперечив, що історія авіації таких прикладів не знає. А лікар відповів йому, що історія авіації багато чого не знала й багато чому навчили її радянські люди в цю війну.

В останній вечір перед відправкою в діючу армію відібраних добровольців, а таких виявилось в санаторії чоловіка з двісті, танці були влаштовані за розширеною програмою. З Москви на грузовику приїхав військовий оркестр. Духова музика стрясла гратчасті вікна теремків, сінці й переходи. Невтомно, обливаючись потом, витанцювали льотчики. Серед них, веселий, меткий, рухливий, весь час танцював Мересьєв із своєю золотоконою дамою. Пара була хоч куди!

Військлікяр першого рангу Мировольський, сидючи біля розчиненого вікна з кухлем холодного пива, не зводив очей з Мересьєва і його вогненної партнерки. Він був медик, більше того — він був військовий медик. На численних прикладах знав він, чим відмінні протези від живих ніг.

І ось тепер, спостерігаючи за смуглявим дебелим льотчиком, який красиво вів маленьку, гарну даму, він ніяк не міг позбутися думки, що все це якась складна містифікація. Наприкінці, після того як льотчик завзято протанцював у центрі аплодуючого кола бариню — та з вигука-

ми, з виляскуванням долонями по стегнах, по щоках — і потім, спітнілий і жвавий, пробився до Мировольського, той з повагою потис йому руку. Мересьєв мовчав, але очі його, що пильно дивилися на лікаря, благали, вимагали відповіді.

— Я, ви ж розумієте, не маю права послати вас в частину. Але я дам вам висновок для управління кадрів. Я напишу нашу думку, що при відповідному тренуванні ви будете літати. Словом, в усякому разі вважайте мій голос «за», — відповів лікар.

Мировольський вийшов із залу під руку з начальником санаторію, теж досвідченим військовим лікарем. Обидва захоплені, збиті з пантелику. Перед сном, сидячи з цигарками, вони ще довго розмірковували про те, на що тільки здатна радянська людина, коли вона чого-небудь по-справжньому захоче...

Внизу ще гриміла музика й в прямокутниках віконних відсвітів рухалися по землі тіні танцюючих, а Олексій Мересьєв сидів нагорі, в міцно замкненій ванній кімнаті, до крові закусивши губу, опустивши ноги в холодну воду. Мало не втрачаючи свідомості від болю, він одмочував сині криваві мозолі й широкі виразки, які утворились від несамовитого руху протезів.

Коли ж через годину майор Стручков зайшов у кімнату, Мересьєв, умитий, свіжий, розчісував перед дзеркалом мокре хвилясте волосся.

— Тебе там Зіночка шукає. Хоч би погуляв з нею на прощання. Шкода дівчини.

— Ходімо разом, Павле Івановичу, ну, ходімо ж бо, — став просити Мересьєв.

Йому було якось не по собі від думки залишитися наодинці з цією славною, смішною дівчиною, яка так старанно вчила його танців. Після Олиного листа він почував себе в її присутності особливо пригнічено. І тепер він наполегливо тяг Стручкова з собою, поки той, бурчаючи, взявся, нарешті, за картуз.

Зіночка чекала на балконі. В руках у неї був зовсім общипаний букет. Вінчики й пелюстки квітів, пошматовані й обірвані, застеляли підлогу біля її ніг. Почувши Олексієву ходу, вона вся подалася вперед, але, побачивши, що він не сам, поникла й зіщулилася.

— Ходімо з лісом прощатися! — безтурботно запропонував Олексій.

Вони взялися під руки й мовчки пішли старою липовою алеєю. Під ногами в них, на землі, залитій плямами

білуватого місячного світла, ворушилися вугляно-чорні тіні, і де-не-де, мов розкидані золоті монети, блискотіло перше листя осені. Закінчилась алея. Вийшли з парку і по мокрій сивій траві подалися до озера. Низина, мов білою овечою шкурою, вкрилася пеленою густого клочкуватого туману. Він горнувся до землі і, доходячи їм до пояса, таємниче саяв і дихав у холодному місячному світлі. Вогке повітря духмяніло ситими запахами осені й було то холоднувате й навіть студене, а то тепле й душе, начебто це озеро туману мало якісь свої власні джерела, теплі й холодні течії...

— Здається, що ми велетні і йдемо над хмарами, га? — задумливо сказав Олексій, з незручністю почувуючи, як щільно притискається до його ліктя маленька сильна рука дівчини.

— Здається, що ми дурні: промочимо ноги і схопимо на дорогу застуду! — пробурчав Стручков, заглиблений у якісь невеселі думки.

— У мене — перевага. Мені нічого промочувати й застуджувати, — усміхнувся Олексій.

Зіночка потягла їх до оповитого туманом озера:

— Ходімо, ходімо, там зараз дуже хороше.

Вони мало не забрели у воду й здивовано зупинилися, коли вона зачорніла крізь пухнаті пасма туману десь уже зовсім під ногами. Поруч були містки і зовсім близько ледве видний темний силует човна. Зіночка пурхнула в туман і повернулася з веслами. Поставили кочети, Олексій сів гребти, Зіна з майором — поруч, на кормовому сидінні. Човен повільно рушив по тихій воді, то пірнаючи в туман, то вислизаючи на простір, поліровану чорноту якого щедро посріблив місяць. Кожен думав про своє. Ніч була тиха, вода під веслами розсипалася краплинами ртуті й здавалася важкою. Глухо стукотіли кочети, десь скрипів деркач, і зовсім уже здалеку ледве долинав по воді надривний навіжений крик пугача.

— І не повіриш, що поблизу воюють... — прошепотіла Зіночка. — Будете мені писати, товариші? Ось ви, наприклад, напишете, Олексію Петровичу, хоч трошечки? Хочете, я вам листівок з адресою дам? Черкнете: живий, здоровий, кланяюсь — і в ящик, га?

— Ні, братці, з яким задоволенням їду! Під три чорти усе, досить, до діла, до діла! — вигукнув Стручков.

І знов усі замовкли. Лунко булькала об борти човна дрібна і ласкава хвиля. Тихо й сонно дзюркотіла вода під днищем, тугими блискаючими вузлами клубилася за кор-

мою. Туман танув, і вже видно було, як від самого берега тягся до човна хиткий, блакитняво сяючий місячний стовп і як мінилися плями жовтих глечичків і білих лілій.

— Давайте заспіваємо, га? — сказала Зіночка і, не чекаючи відповіді, затягла пісню про горобину.

Вона сама сумно проспівала перший куплет, і тут глибоким і дужим баритоном підтримав її майор Стручков. Він ніколи не співав, і Олексій навіть і не думав, що в нього такий славний оксамитний голос. І от над водою широко попливла ця пісня, задумлива й пристрасна. Два свіжі голоси, чоловічий і жіночий, журилися, підтримуючи один одного. Олексій згадав тонку горобину з саїтним багряним гроном під вікном його кімнати, згадав великооку Варю з підземного сільця; потім усе зникло: озеро, і це чарівне місячне світло, і човен, і співаки, — і він побачив перед собою в сріблястому тумані дівчину з Камишина, але не Олю, що сиділа на фотографії серед роменів на квітучій луці, а якусь нову, незнайому, стомлену, з плямистими від загару щоками й потрісканими губами, в просоленій гімнастборці, з лопатою в руках, десь там, у степах під Сталінградом.

Він кинув весла, і вже втрюх разом доспівали вони останній куплет.

6

Рано-вранці кілька військових автобусів виїжджали з двору санаторію. Ще біля під'їзду майор Стручков, сидячи на підніжці в одному з них, затяг улюблену пісню про горобину. Пісня перекинулася на інші машини, і прощальні привітання, побажання, дотепи Бурназяна, поради Зіночки, яка щось кричала Олексієві в вікно автобуса, — все потонуло в простих і багатозначних словах старовинної пісні, яку багато років не співали, а це знову вона воскресла й заволоділа серцями в дні Великої Вітчизняної війни.

Так і поїхали автобуси, захопивши дружні, густі акорди мелодії. Коли пісню доспівали, усі стихли, і ніхто не сказав і слова, поки не замигтіли за вікнами перші заводи й селища столичного передмістя.

Майор Стручков усміхаючись дивився на підмосковні краєвиди. Йому було весело. Цей вічний військовий мандрівник почував себе в рідній стихії. Він їхав в якусь, поки що не відому йому льотну частину, але все одно він їхав додому. Мересьєв сидів мовчазний і стривожений.

Він почував, що найтяжче — попереду, і хтозна, чи пощастить йому перебороти ті нові перепони.

Просто з автобуса, нікуди не заходячи, не потурбувавши навіть про ночівлю, Мересьєв пішов до Мирвольського.

І тут чекала його перша невдача. Виявилось, що його доброзичливець, якого він з такими труднощами привернув на свій бік, вилетів у невідкладне відрядження і повернеться не скоро. Олексієві запропонували подати рапорт. Мересьєв сів тут-таки в коридорі на підвіконнику й написав рапорт. Він віддав його командирові-інтенданту, маленькому й худому, з стомленими очима. Той обіцяв зробити все, що зможе, і просив зайти днів через два. Даремно льотчик просив, благав, навіть загрожував. Притискаючи до грудей кістляві кулачки, інтендант казав, що такий загальний порядок і порушувати його він не може. Мабуть, і справді він нічим не міг допомогти. Мересьєв махнув рукою і побрів геть.

Так почалися його блукання по військових канцеляріях. Справа ускладнялася, бо в госпіталь його доставили похапцем, без речового, продовольчого й грошового атестатів, про відновлення яких він своєчасно не подбав. У нього не було навіть відрядження. І хоч ласкавий і послужливий інтендант обіцяв йому терміново запросити по телефону з полку потрібні документи, Мересьєв знав, як усе це повільно робиться, і зрозумів, що йому доведеться жити деякий час без грошей, без квартири й без пайка в суворій військовій Москві, де був на обліку кожен кілограм хліба, кожна грудочка цукру.

Він подзвонив у госпіталь Анюті. Судячи з голосу, вона була чимсь заклопотана або занята, але дуже зраділа йому й почала вимагати, щоб на ці дні він оселився в її квартирі, тим паче, що вона сама живе в госпіталі на казарменому становищі й він нікому не заважатиме.

Санаторій видав своїм колишнім годованцям на дорогу п'ятиденний сухий пайок, і Олексій, не роздумуючи, бадьоро попрямував до знайомого старенького будиночка, який тулився в глибині двору за могутніми спинами нових величезних будівель. Є дах, є їжа — тепер можна чекати. Він зійшов по знайомих темних кручених сходах, з яких знову війнуло на нього запахом кішок, гасом і вогкою білизною, намацав двері й гучно в них постукав.

Гостреньке старече личко висунулося в щілину прочинених дверей, притримуваних двома товстими ланцюжками. Олексія довго розглядали з недовірою і цікавістю,

спитали, хто він і до кого та як його прізвище. Тільки після цього заgrimіли ланцюжки, і двері відчинилися.

— Ганни Данилівни немає, але вона дзвонила про вас. Заходьте, я вас проведу до її кімнати.

Бабуся так і нишпорили вицвілими, тьмяними очима по його обличчю, френчу, а надто по речовому мішку.

— Вам, може, водички нагріти? Он на припічку Анютина керосинка, я зігрію...

Просто, як до себе, увійшов Олексій в знайому кімнату. Мабуть, здатність солдата почувати себе скрізь удома, так розвинена у майора Стручкова, передалася і йому. Почувши пахощі трухлявого дерева, пороху, нафталіну, всіх цих старих речей, що десятиліттями прослужили вірою і правдою, він навіть захвилювався, неначе після довгих блукань потрапив під рідну стріху.

Бабуся йшла за ним слідом і все говорила, говорила про черги біля якоїсь булочної, де, якщо поталанить, на карточки можна одержати замість чорного хліба здобні плюшки, про те, що недавно в трамваї вона чула від дуже поважного військового, що німцям дуже перепало під Сталінградом, що Гітлер начебто навіть з досади збожеволів і зараз сидить у жовтому домі, а в Німеччині є його двійник, що сусідка її Алевтина Аркадіївна, яка, не працюючи, одержала робітничу картку, взяла в неї і не віддає прегарного емальованого бідона на молоко, що Ганна Данилівна — дочка дуже шанованих людей, які зараз у евакуації — дівчина гарна, смирна й строга, не так, як інші, не вештається бозна з ким і кавалерів до себе не водить.

— А ви що, жених її будете? Герой Радянського Союзу, танкіст?

— Ні, я звичайний льотчик, — відповів Мересьєв і мало не засміявся, побачивши, як здивування, образа, недовіра й гнів відбилися на рухливому обличчі бабусі.

Вона підбрала губи, сердито грюкнула дверима й вже з коридора, вже без приязні, пробурчала:

— То коли вода тепла потрібна, кип'ятить самі на синій керосинці.

Анюта була, мабуть, дуже занята в себе на евакопункті. Сьогодні, в похмурий осінній день, квартира мала зовсім занедбаний вигляд. На всьому лежав товстий шар пороху; на вікнах і на тумбочках жовкли й в'яли давно не поливані квіти. На столі стояв чайник, валялися скринки, вже позеленілі з країв. Піаніно теж було вкрите сірим і м'яким чохлам пороху. І, здавалося, задихаючись

у важкому повітрі, сумовито гуділа невелика, сильна муха, б'ючись об неміту, жовту шибку.

Мересьєв розчинив вікна. Вони виходили на косогір, помережаний тісними смужками грядок. Свіже повітря ринуло в кімнату, дмухнуло на злежалий порошок так, що здійнявся сірий туман. Тоді Олексієві запала весела думка: прибрати цю занехаяну кімнату, здивувати й порадувати Анюту, якщо вона ввечері вирветься побачитися з ним. Він випросив у бабусі відро, ганчірку, швабру й заповзвся до цієї здавна зневажуваної чоловіками справи. Години півтори він тер, обмітав, змахував, мив, радіючи з немудрої роботи.

Увечері він сходив до мосту, де ще по дорозі сюди бачив дівчаток, які торгували яскравими важкими осінніми айстрами. Купив кілька квіток, поставив їх у вази на столі, на піаніно й вмовився у зручне зелене крісло, почувуючи в тілі приємну втому й жадібно вдихаючи запах печені, яку бабуся готувала на кухні з його припасів.

Але Анюта прийшла така стомлена, що, ледве привітавшись з ним, одразу ж упала на канапу, навіть не помітивши, що навколо неї все блищить і сяє. Тільки через кілька хвилин, віддихавшись, випивши води, вона здивовано огляділася і, зрозумівши, стомлено усміхнулась і вдячно потисла лікоть Мересьєва:

— Недарма, мабуть, Гриша такий закоханий у вас, я навіть трохи ревную! Альошенько, невже це ви... все самі? Який же ви славний! А від Гриші нічого не маєте? Він там. Позавчора прийшов лист, коротенький, два слова: він у Сталінграді і — дивак — пише: запускає бороду. От витівка, знайшов час!.. А там, мабуть, дуже небезпечно? Ну скажіть, Альошо, ну?.. Скільки жахливого розповідають про Сталінград!

— Там війна.

Олексій зітхнув і нахмурився. Він заздрив тим, хто був там, на Волзі, де зав'язалась гігантська битва, про яку тепер стільки говорили.

Вони пробалакали весь вечір, з апетитом повечеряли печенею з тушонки, а тому, що друга кімната була забита, по-братському розмістилися в одній: Анюта на ліжку, а Олексій на канапі — і одразу заснули міцним молодим сном.

Коли Олексій розплющив очі і одразу ж схопився з постелі, порохняві стовпи сонячного проміння уже косо лежали на підлозі. Анюти не було. До спинки його канапи була приколена записка: «Поспішаю в госпіталь. Чай на

столі, хліб у буфеті, цукру немає. До суботи не вирвуся. А.»

Усі ці дні Олексій майже не виходив з дому. Знічев'я він полагодив бабусі примуси, керосинки, запаяв каструлі, полагодив вимикачі, штепселі й навіть, на її просьбу, відремонтував кофейний млинок лиходійці Алевтині Аркадіївні, яка, проте, так і не повернула емальованого бідона. І цим здобув міцну прихильність бабусі та її чоловіка, працівника будтресту, активіста протиповітряної оборони, котрий теж дні й ночі не бував дома. Подружжя зробило висновок, що танкісти, звісно, хороші люди, але й льотчики їм аніскілечки не поступаються і навіть, якщо до них придивитися, — незважаючи на повітряну професію, — хазяйновитий, родинний, серйозний народ.

Ніч напередодні явки у відділ кадрів Олексій пролежав на канапі з розплющеними очима. На світанку встав, поголився, умився і точно в годину відкриття установи першим підійшов до стола майора адміністративної служби, якому належало вирішувати його долю. Майор йому зразу не сподобався. Ніби не помічаючи Олексія, він довго порпався біля стола, діставав і розкладав перед собою теки з паперами, комусь дзвонив по телефону й докладно порозумівався з секретаркою з приводу того, як треба нумерувати особисті справи, потім кудись вийшов і не скоро повернувся. За цей час Олексій встиг зненавидіти його довгасте, носате обличчя з акуратно виголеними щокми, яскравогубе, з похилим лобом, що переходив непомітно у блискучу лисину. Нарешті майор перегорнув аркушик календаря і тільки після цього підвів очі на віддувача.

— Ви до мене, товаришу старший лейтенант? — солідним самовпевненим баском запитав він.

Мересьєв розповів про себе. Майор запросив у секретарки його особисту справу і, чекаючи її, сидів, витягнувши ноги, зосереджено колупаючи в роті зубочисткою, яку він при цьому ввічливо прикрив долонею лівої руки. Коли папку принесли, він витер зубочистку хусткою, загорнув в папірець, сунув у кишеню кітеля і взявся читати. Мабуть, дійшовши до ампутованих ніг, він поквапливо показав Олексієві на стілець: мовляв, сідайте, чого ж ви стоїте, — і знову заглибився в папери. Дочитавши останній аркуш, майор спитав:

— Ну, і чого ж ви, власне, хочете?

— Хочу одержати призначення у винищувальний полк.

Майор відкинувся на спинку стільця, здивовано втупив очі в льотчика, який все ще стояв перед ним, і сам підсунув йому стілець. Широкі брови його ще вище заповзли на гладкий і маснуватий лоб.

— Але ж ви літати не можете?

— Можу, буду. Направте мене в тренувальну школу на пробу.— Мересьєв мало не кричав, і стільки було в його тоні невгамовного бажання, що військові, які сиділи за сусідніми столами, підвели голови, стараючись довідатися, чого так наполегливо вимагає цей смуглявий вродливий парубок.

— Але ж слухайте, як це можна літати без ніг? Смішно... Цього ніде не видано. І хто вам дозволить? — Майор зрозумів, що перед ним якийсь фанатик, можливо, навіть божевільний.

Скоса поглядаючи на сердите Олексієве обличчя, на його гарячі, несамовиті очі, він намагався розмовляти якомога лагідніше.

— Цього ніде не видано, але це побачать! — уперто твердив Олексій Мересьєв; він витяг із записної книжки загорнену в целофан журнальну вирізку й поклав її на стіл перед майором.

Військові за сусідніми столиками вже покинули роботу і з цікавістю прислухалися до розмови. Один, начебто за ділом, підійшов до майора, спитав сірників і зазирнув в обличчя Мересьєву. Майор пробіг очима статейку.

— Це для нас не документ. У нас є інструкція. Там точно визначено всі ступені придатності в авіацію. Я не можу вас допустити до керування машиною, навіть якби у вас не вистачало двох пальців, а не обох ніг. Забирайте ваш журнал — це не доказ. Я поважаю ваше прагнення, але...

Почуваючи, як у ньому все закипає, що ще мить — і він пожбурить чорнильницею в цей виблискуючий, голий лоб, Мересьєв глухо видушив із себе:

— А це?

Він поклав на стіл останній свій аргумент — папірець за підписом військлікаря першого рангу.

Майор із сумнівом узяв записку. Вона була належним чином оформлена, із штампом відділу медико-санітарної служби, з печаткою; під нею стояв підпис поважаного в авіації лікаря. Майор прочитав її і став люб'язніший. Ні, перед ним не божевільний. Справді, цей незвичайний парубок збирається літати без ніг. Він навіть якимось при-

мудрився переконати військлікря, серйозну, авторитетну людину.

— І все ж при всьому бажанні не можу, — зітхнув майор, відсуваючи «справу» Мересьєва. — Військлікря першого рангу може писати, що йому завгодно, а в нас інструкція точна й чітка і не припускає відхилень... Якщо я її порушу, хто відповідатиме: військлікря?

Мересьєв з ненавистю подивився на ситого, самовдоволеного чоловіка, такого самовпевненого, спокійного, ввічливого, на чистенький підкомірець його акуратного кітеля, на його волохаті руки з ретельно пообрізуваними великими й негарними нігтями. Ну як йому поясниш? Хіба він зрозуміє? Хіба він знає, що таке повітряний бій? Він, може, й пострілу не чув за свого життя. Стримуючись, Мересьєв глухо запитав:

— Що ж мені робити?

— Якщо неодмінно хочете, можу направити на комісію у відділ формування... — Майор знизав плечима. — Тільки попереджаю: даремно трудитиметься.

— А-а, нехай його чорти візьмуть, пишійть на комісію! — прохрипів Мересьєв, важко впавши на стілець.

Так почалося блукання по установах. Стомлені, по нікуди завалені справами люди слухали його, дивувалися, співчували, ще дивувалися і розводили руками. І справді, що вони могли вдіяти? Існувала інструкція, цілком правильна інструкція, затверджена командуванням, існували освячені десятиліттями традиції, і як було порушувати їх, та ще в такому випадку, який не викликав сумнівів! Усім було щиро жаль невагмовного інваліда, що мріяв про бойову роботу, ні в кого не повертався язик рішуче сказати йому «ні», і його направляли з відділу кадрів у відділ формування, від стола до стола, йому співчували й відсилали на комісії...

Мересьєва уже не драгували ні відмови, ні повчальний тон, ні принизливе співчуття та поблажливість, проти чого бунтувала його горда душа. Він навчився тримати себе в руках, засвоїв тон прохача і, хоч на день діставав інколи по дві-три відмови, не втрачав надії. Сторінка з журналу й висновок військлікря першого рангу так пошарпалися від частого діставання з кишені, що розізлилися по згинах, і йому довелося обклеїти їх промасленим папером.

Тяготи блукань ускладнювалися тим, що відповідь з полку ще не прийшла і він усе ще жив без атестатів. Запаси, видані в санаторії, скінчились. Правда, подружжя сусіди, з якими він потоваришував, бачачи, що він

перестав варити, посилено кликали його обідати. Але він знав, як бідують ці старі люди на своєму крихітному городку, на косогорі під вікнами, де були заздалегідь полічені кожне пірце цибулі, кожна морквина, знав, як побратньому, з дитячою старанністю ділять вони вранці хлібний раціон,— знав і відмовився, бадьоро заявивши, що, не бажаючи клопотатися на кухні, він обідає тепер у командирській їдальні.

Прийшла субота, день, коли мала звільнитися Анюта, з якою щовечора він довго розмовляв по телефону, доповідаючи їй про невеселий хід справ. І він наважився. У речовому мішку зберігався в нього старий срібний батьковий портсигар з завзятою тройкою, вигравіруваною на кришці вибагливою черню, з написом: «Від друзів у день срібного весілля». Олексій не курив, але мати, виряджаючи на фронт улюбленця, для чогось всунула йому в кишеню старанно зберігану в сім'ї реліквію, і так і возив він її з собою, цю масивну, незграбну річ, кладучи в кишеню «на щастя» при вильотах. Він розшукав у речовому мішку портсигар і пішов з ним в комісійний.

Худа, пропахла нафталіном жінка покрутила портсигар у руках, кощавим пальцем показала на напис і сказала:

— Іменних речей на комісію не беруть.

— Та я ж недорого, по вашій ціні.

— Ні-ні! До того ж, громадянине військовий, мені здається, що вам ще ранувато брати подарунки з нагоди срібного весілля,— уїдливо зауважила нафталінова дама, непризно подивившись на Олексія безбарвними очима.

Густо почервонівши, льотчик схопив портсигар з прилавка й кинувся до виходу. Хтось зупинив його за рукав, дихнувши у вухо густим горілчаным перегаром.

— Цікава штучка. І недорого? — поцікавилася заросла щетиною синьоноса пика, власник якої простягав до портсигара жилаву тремтячу руку.— Масивний. З поваги до героя Вітчизняної війни п'ять сірих дам.

Олексій, не торгуючись, схопив п'ять сотень і вибіг на свіже повітря із цього царства старого, смердючого мотлоху. На найближчому базарі купив шматочок м'яса, сала, хлібину, картоплі, цибулі. Не забув навіть кілька корінців петрушки. Навантажений прийшов «додому», як казав тепер він сам собі, жуючи по дорозі шматочок сала.

— Вирішив знову пайком, погано годують,— збрехав він бабусі, викладаючи на кухонний стіл усю здобич.

Увечері Анюту чекала розкішна вечеря: картопляний суп

на м'ясному бульйоні, в янтарі якого плавали зелені ку-черики петрушки, смажене з цибулею м'ясо й навіть ки-сіль з журавлини — бабуся зварила його на крохмальному відварі з картопляного лушпиння. Дівчина прийшла стом-лена, бліда. Вона змусила себе вмитися і переодягтися. Похапцем з'ївши перше й друге, вона лягла у чарівне стар-езне крісло, яке, здавалося, обіймало стомлену людину добрими плюшевими лапами й нашіптувало їй на вухо хороший сон. Так вона й задрімала, не дочекавшись, по-ки під краном вихолоне в бідоні зварений за всіма пра-вилами кисіль.

Коли після короткого сну вона розплющила очі, сірий присмерк уже згущався в маленькій і знов охайній кімнаті, з старими затишними речами. Біля обіднього сто-ла під матовим абажуром старенької лампи побачила во-на Олексія. Він сидів, охопивши голову обома руками й стиснувши її так, наче хотів роздаввити між долонями. Обличчя його не було видно, але весь він поринув у та-кий відчай, що жалість до цього сильного, упертого хлоп-ця теплою хвилею підкотилася до горла дівчині. Вона тихо підвелася, підійшла до нього, обняла велику голову й погладила, пропускаючи між пальцями жорсткуваті пас-ма його волосся. Він піймав її руку й поцілував у доло-ню, потім враз схопився, веселий, з усмішкою:

— А кисіль? От як! Я старався, доводив його під кра-ном до належної температури — і, будь ласка, вона за-снула. Як це кухареві пережити!

Вони весело з'їли по тарілці цього «зразкового» — от-цово-кислючого киселю, побалакали, наче умовившись, не зачіпаючи двох тем: Гвоздєва й його, Мерєсьєва, справ. Потім постелили постелі, кожне на своєму ложі. Анюта вийшла в коридор, почекала, поки об підлогу не стукнули Олексієві протези, потім, загасивши лампу, роз-дяглась і лягла сама. Було темно, вони мовчали, але з то-го, як іноді шелестіли простирала й рипіли пружини, вона знала, що він не спить.

- Альошо, не спите? — не витримала, нарешті, Анюта.
- Не сплю.
- Думаєте?
- Думаю, а ви?
- Теж думаю.

Помовчали. За вікном заскреготів на повороті трамвай. Синій спалах над його дугою освітив кімнату, і кожне з них на мить побачило обличчя другого. Обое лежали з розплющеними очима.

...Олексій не сказав тоді Анюті ні слова про блукання, і вона зрозуміла, що справи його кепські і, може, вже гасне надія в цій невгамовній душі. Жіночим чуттям вона вгадувала, як тяжко зараз йому, і зрозуміла, що хоч як тяжко, але спроба підбадьорити лише роз'ятрить його біль, а співчуття образить.

А він, лежачи на спині, на закладених за голову руках, думав про те, що ось за три кроки від нього на ліжку лежить гарненька дівчина, наречена друга, славний, добрий товариш. До неї йому — два-три кроки по темній кімнаті, але ніколи ні за що на світі не зробив би він ці три кроки, наче малознайома дівчина, яка дала йому притулок, була йому рідна сестра. Він думав, що майор Стручков навіть вилаяв би його, може, навіть не повірив... А втім, хтозна, може, саме тепер він і зміг би зрозуміти його більше, ніж хтось інший... А яка вона славна, Анюта, і як, бідна, стомлюється, і як усе-таки захоплюється важкою працею в евакогоспіталі!

— Альшо! — тихо покликала Анюта.

З канапи Мересьєва чулося спокійне дихання. Льотчик спав. Дівчина підвелася з постелі, тихо ступаючи босими ногами, підійшла до нього і, наче маленькому, поправила подушку й підіткнула ковдру.

7

Мересьєва викликали на комісію першим. Величезний, занадто повний військлікяр першого рангу, який повернувся нарешті з відрядження, сидів на місці головуючого. Він одразу впізнав Олексія і навіть вийшов із-за стола йому назустріч.

— Що, не беруть? Так, любий мій, складна ваша справа. Адже закон переступати доводиться. А як через закон плигнеш? — добродушно поспівчував він.

Олексія навіть не оглядали. На його папірці військлікяр написав червоним олівцем: «До відділу кадрів. Вважаю за можливе направити в ТАП на випробування». З цим папірцем Олексій пішов просто до начальника відділу кадрів. До генерала його не пустили. Мересьєв був спалахнув, але у генералового ад'ютанта, стрункого молоденького капітана з чорненькими вусиками, було таке веселе, щире, товариське обличчя, що Мересьєв, котрий здавна не терпів, як він висловлювався, «архангелів», сів біля його столика й несподівано для себе докладно розповів капітанові свою історію. Розповідь його часто пе-

реривали телефонні дзвінки. Капітанові раз у раз доводилося зриватись і бігати в кабінет шефа. Але, повернувшись, він зразу ж сідав проти Мересьєва і, пильно дивлячись на нього дитячими наївними очима, в яких були і цікавість, і захоплення, навіть недовіра, квапив:

— Ну, ну, ну а далі? — Або раптом розводив руками й здивовано питав: — Брешеш? Їй-бо, не брешеш? Т-так, це т-так!

Коли Мересьєв розповів йому про блукання по канцеляріях, капітан, який, незважаючи на юнацьку зовнішність, був неабияким знавцем апаратних справ, обурено скрикнув:

— От чорти! Вони ж даремно ганяли. Ти надзвичайний, ну, просто, я не знаю, як сказати... ну, надзвичайний хлопець! Тільки й вони праві: без ніг не літають.

— Літають... Ось... — і Мересьєв поклав вирізку з журналу, висновок військлікаря і його резолюцію.

— Та як же ти полетиш без ніг! Дивак! Ні вже, брате, правду кажуть: «З безногого не вийде танцюриста!»

На когось іншого Мересьєв напевне образився б, може навіть, спалахнувши, нагрубіянив би. Але жваве капітанове обличчя випромінювало стільки співчуття, що натомість Олексій схопився і з хлоп'ячим завзяттям гукнув:

— Не буде? — і пішов танцювати в приймальній.

Капітан захоплено дивився, потім, і слова не кажучи, схопив Олексієві папери й зник у кабінеті.

Він довго не виходив. Льотчик, вслухаючись у глухі відзвуки двох голосів, що долітали з-за дверей, почував, як у страшому напруженні стислося тіло, як шалено калатає серце, неначе йшов він на швидкохідній машині в круте піке.

Капітан вийшов з кабінету усміхнений, вдоволений.

— Ось що, — сказав він, — звісно, про те, щоб до льотного складу, генерал і слухати не хоче. Але ось він тут написав: направити в БАО для несення служби без зниження в окладі й в довольстві. Зрозумів! Без зниження...

Капітан був вражений, побачивши на Олексієвому обличчі, замість радості, обурення:

— В БАО? Ніколи! Та зрозумійте ж ви всі: не про черево, не про гроші я клопочусь. Я — льотчик, розумієте, я літати, я битися хочу... Чому цього ніхто не розуміє?! Невже це так...

Капітан був спантелечений. От принесло одвідувача,

інший на його місці знову танцювати взявся б, а цей... Дивак якийсь! Але цей дивак капітанові подобався дедалі більше. Капітан йому щиро співчував, він хотів, хоч би там що, допомогти йому в неймовірному задумі. І в нього майнула думка. Він підморгнув Мересьєву, поманив його пальцем і зашепотів, озираючись на кабінет шефа:

— Генерал зробив усе, що міг. Більше не в його владі. Йй-бо! Його б самого за божевільного вважали: безногого — до льотного складу. Дуй просто до нашого хазяїна, тільки він зможе...

За півгодини Мересьєв, якому його новий знайомий виклопотав перепустку, нервово ходив по килимах приймальної великого начальника. Як він не здогадався? Звісно, саме сюди й слід було йому податися зразу, не витрачаючи даремно стільки часу. Або пан, або пропав... Кажали, що начальник і сам був вправним асом. Він мусить зрозуміти! Хто-хто, а він не пошле винищувача в БАО!

У приймальні статечно чекали генерали, полковники. Вони пошепки перемовлялися, дехто явно хвилювався, дехто курих, і тільки старший лейтенант ходив по килимах вперед і назад, дивно підстрибуючи. Коли усі відвідувачі пройшли й настала черга Мересьєва, він різко підійшов до стола, за яким сидів молодий майор з круглим, приємним обличчям.

— Ви до самого, товаришу старший лейтенант?

— Так. У мене особисто до нього важлива справа.

— А може, все ж таки ви й мене могли б познайомити з вашою справою? Та сідайте, сідайте. Курите? — він простяг Мересьєву розкритий портсигар.

Олексій не курих, але чомусь узяв цигарку, пом'яв у руках і поклав на стіл і раптом так само, як і капітанові, випалив про всі свої біди. Того дня він рішуче змінив думку про «архангелів», які стережуть генеральські «передбанники». Майор слухав його не так щоб ввічливо, ні, а дуже вже по-дружньому, співчутливо й уважно. Він прочитав замітку в журналі, познайомився з висновком. Зігрітий увагою, Мересьєв схопився і, забувши, де він, хотів був продемонструвати, як танцює... Тут трохи було все не пропало... Двері кабінету рвучко відчинилися, звідти вийшов високий, худий чорнявий чоловік, якого Олексій зразу впізнав з фотографій. На ходу він застібав шинель і щось говорив генералові, який ішов за ним. Він був дуже клопотаний і навіть не помітив Мересьєва.

— Я в Кремль, — кинув він майорові, глянувши на годинник. — Замовте на шосту нічний літак на Сталінград.

Посадка у Верхній Погромній, — і пішов так само швидко, як і з'явився.

Майор зразу ж замовив літак і, згадавши про Мересьєва, розвів руками:

— Не пощастило, летимо. Доведеться чекати. У вас є де жити?

На смуглявому обличчі незвичайного одвідувача, яке хвилину тому здавалося завзятим і вольовим, майор побачив таке розчарування і таку втому, що змінив рішення:

— Гаразд... Я знаю нашого хазяїна, він зробив би так само,

Він написав кілька слів на офіційному бланку, вклав записку в конверт, надписав: «Начальникові відділу кадрів» — і, передаючи Мересьєву, потис йому руку:

— Щиро бажаю успіху!

У папірці значилося: «Лейтенант Мересьєв О. був на прийомі у командуючого. До нього поставилися дуже уважно. Необхідно всім, чим можна, допомогти йому повернутися в бойову авіацію».

За годину капітан з вусиками вводив Мересьєва в кабінет шефа. Старий генерал, огрядний, з сердитими кудлатими бровами, прочитав папірець, підвів на льотчика блакитні веселі очі й всміхнувся:

— Уже й там побував... Скорий, скорий! То це ти образився, що я тебе в БАО? Ха-ха-ха! — він засміявся розкотисто й голосно. — Молодець! Пізнаю літуна добрячої крові. В БАО він не хоче, образився... Сміхота!.. Що ж мені з тобою робити, танцюристе, га? Розіб'єшся, а з мене голову знімуть: нащо, старий дурень, послав! А проте хто тебе зна... на цій війні наші хлопці й не так світ дивували... Давай бумаженцію!

Синім олівцем, незрозумілим почерком генерал недбало, не дописуючи слів, написав уперек папірця: «Направити в школу тренувального навчання». Мересьєв схопив папірець тремтячими руками. Він прочитав його тут-таки, біля стола, потім на площадці сходів, потім унизу, біля вартового, що перевіряв перепустки при вході, потім у трамваї і, нарешті, стоячи під дощем на тротуарі. З усіх людей, які населяють земну кулю, тільки він сам міг зрозуміти, що означають і чого варті ці п'ять недописаних, недбало виведених слів.

Того ж таки дня на radoшах Олексій Мересьєв продав свій годинник — подарунок командира дивізії, — накупив на базарі усякого їства та вина, по телефоні ублагав Анюту

підмінитися години на дві там, у себе в евакогоспіталі, запросив подружжя старичків і влаштував бенкет на славу з нагоди своєї великої перемоги.

8

У школі тренувального навчання під Москвою, біля невеличкого тсоавіахімівського аеродромчика, у ті тривожні дні був гарячий час...

У Сталінградській битві авіації було багато роботи. Небо над волзькою фортецею — вічно буре, ніколи не прояснене, завжди в диму від пожарищ і вибухів — стало ареною щохвилинних повітряних сутичок, боїв, які переростали в битви. Обидві сторони зазнавали великих втрат. Захист Сталінграда безнастанно вимагав від тилу льотчиків, льотчиків, льотчиків. Тому школа тренувального навчання, де підучувалися льотчики, вийшовши з госпіталів, а прибули з тилу пілоти, що літали досі на цивільних літаках, переучувалися для польотів на бойових машинах, працювала з небувалим навантаженням. Тренувальні літаки, бабкоподібні «ушки» і «уточки» обліплювали маленький, тісний аеродром, немов мухи неприбранний кухонний стіл. Вони дзижчали над ним від сходу сонця і до заходу, і на покресленому в усіх напрямках колесами полі завжди хтось підіймався або сідав.

Начальник штабу школи тренувального навчання, маленький, товстий червонолиций кремезняк з червоними від безсоння очима, сердито глянув на Мересьєва, наче поглядом тим хотів сказати: «Який біс ще й тебе приніс? Мало мені тут клопоту!» — і вихопив у нього з рук пакет з відрядженням і паперами.

«Пріскіпається до ніг і прожене», — подумав Мересьєв, з побоюванням дивлячись на буру щетину, що кучерявилася на широкому, давно не голеному обличчі підполковника. Але того вже кликали дзвінки двох телефонів одразу. Він притискав плечем до вуха одну трубку, щось роздратовано гудів у другу й очима бігав по мересьєвських документах. Мабуть, прочитав він у них лише саму генеральську резолюцію, бо тут-таки, не кладучи телефонної трубки, написав під нею: «Третій тренувальний загін. Лейтенантові Наумову. Зарахувати». Потім, поклавши обидві трубки, стомлено спитав:

— А речовий атестат? А продовольчий? Нема? У всіх нема. Знаю, знаю я ці пісні. Госпіталь, метушня, не до

того. А я чим вас годуватиму? Пишіть рапорт, без атеста-та наказом не проведу.

— Єсть написати рапорт! — з задоволенням відрубав Мересьєв, увесь підтягуючись і козиряючи. — Дозвольте йти?

— Ідіть! — Підполковник махнув рукою. І раптом почувся його лютий вигук: — Чекайте! Це що таке? — Він показав пальцем на важку, покриту золотими монограмами палицю — подарунок Василя Васильовича. Мересьєв, виходячи з кабінету, хвилюючись, забув її в кутку. — Що за піжонство? Кинути палицю! Не військова частина, а циганський табір! Міськсад якийсь: палиці, тростинки, стеки, хлистки... Скоро будете на шию амулети вішати й чорних кішок у кабінку брати. Щоб я більше цієї погани не бачив! Хлопчисько!

— Єсть, товаришу підполковник!

Хоч попереду було багато труднощів і незручностей: треба було писати рапорт — пояснювати сердитому підполковникові, чому немає атестатів; хоч через плутанину, створювану безнастанним потоком людей, які проходили через школу, годували в ній поганенько, і, пообідавши, курсанти починали тут-таки мріяти про вечерю; хоч у повнісінькому будинку середньої школи, тимчасово перетвореному на гуртожиток номер три для льотною складу, труби полопалися, стояла чортова холоднеча і всю першу ніч Олексій тремтів під ковдрою і шкіряним регланом, — він почував себе тут, серед цієї метушні й незручностей, як відчуває себе, мабуть, риба, що її хвиля змила в море, після того як вона полежала, задихаючись, на піску. Все тут подобалося Олексієві, і навіть самі незручності цього бівуачного приміщення нагадували йому, що він близький до здійснення своєї мрії.

Рідна обстановка, рідні люди в старих, шершавих і вицвілих за війну шкіряних регланах і в собачих унтах, загорілі, хрипкоголосі, веселі; рідна атмосфера, пропахла солодкуватим і гострим запахом авіаційного бензину, наповнена ревом прогріваних моторів і рівним, заспокійливим рокотом машин у польоті; замурзані, в засмальцьованих комбінезонах технарі, які падали з ніг; сердиті, засмаглі до бронзового кольору інструктори; рум'яні дівчата в метеорологічній будці; сизий шаруватий дим лежанки в будиночку командного пункту; хрипіння зумерів і різкі телефонні дзвінки; нестача ложок у їдальні, які забирали «на пам'ять» від'їжджаючи на фронт; «бойові листки», написані кольоровими олівцями, з обов'язковими

кариатурами на юнаків, що мріють у повітрі про дівчат; бура м'яка грязь льотного поля, в усіх напрямках покреслена колесами й котилями, весела мова, приправлена солоними слівцями та авіаційними термінами,— усе це було знайоме, устояне.

Мересьєв одразу розцвів, почав діяти. Повернулися до нього, здавалося зовсім втрачені, життєрадісність і весела одчайдушність, завжди трохи властива винищувачам. Він підтягся, з задоволенням, чітко й красиво відповідав на привітання молодших, добре карбував крок при зустрічі з старшими, і, одержавши нову форму, одразу ж віддав її «підганяти» літньому сержантові, кравцеві по своїй цивільній професії, який сидів у БАО на виписці продуктів.

Уночі сержант підробляв трохи тим, що «підганяв до кісток» казенні розміри форми для вимогливих, чепурних лейтенантів.

Першого ж дня Мересьєв розшукав на льотному полі інструктора третього загону лейтенанта Наумова, його майбутнього начальника. Наумов, маленький, дуже рухливий, головатий, довгорукий чоловік, бігав у районі «Т» і, дивлячись на небо, де ходила в зоні крихітна «ушка», з усієї сили лаяв того, хто нею керував:

— Сундук!.. Мішок з... золотом!.. «Був винищувачем!» Кого обдурити хоче?

У відповідь на привітання Мересьєва, що у повній формі відрекомендувався майбутньому інструкторові, він тільки махнув рукою і показав у повітря:

— Бачили? «Винищувач», гроза повітря, теліпається, як... квітка в ополонці!..

Інструктор сподобався Мересьєву. Олексій любив ось таких, трохи божевільних у житті, по вуха закоханих у своє небо людей, з якими здібній і старанній людині легко знайти спільну мову. Він зробив кілька влучних зауважень на адресу того, хто літав. Маленький лейтенант встиг уважно оглянути його з ніг до голови.

— У мій загін? Як прізвище? На чому літали? Були в боях? Скільки часу не підіймалися?

Олексій не був певний, що лейтенант вислухав його відповіді: він знову закинув голову і, закривши долонькою обличчя від сонця, затряс кулачком:

— Шмаровоз!.. Дивіться, як він повертає! Наче бегемот у вітальні.

Він призначив Олексієві з'явитися на початок льотного дня і обіцяв зразу ж «випробувати».

— А тепер ідіть спочиньте. З дороги корисно. Іли? А то у нас у метушні можуть забути нагодувати... Чортова лялька! Ну, хай тільки приземлиться, я йому покажу «вишучувача»!

Мересьєв не пішов спочивати, бо на аеродромі, по якому холодний вітер ганяв суху й колючу піщану куряву, здавалося, було навіть тепліше, ніж у 9-А класі, де стояв його тапчан. Він знайшов у БАО шевця, віддав йому тижневий тютюновий пайок і попросив зшити з командирського пояса дві маленькі лямки з пряжками особливої конструкції, вони мали міцно пристібати протези до ножних важільків управління. За швидке виконання такого незвичного замовлення швець виканючив собі на «півмитрія» і обіцяв зробити лямки на совість. А Мересьєв повернувся на аеродром і аж до ночі, поки загнули на лінійку останній літак і прив'язали до вгвинчених у землю штопорів, стежив за польотами, начебто це було не звичайне тренувальне «повзання» по зонах, а якесь надасівське змагання. Олексій не вдивлявся в політ. Він просто жив атмосферою аеродрому, вбираючи її ділову метушню, безугавний рев моторів, глухі виляски ракетниць, запах бензину й пального. Все єство його раділо, він навіть не думав, що завтра літак може не послухатися його, вийти з покори, що може статися катастрофа.

Вранці Олексій прийшов на льотне поле, коли воно було ще пусте. На лінійках ревли прогрівані мотори, напружено видихали вогонь «полярні» печі, і механіки, розкручуючи гвинти, відскакували від них, як від змії. Чути було знайоме ранкове перегукування:

- До запуску!
- Контакт!
- Є контакт!

Хтось вилаяв Олексія за те, що хтозна-чого тиняється біля літаків так рано. Він відбувся жартом і повторяв сам собі веселе речення, яке засіло чомусь у пам'яті:

- Є контакт, є контакт, є контакт!

Нарешті літаки, підплигуючи, незграбно перевалюючись і здригаючи крилами, поповзли до старту, підтримувані механіками за підкрилки. Наумов був уже тут і курив самокрутку, таку маленьку, що здавалося — він видобуває дим з коричневих пальців, згорнутих щипкою.

— Прийшов? — запитав він, не відповівши на офіційне, за всією формою Олексієве привітання. — Ну й гаразд: перший прийшов — перший і полетиш. Ану, сідай

у задню кабіну дев'ятки, а я зараз. Побачимо, що ти за гусь.

Він став квапливими затяжками докурювати малесенький «чинарик», а Олексій поспішив до літака. Йому хотілось прикріпити ноги до того, як підійде інструктор. Славний він хлопець, але хто його зна: а що, як упреться, відмовить, здійме галас? Мересьєв видирався по слизькому крилу, судорожно чіпляючись за борт кабіни. Від хвилювання, від незвички він увесь час зривався і ніяк не міг закинути ногу в кабіну, так що вузьколиций, немолодий, сумовитий на вигляд механік, здивовано поглянувши на нього, вирішив: «П'яний, собака».

Та ось Олексієві вдалося закинути в кабіну негнучку ногу, з неймовірним зусиллям підтяг він другу й важко впав у сидіння. Він зразу ж пристебнув шкіряними хомутиками протези до педального управління. Виявилося, що конструкція була вдала, хомутики пружно й міцно притискали протези до важільків, і він відчував їх, як у дитинстві почував під ногою добре пригнаний ковзанець.

В кабіну просунулася голова інструктора:

— А ти, друже, часом не п'яний? Дихни.

Олексій дихнув. Не почувши запаху, інструктор погрозив бортмеханікові кулаком.

— До запуску!

— Контакт!

— Є контакт!

Мотор кілька разів пронизливо пирхнув, далі почулося виразне биття його поршеньків. Мересьєв навіть скрикнув від радості й потяг рукою важельок газу, але враз він почув у переговорній трубці сердиту лайку інструктора:

— Не лізь поперед батька в пекло!

Інструктор сам дав газ, мотор зарокотав, завив, і літак, підплигуючи, взяв розгін. Машиналино керуючи, Наумов потягнув ручку на себе, і маленька машина ця, схожа на бабку, ласкаво перейменована на північних фронтах «лісником», на центральних — «капусником», на півдні — «кукурудзником», всюди правлячи за мішень для веселих солдатських жартів і всюди поважана, як давній, випробуваний, дивакуватий, але бойовий друг, — машина, що на ній усі льотчики навчалися колись літати, — круто полізла у повітря.

У косо поставленому дзеркалі інструктор бачив обличчя нового курсанта. Скільки він спостерігав отаких облич при першому польоті після тривалої перерви! Він бачив по-

блажливу усмішку досвідчених асів, бачив, як загорялись очі льотчиків-ентузіастів, що відчули рідну стихію після довгого блукання по госпіталях. Він бачив, як, опинившись у повітрі, блідли, нервували, кусали губи й ті, кого травмувало під час тяжкої повітряної аварії, спостерігав за дьористу цікавість новаків, які одривалися від землі вперше... Але такого дивного виразу, який Наумов побачив у дзеркалі на обличчі вродливого смуглявого парубка, явно не новака у льотній справі, йому ні разу не доводилося спостерігати за багато років інструкторської праці.

Крізь смугляву шкіру проступив плямистий, гарячковий рум'янець. Губи зблідли, але не від страху, ні, а від незрозумілого Наумову благородного хвилювання. Хто він? Що з ним діється? Чому технаріві він здався п'яним?

Коли літак одірвався від землі й повис у повітрі, інструктор побачив, як очі курсанта, чорні, завязті, циганські очі, не захищені окулярами, запливли сльозами і сльози ті поповзли по щоках і були змазані повітряним струмком, що ударив в обличчя на повороті.

«Дивак якийсь! З ним треба обережно. Мало що може статися!» — вирішив Наумов. Але було в цьому схвилюваному людському обличчі, яке дивилося на нього з чотирикутного дзеркала, щось таке, що захопило інструктора. І тут він відчув, що й в нього стискається горло... і прилади починають розпливатися перед очима.

— Передаю керування, — сказав інструктор, але не передав, а лише послабив руки й ноги, ладний у перший-ліпший момент вихопити керування з рук цього дивного хлопця.

Через прилади, що дублювали кожен рух, Наумов відчув упевнені, досвідчені рухи «льотчика з божої ласки», як любив говорити начальник штабу школи, старий повітряний вовк, ще часів громадянської війни.

Після першого кола Наумов перестав боятися за учня. Машина йшла впевнено, «грамотно». Тільки дивно, либонь, було, що, ведучи її по площині, курсант увесь час робив маленькі повороти праворуч, ліворуч, кидав машину на невелику гірку, пускав униз. Для себе Наумов вирішив, що завтра ж Мересьєва можна направити самого в зону, а після двох-трьох польотів пересадити на «утятко» — навчально-тренувальний літак УТ-2, маленьку фанерну копію винищувача.

Було холодно, термометр на стояку крила показував мінус дванадцять. Різкий вітер задував у кабінку,

пробивався крізь собаче хутро унтів, леденив ноги інструкторові. Час було повертатися.

Але щоразу, коли Наумов командував у трубку: «На посадку!» — він бачив у дзеркалі німе прохання гарячих чорних очей, навіть не прохання, а вимогу, і не мав у собі сили повторити наказ. Замість десяти хвилин вони літали майже півгодини.

Вискочивши з кабіни, Наумов став плигати навколо літака, ляпаючи рукавицями й притупцюючи. Ранній морозець справді того ранку був різкуватий. А курсант щось довго порпався в машині й вийшов з неї повільно, начебто неохоче, а зійшовши на землю — сів біля крила з щасливим, ніби й справді п'яним обличчям, що палало рум'янцем від морозу й збудження.

— Ну, змерз? Мене крізь унти ух як прохопило! А ти собі он у черевичкак. Не померзли ноги?

— У мене немає ніг,— відповів курсант, усміхаючись своїм думкам.

— Що? — рухливе обличчя Наумова витяглося.

— У мене немає ніг,— повторив Мересьєв виразно.

— Тобто, як «немає ніг»? Як це розуміти? Хворі, чи що?

— Та немає, та й годі... Протези.

Мить Наумов стояв, наче його вдарили молотом по голові. Те, що сказав дивний парубок, було неймовірним! Як це — немає ніг? Але ж він щойно літав і непогано літав!..

— Покажи! — звелів інструктор з якимсь страхом.

Олексія ця цікавість не обурила й не образила. Навпаки, йому захотілося остаточно здивувати кумедного, веселого товариша, і він рухом циркового фокусника враз підняв обидві холоші.

Курсант стояв на протезах із шкіри й алюмінію, стояв і весело дивився на інструктора, механіка й тих, що чекали черги на польоти.

Наумов відразу зрозумів і хвилювання льотчика, і незвичайний вираз обличчя, і сльози в чорних очах, і ту жадобу, з якою той хотів продовжити відчуття польоту. Курсант його вразив. Наумов кинувся і шалено затряс його руки:

— Голубчику, та як же?.. Та ти... ти просто не знаєш, яка ти людина!..

Тепер головне було зроблене. Серце інструкторове завойоване. Увечері вони зустрілися і разом склали план тренування. Погодилися на тому, що становище Олексія

тяжке, найменша помилка може призвести до того, що йому назавжди заборонять водити літак, і хоч саме тепер йому більше ніж будь-коли хотілося скоріше пересісти на винищувач, летіти туди, куди поривалися тепер найкращі сини країни — до славного міста на Волзі, — він згодився тренуватися терпляче, послідовно й всебічно. Він розумів, що в його становищі він може бити тільки «в яблучко».

9

Більше двох місяців пробув Мересьєв у навчально-тренувальній школі. Аеродром занесло снігом, літаки поставили на лижі. Виходячи в «зону», Олексій бачив тепер під собою замість яскравих осінніх барв землі тільки два кольори: білий і чорний. Уже відшуміли звістки про розгром німців під Сталінградом, про загибель шостої німецької армії, про полонення Паулюса. Небачений, нестримний наступ розгортався на півдні. Танкісти генерала Ротмістрова прорвали фронт і, пішовши у сміливий рейд, громили глибокі тили противника. Копітливо «скрипіти» в повітрі на маленьких навчальних літаках, коли на фронті вершилися такі діла, а в небі над фронтом розгорталася такі бої, було Олексієві тяжче, ніж день у день ходити незліченне число разів уздовж госпітального коридора або витанцьовувати мазурки й фокстроти на розпухлих ногах, які дуже боліли.

Але ще в госпіталі він твердо поклав собі повернутися в авіацію. Він поставив перед собою мету і уперто поривався до неї через горе, біль, утому й розчарування. Якось на його нову адресу прийшов товстий пакет. Клавдія Михайлівна пересилала листи й питала, як він живе, які успіхи — чи добився він здійснення мети.

«Добився чи ні?» — запитав він себе і, не відповівши, заходився розбирати листи. Їх було кілька — від матері, від Олі, від Гвоздьова, і ще один, який дуже здивував його: адреса була написана рукою «метеорологічного сержанта», а внизу стояло: «Від капітана К. Кукушкіна». Цей лист він прочитав першим.

Кукушкін писав, що його знову підбили, він плигнув з палаючого літака, плигнув добре, сів у своїх, але вихнув руку й тепер лежить у медсанбаті, «здихаючи з нудьги», серед, як писав він, «доблесних працівників клістира», але що все це — дрібниці й скоро він знову буде в строю. Пише ж цей лист під диктовку відома

адресатові Віра Гаврилова, яку й тепер ще, з легкої руки Мересьєва, в полку називають «метеорологічним сержантом». Говорилося в листі, що вона, ця Віра, дуже славний товариш і підтримує його, Кукушкіна, в нещасті. У дужках Віра зауважила, що Костя, звісно, перебільшує. З цього листа дізнався Олексій, що в полку його ще пам'ятають, що в їдальні, серед портретів героїв, вихованих полком, повісили і його портрет і що гвардійці не втрачають надії побачити його знов у себе. Гвардійці! Мересьєв, усміхнувшись, похитав головою. Чимось, мабуть, сильно були зайняті голови Кукушкіна і його добровільного секретаря, якщо забули вони навіть повідомити йому таку новину, як одержання полком гвардійського прапора.

Потім Олексій розпечатав лист від матері. Це було звичайне старече, безладне послання, повне хвилювань і турбот про нього. Чи не погано йому, чи не холодно, чи добре його там годують, чи тепло одягли на зиму й чи не сплести, скажімо, йому рукавички? Вона вже п'ять пар виплела й відіслала в подарунок воїнам Червоної Армії. У великі пальці поклала записки з побажанням довго носити. Добре було б, якби пара таких рукавичок потрапила й йому! Гарні, теплі з ангорської вовни, яку вона начесала з своїх кролів. Ага, вона забула повідомити: у неї є кролі — кріль, кролиха й семеро кроленят. Тільки в кінці, за всією цією ласкаво старечею балаканиною, було найголовніше: німців прогнали від Сталінграда й набили їх там силу-силенну, навіть, кажуть, якогось їхнього найголовнішого узяли в полон. Так ото, коли їх прогнали, приїздила в Камишин на п'ять днів Оля; приїздила й жила в неї, бо Олин будиночок розбомбили. Працює вона тепер у саперному батальйоні, за лейтенанта, і вже була поранена в плече, видужала й нагороджена орденом — яким, старенька, звісно, не здогадалася повідомити. Вона ще писала, що Оля, коли жила в неї, то все спала, а коли не спала, то говорила про нього, що разом вони ворожили, і по картах усе виходило, що в жирового короля лежить на серці бубнова дама. Мати писала, що вона, з свого боку, кращої невістки, як оця сама бубнова дама, собі й не бажає.

Олексій усміхнувся зворушливій старечій дипломатії і обережно розкрив сіренький конверт від «бубнкової дами». Лист був недовгий. Оля писала, що після «окопів» кращі бійці їхнього робочого батальйону були зараховані до регулярної саперної частини. Вона тепер технік-лей-

тенант. Це їхня частина будувала під вогнем укріплення біля Мамаєвого кургана, який став тепер таким знаменитим, а потім укріплене кільце біля Тракторного заводу, і за це їхня частина нагороджена була орденом Червоного Прапора. Писала Оля, що перепадало їм чимало, що все — від консервів до лопат — доводилося возити з-за Волги, безнастанно прострілюваної з кулеметів. Писала, що в усьому місті не лишилося тепер жодного цілого будинку, а земля ряба й схожа на знімки місячного ландшафту.

Писала Оля, що після госпіталю везли їх на машині через увесь Сталінград. Бачила вона величезні гори набитих, ще не похованих німців. А скільки їх валялося на шляхах! «І захотілося мені, щоб той твій друг — танкіст, я не пам'ятаю його імені, той самий, в якого усю сім'ю повбивали, прийшов сюди й подивився на них. Слово честі, усе це треба було зняти для кіно й показувати таким, як він. Нехай бачать, як ми помстилися за них ворогові». Наприкінці вона писала, — Олексій кілька разів прочитав незрозуміле йому речення, — що тепер, після Сталінградської битви, вона почуває себе гідною його, героя героїв. Писано усе це було похапцем, на станції, де стояв їхній ешелон. Не знала вона, куди їх повезуть і яка в неї буде нова військова адреса. До наступного листа Олексій був позбавлений змоги відповісти їй, що не він, а вона, маленька, тендітна дівчинка, яка тихо й копітко трудиться в самому пеклі війни, — справжній герої героїв. Він ще раз покрутив у руках лист і конверт. На зворотній адресі було чітко підписано: «Гвардії молодший техник-лейтенант Ольга така-то».

Багато разів у хвилини відпочинку на аеродромі виїмав і перечитував Олексій цей лист. Ще довго лист зогрівав його на пронизливому зимовому вітрі льотного поля і в зволожілому, оброслому по кутках кучерявою памороззю 9-А класі, де він жив, як і колись.

Нарешті інструктор призначив Олексієві іспити. Літати він мав на «утяті», і інспектувати політ повинен був не інструктор, а начальник штабу, той самий червонолиций, повнокровний товстун-підполковник, який так непривітно зустрів його після прибуття в школу.

Знаючи, що за ним уважно стежать на землі й що тепер вирішується його доля, Олексій того дня перевершив самого себе. Він кидав маленький, легенький літак у такі ризиковані фігури, що в бувалого підполковника мимоволі виривалися вигуки захоплення. Коли Мересьєв виліз з

машини і став перед начальством, із збудженого, радісного обличчя Наумова, яке променилося всіма зморшками, зрозумів він, що справу виграно.

— Чудовий почерк! Та-ак... Льотчик, що там не кажи, а справді з ласки божої! — пробурчав підполковник. — От що, сеньйоре, чи не залишишся ти у нас інструктором? Нам такі потрібні.

Мересьєв відмовився навідріз.

— Ну й дурень! Подумаєш, премудрощі — битися! А тут людей би навчав.

Раптом підполковник побачив палицю, на яку спирався Мересьєв, і навіть побагровів:

— Знову? Дати сюди! Ти що, на пікнік зібрався з тростинкою? Ти хіба на бульварі? На губу за невиконання наказу! Дві доби!.. Амулети розвели, аси... Шаманите. Ще бубнового туза на фюзеляжі не вистачає. Дві доби! Чули?

Вихопивши палицю з рук Мересьєва, підполковник озирався навколо, придивляючись, об що її поламати.

— Товаришу підполковник, дозвольте доповісти: він без ніг, — заступився за друга інструктор Наумов.

Начальник штабу ще більше побагровів. Витріщив очі, важко задихав.

— Як це так? Ти ще мені тут голову морочиш! Правда?

Мересьєв кивнув головою, схвильовано стежачи за палицею, якій загрожувала небезпека. Він справді не розлучався тепер з подарунком Василя Васильовича.

Підполковник підозріливо покосився на друзів:

— Ну, коли так, батеньку, знаєш... Ану покажи ноги... Та-а-ак!..

Із тренувальної школи Олексій Мересьєв вийшов з чудовою характеристикою. Сердитий підполковник, цей старий «повітряний вовк», зумів більше, ніж хто інший, оцінити велич подвигу льотчика. Він не пошкодував захоплених слів і в характеристиці рекомендував Мересьєва для служби «в якому завгодно виді авіації як вправного, досвідченого і вольового льотчика».

Решту зими й ранню весну Мересьєв провів у школі перепідготовки. Це було старе стаціонарне училище військових льотчиків з прекрасним аеродромом, хорошим гуртожитком, розкішним клубом, на сцені якого гастрольні трупи московських театрів ставили іноді виїзні спек-

таклі. Ця школа теж була переповнена, але в ній свято зберігалися довоєнні порядки, і навіть дрібничок у формі доводилося дуже пильнувати, бо за неначищені чоботи, за те, що не було гудзика на реглані або ж льотний планшет спохвату надінеш поверх пояса, доводилося за наказом коменданта «рубати» години по дві строюву підготовку.

Велика група льотчиків, в яку зарахували і Олексія Мересьєва, переучувалася літати на новому тоді радянськом винищувачі — ЛА-5. Підготовка велася серйозно: вивчали мотор, матеріальну частину, проходили техніку. Слухаючи лекції, Олексій дуже дивувався, як далеко пішла радянська авіація за порівняно невеликий час, поки він був поза армією. Те, що на початку війни здавалося сміливим новаторством, тепер безнадійно застаріло. Верткі «ластівки» й легкі МІГи, пристосовані для висотних боїв, що здавалися на початку війни шедевром, — знімалися з озброєння. Їм на зміну радянські заводи випускали народжені вже в дні війни, освоєні в нечувано короткі строки чудові ЯКи останніх моделей, ЛА-5, що входили в моду, двомісні Іли — ці літаючі танки, що мчать над самою землею й сіють просто на голови ворога і бомби, і кулі, і снаряди і які вже мають в німецькій армії панічне прізвисько «шварцер тод», тобто «чорна смерть». Нова техніка, народжена генієм незламного народу, незмірно ускладнила повітряний бій і вимагала від льотчика не тільки знання машини, не тільки виняткової непохитності, але й уміння швидко орієнтуватися над полем бою, розчленувати повітряну битву на окремі складові частини і на свою відповідальність, часто не чекаючи команди, приймати й здійснювати бойові рішення.

Усе це було надзвичайно цікаво. Але на фронті точилися жорстокі нестихаючі наступальні бої, і, сидючи у високому й світлому класі за зручним чорним навчальним столом, слухаючи лекції, Олексій Мересьєв тягуче й болісно сумував за фронтом, за бойовою обстановкою. Він навчився тамувати в собі фізичний біль. Він умів заставляти себе робити неймовірне. Але в нього не вистачало волі позбутися цього несвідомого суму вимушеного неробства, і він іноді тижнями блукав по школі мовчазний, неухажний і злий.

На щастя для Олексія, в тій самій школі проходив перепідготовку й майор Стручков. Вони зустрілись як давні друзі. Стручков потрапив у школу тижнів на два пізніше, але зразу ж вріс в її своєрідний діловий побут, звик

до її незвичайних для воєнного часу вимог, став для всіх рідною людиною. Він зрозумів настрій Мересьєва і, коли вони після вечірнього вмивання розходилися по спальнях, підштовхнув його в бік:

— Не горюй, хлопче: і на наш вік війни вистачить. Бач, ще скільки до Берліна: іти та й іти! Навоюємось. Досхочу навоюємось.

За два чи три місяці, що вони не бачилися, майор помітно, як кажуть в армії, «подався» — осунувся, постарів.

Посеред зими льотчики курсу, на якому вчилися Мересьєв і Стручков, почали льотну практику. На цей час ЛА-5, — маленький короткокрилий літак, обрисами своїми схожий на крилату рибку, — був досконало вивчений Олексієм. Частенько в перервах він ішов на аеродром і дивився, як після короткого пробігання злітали і як круто йшли в небо ці машини, як переверталися вони в повітрі, блискаючи на сонці блакитним черевцем. Підходив до літака, обдивлявся його, гладив рукою крило, ляскав по боках, наче це була не машина, а доглянутий і гарний доброї породи кінь. Та ось група вийшла на старт. Кожен намагався скоріше спробувати сили, і почалася стримана суперечка. Першим інструктор викликав Стручкова. Очі в майора засяяли, він пустотливо усміхнувся і щось збуджено насвистував, поки пристібав ремені парашута й зачиняв кабіну.

Потім грізно зарокотав мотор, літак зірвався з місця, і ось він уже біг по аеродрому, залишаючи за собою хвіст сніжної куряви, яка веселою переливалася на сонці, ось завис у небі, блискаючи крилами в сонячному промінні. Стручков описав над аеродромом круту дугу, заклав кілька чудових віражів, перекинувся через крило, проробив майстерно, із справжнім шиком увесь комплекс належних вправ, зник з очей, враз виринув з-за даху школи і, рокочучи мотором, на повній швидкості промчав над аеродромом, мало не зачепивши картузи курсантів, які чекали на старті. Знову зник, потім з'явився і вже повільно знизився, щоб майстерно сісти на три точки. Стручков вискочив з кабіни збуджений, радий, шалений, мов хлопчак, якому вдалися пустощі.

— Не машина — скрипка, їй-бо, скрипка! — галасував він, перебиваючи інструктора, що лаяв його за зухвалість. — На ній Чайковського виконувати... Їй-бо. Живемо, Альошко! — І він згріб Мересьєва в дужі обійми.

Машина справді була хороша. Такої думки були всі.

Та коли черга дійшла до Мересьєва і він, прикріпивши до педалей управління ремнями протези, піднявся в повітря, то відчув, що кінь цей для нього, безногого, занадто жвавий і вимагає особливої обережності. Одірвавшись від землі, він не вловив того міцного повного контакту з машиною, що і дає радість польоту. Це була прекрасна конструкція. Машина реагувала не тільки на кожен рух, а й на тремтіння руки, яка лежала на кермі, одразу ж фіксуючи його відповідним рухом у повітрі. Своєю чутливістю вона справді схожа на хорошу скрипку. Ось тут і відчув Олексій з усією гостротою непоправність своєї втрати, неповороткість протезів і зрозумів, що при керуванні цією машиною протез — навіть найкращий, при найбільшому тренуванні! — не замінить живої, чутливої, еластичної ноги.

Літак легко й пружно пронизував повітря, слухняно відповідав на кожен рух важелів управління. Але Олексій боявся його. Він бачив, що на крутих віражах ноги не встигають, не дають тієї стрункої погодженості, що виховується в льотчикові як свого роду рефлекс. Це запізнювання могло кинути чутливу машину в штопор і стати фатальним. Олексій почував себе, як кінь у путах. Він не був боягузом, ні, він не тремтів за життя і вилетів, навіть не перевіривши парашута. Але він боявся, що найменший його погріх назавжди викреслить його з винищувальної авіації, наглухо закриє перед ним шлях до улюбленої професії. Він остерігався подвійно й посадив літак зовсім знервованій, причому і тут через неповороткість ніг дав такого «козла», що машина кілька разів незграбно підплигнула на снігу.

Олексій виліз з кабіни мовчазний, похмурий. Товариші, і навіть сам інструктор, кривлячи душею, взялися один перед одним хвалити й вітати його. Така поблажливість його тільки образила. Він махнув рукою і мовчки пошкунтильгав сніжним полем до сірого будинку школи, важко розхитуючись і майже тягнувши ноги. Показати себе неспроможним тепер, коли він уже сів на винищувач, було найтяжчою катастрофою після того березневого ранку, коли його підбитий літак ударився об вершини сосен. Олексій пропустив обід, не прийшов вечеряти. Всупереч правилам школи, які найсуворіше забороняли перебування в спальнях удень, він лежав у черевиках на ліжку, заклавши під голову руки, і ніхто — ні черговий по школі, ні командири, які проходили мимо і знали про його горе, не насмілювалися йому зауважити. Зайшов Стручков,

спробував заговорити, але не почув відповіді й пішов, співчутливо хитаючи головою.

Незабаром після Стручкова, майже слідом за ним, у спальню, де лежав Мересьєв, увійшов комісар школи підполковник Капустін — куценький і недоладний чоловічок у товстих окулярах, у погано підігнаній військовій формі, що сиділа на ньому мішком. Курсанти любили слухати його лекції з міжнародних питань, коли він, зовні незграбний чоловік, виповнював серця слухачів гордістю за те, що вони беруть участь у Вітчизняній війні. Але, як на начальника, на нього не дуже зважали, маючи його за людину цивільну, в авіації випадкову, яка не розуміється на льотній справі. Не звертаючи уваги на Мересьєва, Капустін обдивився кімнату, понюхав повітря і — раптом розсердився:

— Який чорт тут накурив? Адже ж є курилки. Товаришу старший лейтенант, що це значить?

— Я не курю, — байдуже відповів Олексій, не міняючи пози.

— А чому ви лежите на койці? Не знаєте правил? Чому не встали, коли увійшов старший начальник?.. Встаньте...

Це не було командою. Навпаки, це було сказано дуже по-цивільному, мирно, але Мересьєв мляво підкорився і виструнчився біля койки.

— Правильно, товаришу старший лейтенант, — захопив Капустін. — А тепер сядьте і порадімося.

— Про що?

— А от як нам з вами бути. Може, підемо звідси? Мені курити хочеться, а у вас тут не можна.

Вони вийшли в коридор, скупо освітлений синіми вогнями затемнених ламп, і стали біля вікна. В роті у Капустіна засопіла люлька. Коли вона розгорялася при зтяжках, його обличчя, широке і задумливе, на мить виступало з темряви:

— Я сьогодні збираюся на інструктора вашої групи накласти покарання.

— За що?

— За те, що він випустив вас у зону, не маючи дозволу командування школи... Еге ж, чого ви на мене дивитеся? Власне, мені треба було б і на себе покарання накласти, бо я досі з вами не поговорив. Усе ніколи та ніколи, а збирався... Ну гаразд. Так от, Мересьєв, не таке просте діло — вам літати, так... За це і вліплю я, здається, інструкторові.

Олексій мовчав. Що за людина стоїть біля нього, пахаючи люлькою? Бюрократ, який вважає, що хтось порушив його повноваження, не довівши вчасно до його відома, що в житті школи сталася незвичайна подія? Чинуша, який знайшов у правилах добору льотного складу статтю, що забороняла випускати в повітря людей з фізичними вадами? Чи просто дивак, який при першій же нагоді хоче показати свою владу? Що йому треба, чого він прийшов, коли й без нього важко на душі так, хоч у зашморг головою...

Мересьєв внутрішньо весь наїжачився, ледве стримуючись. Але місяці нещастя навчили його стерегтися квапливих висновків, та й в самому цьому недоладному Капустіні було щось таке, що невловимо нагадувало комісара Воробйова, якого Олексій у думках називав справжньою людиною. Спалахував і гас вогник у люльці, виступало із синьої мли й знову тануло в ній широке товстоносе обличчя з розумними, проникливими очима.

— Бачите, Мересьєв, я не хочу говорити вам компліментів, але, як там не крути, ви — єдина в світі людина, яка без ніг керує винищувачем. Єдина! — він подивився в дірочку мундштука на тьмяне світло лампочки й заклопотано похитав головою: — Я не кажу зараз про ваше прагнення повернутися в бойову авіацію. Це, звісно, подвиг, але в ньому немає нічого надзвичайного. Тепер такий час, що кожен робить для перемоги все, що може... Та що ж це з проклятою люлькою сталося?

Він знову взявся колупатися в мундштуку, і здавалося, що увесь заглибився у це діло, а Олексій, стурбований неясним передчуттям, тепер уже нетерпляче чекав, що йому скажуть. Не перестаючи морочитися з люлькою, Капустін вів далі, зовсім не турбуючись про те, яке враження справлять його слова:

— Тут ідеться не про вас, старший лейтенант Олексій Мересьєв. Справа в тому, що ви без ніг досягли майстерності, яка досі в усьому світі вважається доступною лише для дуже здорової людини, та й то навряд чи хоч для однієї із ста. Ви не просто громадянин Мересьєв, ви — великий експериментатор... Ага, продувся нарешті! Чим це я його забив?.. Отже, ми не можемо, не маємо права — розумієте, не маємо права! — підходити до вас, як до рядового льотчика. Ви затіяли важливий експеримент, і ми мусимо вам допомогти всім, чим можемо. А чим? Ану, скажіть самі: чим вам можна допомогти?

Капустін знову набив люлечку, закурив, і знову червоний відсвіт її, то загоряючись, то гаснучи, вихоплював з темряви й знову віддавав їй широке й товстоносе обличчя.

Капустін обіцяв домовитися з начальником школи, щоб він збільшив Мересьєву кількість вильотів, і запропонував Олексієві самому скласти собі програму тренувань.

— Так це ж скільки бензину витратиться? — жалкував Олексій, дивуючись тому, як просто й діловито ця маленька недоладна людина розв'язала його сумніви.

— Бензин — продукт важливий, особливо тепер. На кубики міряємо. Але є речі дорожчі за бензин, — і Капустін взявся старанно вибивати об каблук теплий попіл із вигнутої люлечки.

З наступного дня Мересьєв тренувався окремо. Він працював не тільки з завзяттям, як тоді, коли учився ходити, бігати, танцювати. Його охопило справжнє нахнення. Він намагався проаналізувати техніку польоту, обміркувати всі деталі, розкласти її на найдрібніші рухи й вивчити кожен рух зокрема. Тепер він вивчав, саме вивчав те, що в юності осяг стихійно; розумом доходив до того, що колись брав досвідом, навичкою. У думці розчленувавши процес керування літаком на складові рухи, Олексій виробляв для себе особливу вмільсть для кожного з них, переносячи всі робочі відчуття ніг із ступні на гомілку.

Це була дуже важка, копітка робота. Наслідки її спочатку були такі мізерні, що майже не відчувалися. І все ж Олексій почував, що з кожним разом літак наче більше зростається з ним, стає слухняніший.

— Ну, як діла, маестро? — питав його при зустрічах Капустін.

Мересьєв підіймав великий палець. Він не перебільшував. Тренування посувалися, хоч і не дуже швидко, але впевнено й міцно, і, що найголовніше, внаслідок їх Олексій перестав почувати себе в літаку невмілим, кволим вершиником, який сидить на гарячому й прудкому коні. Він знову вірив у свою майстерність. Це неначе передавалося літаку, — той, мов жива істота, мов кінь, що відчуває вправного їздця, ставав дедалі покірливіший. Машина поступово розкривала Олексієві всі польотні якості.

Колись, у дитинстві, на першій рівній, прозорій і неміцній кризі, яка затягла вольську затоку, Олексій учився кататись на ковзанах. Власне, ковзанів у нього не було. Матері це було не по кишені, і коваль, у якого вона пра-ла білизну, зробив на її просьбу маленькі дерев'яні колодочки з металевим полозком із товстої дротини й з дірками на боках.

З допомогою мотузків і цурочок Олексій прикріплював ці колодочки до стареньких, підшитих валянків. У них ото він і вийшов на затоку — на тонкий лід, який прогинався під ногами, лунко й мелодійно потріскуючи. Тут з криком і галасом ковзалася дівтора з камишинських околиць. Хлопчики гасали як чортенята, ганялися один за одним, плигали й танцювали на коньках. Збоку це здавалося простою і легкою справою. Та тільки-но Олексій спустився на затоку, лід зразу ж вислизнув з-під нього, і він дуже боляче упав на спину.

Хлопчик умить схопився на ноги, боячись показати товаришам, що забився. Він стерігся падати назад і, соваючи ногами, подавався вперед, але відразу падав носом. Знову схоплювався, стояв на тремтячих ногах, обмірковуючи, що ж сталося, придивляючись до того, як рухались інші. Тепер він знав, що не можна дуже нахилитися вперед, так само як і відкидатися назад. Намагаючись триматися прямо, він робив кілька рухів у сторону і падав на бік. Так падав і схоплювався він до вечора, повернувся додому з ковзанки, на смуток матері, весь у снігу; ноги аж підгиналися від втоми.

Вранці він знову був на ковзанці. Він уже робив досить правильні рухи ногами, менше падав, міг, розбігшись, проїхати з розгону кілька метрів, але хоч як намагався, хоч як силкувався, з ранку й до вечора пропадаючи на кризі, наука далі цього не йшла.

Але одного разу — Олексій назавжди запам'ятав цей морозний хуртовинний день, коли по полірованій кризі вітер смужками гнав сухий сніг, — він зробив якийсь вдалий рух і несподівано для себе помчав, помчав сильно, з кожним колом упевненіше й упевненіше. Те, що непомітно нагромаджував він у собі, падаючи, забиваючись, знов і знов повторюючи спроби, — усі ці маленькі навички, набуті ним, наче враз склалися в єдину навичку, і він упевнено запрацював ногами, почуваючи, як усе його

тіло, усе хлопчаче, пустотливе, завзяте єство впивається і радіє.

Так сталося з ним і тепер. Він багато, завзято літав, намагаючись злитися з літаком, відчутти його через метал і шкіру протезів. Інколи йому здавалося, що це вдається. Він радів, кидав машину в якусь метикувату фігуру, але зразу ж почував, що рухи його не зовсім правильні, літак ніби брикається, виходить з покори, і, відчувши гіркоту згаслої надії, Олексій знову брався до нудних тренувань.

Та ось одного березневого дня, у відлигу, коли аеродром ураз потемнів, а зернистий сніг осів так, що літаки залишали на ньому глибокі борозни, Олексій злетів на винищувачі в зону. Вітер при піднятті був зустрічно-боковий, літак зносило, і його весь час доводилося підправляти. Ось тут, скеровуючи літак на курс, відчув ураз Мересьєв, що машина його слухає, що він чуває її. Це відчуття мигнуло, як блискавка. Олексій спочатку не повірив у це. Надто багато пережив він розчарувань, щоб зразу повірити в щастя.

Він зробив крутий і глибокий віраж праворуч. Машина була покірною й точною. Олексій відчув те саме, що хлопчиком пережив колись на волзькій затоці, на темній кризі, що гостро похрускувала. Похмурий день неначе відразу посвітлішав. Радо закалатало серце; він почував, як шия легенько холонула від знайомого хвилювання.

За якоюсь невидимою ризикою були підведені підсумки його упертих тренувань. Він перейшов цю ризикою і тепер легко, без напруження пожинав плоди багатьох і багатьох днів важкої праці. Він добився головного, що так довго йому не давалося: злився з машиною, відчув її, як власне тіло. Навіть нечутливі й неповороткі протези не перешкоджали тепер цьому злиттю. Відчуваючи в собі хвилі наростаючої радості, Олексій зробив кілька глибоких віражів, потім мертву петлю і, вийшовши з неї, зразу кинувся в штопор. Земля зі свистом шалено закрутилася, і аеродром, і будівля школи, і башта метеостанції з надутим смугастим мішком — усе це злилося в суцільні кола. Він упевнено вивів машину зі штопора, зробив пружну петлю. Тільки тепер знаменитий у ті дні ЛА-5 розкрив перед льотчиком усі явні й потайні якості. Що це була за машина у досвідчених руках! Чутливо відгукуючись на кожний рух, вона легко викреслювала найскладніші фігури, свічкою линула вгору, компактна, спритна, швидка!

Мересьєв виліз із літака, хитаючись, мов п'яний, з обличчям, яке розплилося в безтямну усмішку, не бачачи перед собою розлютованого інструктора, не чуючи його лайки. Хай лається. Губа? Гаразд, він ладен відсидіти належне на гауптвахті. Хіба тепер не байдуже? Ясно: він льотчик, хороший льотчик, недаремно на його тренування витрачали над норму дорогоцінний бензин. Він відпрацює тепер цей бензин сторицею, аби тільки скоріше на фронт, у бій!

У гуртожитку на нього чекала ще радість. На подушці лежав лист від Гвоздьова. Де, скільки і в чийй кишені мандрував він, розшукуючи адресата, важко було навіть визначити, бо конверт був пом'яттий, забруднений, за-смальцьований. А прийшов лист у свіжому конверті, над-писаному рукою Аніюти.

Танкіст писав Олексієві, що сталася з ним препааршива історія. Він поранений в голову — і чим? Крилом німецького літака. Лежить тепер у корпусному госпіталі, з якого, проте, цими днями збирається виходити. А сталася неймовірна ця подія так. Після того, як шоста німецька армія була відрізана й оточена біля Сталінграда, їхній корпус прорвав фронт відступаючих німців і, проскочивши в утворений вилом, усіма танками кинувся на німецькі тили. Гвоздьов командував у цьому рейді танковим батальйоном.

Це був веселий рейд! Сталева армада вламувалася в розташування німецьких тилів, в укріплені села, на вузлові станції, звалюючись на них несподівано, як сніг на голову. Танки мчали по вулицях, розстрілюючи і знищуючи все вороже, що траплялося на дорозі, і, коли рештки гарнізонів розбігалися, танкісти і мотопіхота, привезена на броні, підпалювали склади боєприпасів, висаджували в повітря мости, стрілки, поворотні кола на станціях, за-пираючи поїзди німців, що відступали. Із запасів ворога заправлялися трофейним паливом, набирали продовольство й мчали далі, перш ніж німці встигали опам'ятатися, підтягти сили для відсічі або хоч визначити напрям подальшого руху танків.

«Погуляли ми, Альошко, по степу, як будьонівці! І боялася ж нас німчура! Не повіриш — часом трійкою танків і трофейним броньовичком брали навіть села з базовими складами. Паніка, брат Альошко, у воєнній справі — путня річ. Хороша паніка у ворога — дорожка за кілька повнокровних дивізій у наступаючих. Тільки її треба вміло підтримувати, як вогонь у багатті, завдавати нові

й нові несподівані удари і не давати їй загасати. Здавалося, що на фронті ми проткнули німецьку броню і знайшли під бронєю порожнечу. І йшли ми, як копистка крізь тісто...

...І ось сталася зі мною оця сама історія. Покликав нас хазяїн. Розвідітак скинув вимпел. Там-то й там-то величезний базовий аеродром. Сотень зо три літаків, пальне, вантажі. Командуючий себе за рудий вус посмикав та й наказує: «Гвоздьов, уночі, без галасу, без пострілу, чемненько, мов свій, підійди до аеродрому ближче, і далі — усім гамузом з вогнем налітайте і, перш ніж вони отямляться, перекинь усе шкереберть, щоб не втекла жодна сволота». Дістали завдання мій і ще один батальйон, даний в моє розпорядження. А основне «господарство» своїм курсом поповзло на Ростов.

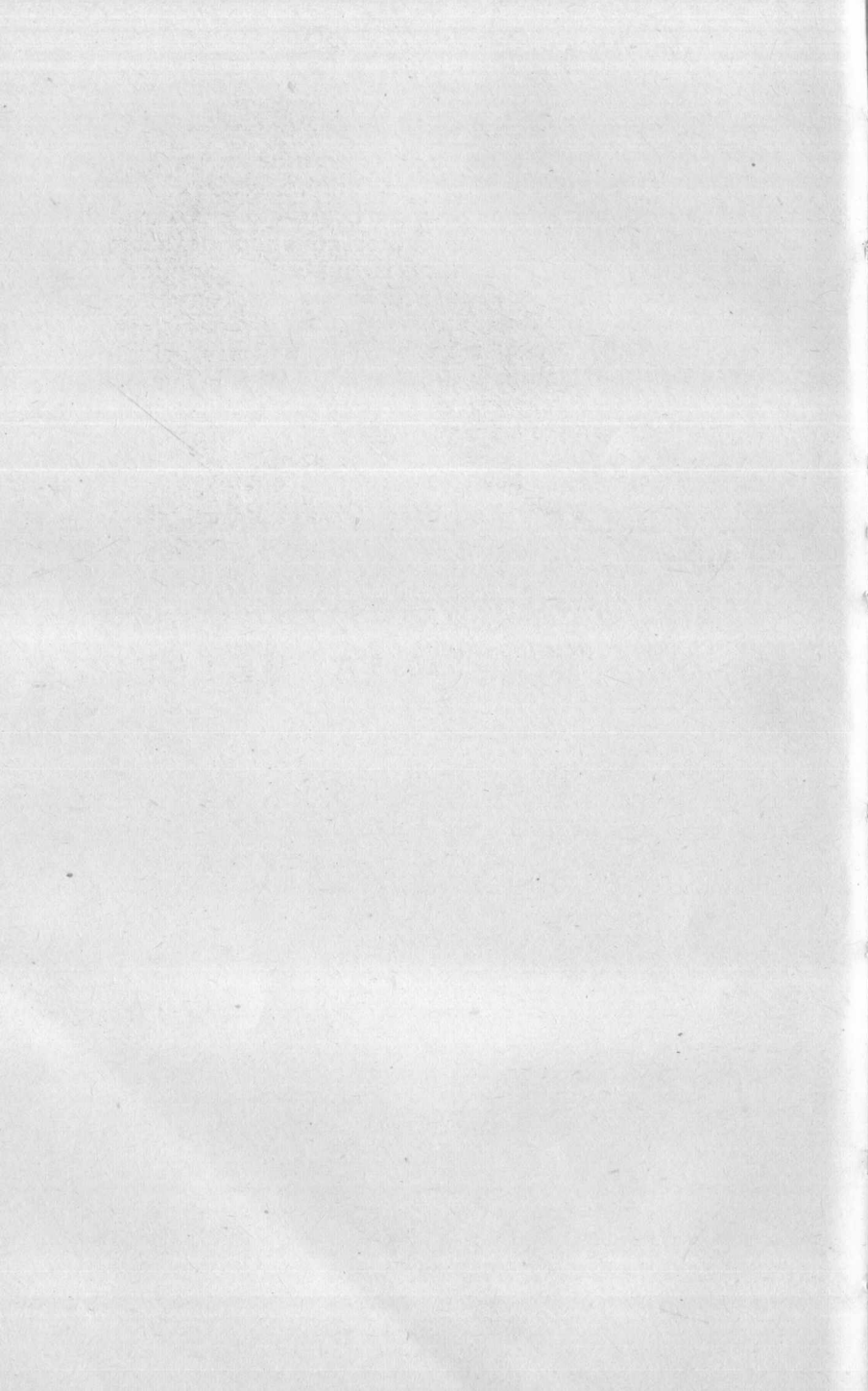
І ось, Альошко, заскочили ми на той аеродром, як лис у курник. Альошенько, друже, не повіриш — до самих німецьких махальників доповзли по дорозі. На нас німці ніякої уваги — свої та й свої: ранок, туман, нічого не добереш, тільки чути — мотори й траки бряжчать. Потім — як ринули ми та як ударимо! Ну, Льошко, потіха була! Літаки шерегами стояли, а ми по них бронebійними, по п'ять, по шість машин снарядом прошиваємо. Далі бачимо — не вправитися: їхні екіпажі, які сміливіші, мотори заводити стали. Ну, ми позадраювали люки і пішли на таран, бронєю бити по хвостах. Літаки транспортні, величезні, до мотора не дістанеш, так ми по хвостах. Без хвоста — все одно що й без мотора: не полетиш. Отут і огріло мене. Висунувся я з люка глянути, що й до чого, а машина саме по літаку вдарила. Уламком крила мене й довбонуло по голові. Спасибі, шолом амортизував, а то б усе... Але це дрібниці, йдеться до виписки, і скоро знов я побачу своїх танкачів. Біда в іншому: поголили мені в госпіталі бороду. Ростив її, вирощував, широка стала борода, а вони поголили без жалю. Ну, та пес з нею, з бородою! Хоч ідемо ми й швидко, все ж, гадаю, до кінця війни друга виросте й прикриє моє горе... Хоч, знаєш, Альошо, Анюта чогось не злюбила моєї бороди й весь час у листах її цькує...»

Лист був довгий. Помітно було, що Гвоздьов писав його, знемагаючи від госпітальної нудьги. Між іншим, — наприкінці повідомляв він, — під Сталінградом, коли його танкісти втратили в бою машини і, чекаючи на нову техніку, пішли у бій з піхотою, в районі знаменитого Мамаєвого кургана зустрів Гвоздьов Степана Івановича. Старий

уже на курсах побував і в начальство вийшов. Він тепер старшина й командує взводом протитанкових рушниць. Проте снайперських звичок не кинув. Тільки, казав сам, звір у нього тепер став куди серйозніший: не фріц-гава, що виліз із окопу погрітися на сонці, а німецький танк — машина хитра й міцна. Але, як і колись, у полюванні на такого звіра старий дужий сибірською промисловою кмітливістю, кам'яним терпінням, витримкою і точністю бою. Зустрівшись, випили вони з Гвоздьовим флягу поганенького трофейного винця, що знайшлося у запасливого Степана Івановича, згадали друзів, і при цьому начебто послав старий Мересьєву низенький уклін і запросив їх, обох, якщо залишаться живі, приїхати після війни до нього в колгосп промишляти білку або бавитися полюванням на чирят.

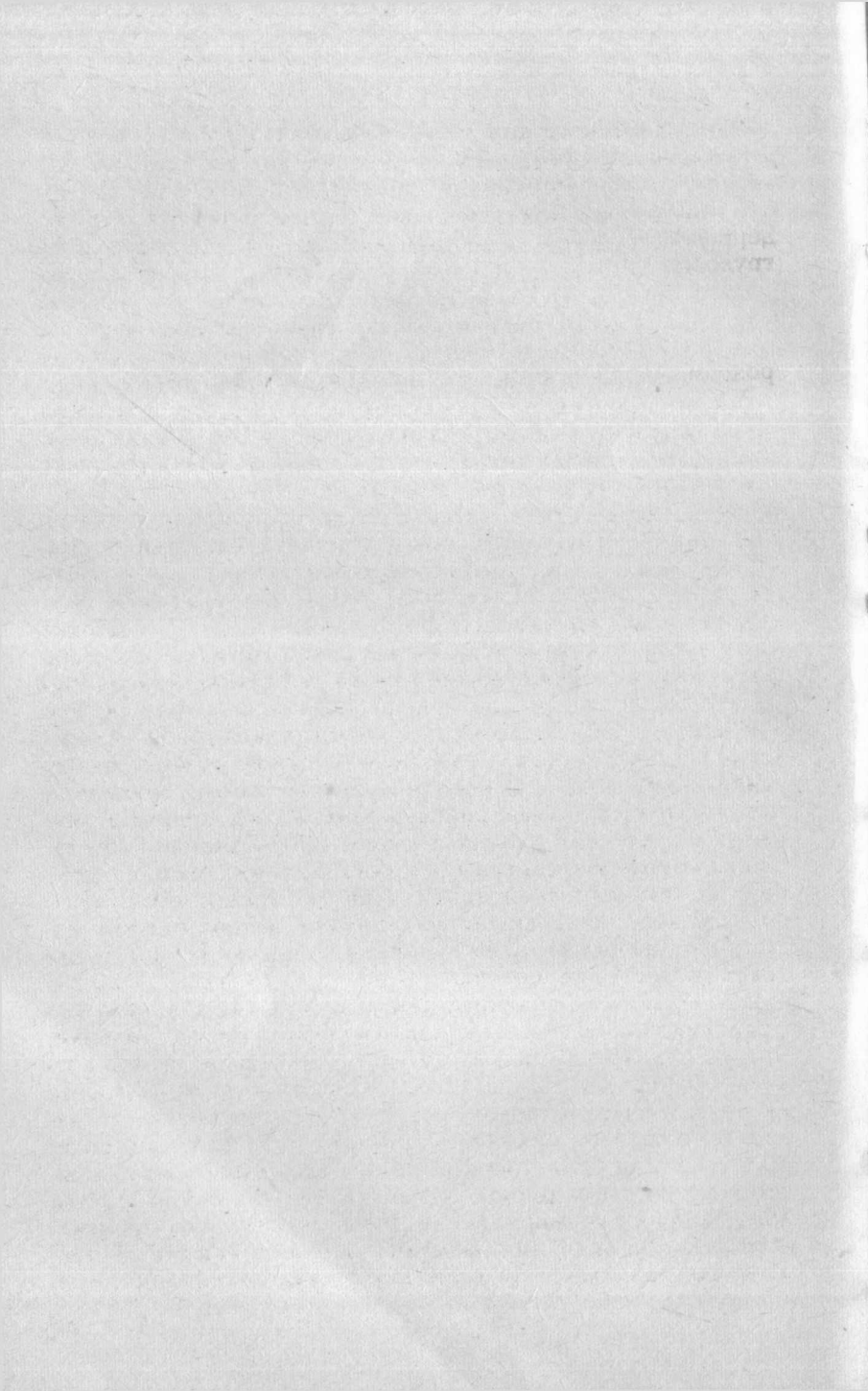
Тепло й водночас сумно стало на душі у Мересьєва від цього листа. Усі друзі по сорок другій палаті давно вже воюють. Де ж то тепер Гриша Гвоздьов і старий Степан Іванович? Що з ними? По яких краях носять їх воєнні вітри, чи живі вони? Де Оля?..

І знову згадав Олексій слова комісара Воробйова, що воєнні листи, мов проміння згаслих зірок, довго-довго ідуть до нас, і буває — зірка давно згасла, а промінь її, веселий і яскравий, ще довго пронизує простори, несучи людям ласкавий блиск вже неіснуючого світила.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

Одного жаркого дня літа 1943 року по фронтовій дорозі, второваній обозами наступаючих дивізій Червоної Армії, просто через покинуте, заросле могутнім червонястим бур'яном поле, похитуючись і підплигуючи на вибоях, деренчачи кузовом, у напрямі до фронту біг старенький грузовик. На його побитих, кучерявих від пороху бортах насилу можна було розрізнити білі смуги й написи: «Польова пошта». Величезний сірий хвіст підіймався з-під його коліс і тягся за ним на багато кілометрів, повільно розпливаючись у душному нерухомому повітрі.

У кузові, набитому лантухами листів, на стосах свіжих газет, підскакуючи й розхитуючись разом з вантажем, сиділо двоє військових у літніх гімнастюрках і картузах з голубими околичками. Молодший з них, судячи з новеньких, непом'ятих погонів, — старший сержант авіації, був тонкий, стрункий, білявий. Обличчя мав таке по-дівчачому ніжне, що, здавалося, кров просвічувала крізь шкіру. На вигляд йому було років дев'ятнадцять. Хоч намагався він удавати з себе бувалого солдата — цвіркав крізь зуби, хрипкувато лаявся, крутив цигарки в палець завтовшки й прикидався до всього байдужим, — ясно було, що на фронт він їде вперше й дуже хвилюється. Усе навколо: і розбита гармата, що тицьнулася носом у землю біля самої дороги, і зарослий бур'яном по саму башту радянський танк, і уламки німецького танка, розкидані, мабуть, прямим влучанням авіабомби, і від снарядів вирви, уже затягнені травою, і купки протитанкових мін-тарілок, виявлених саперами й поскладаних ними на обочині біля нової переправи, і березові хрести німецького солдатського кладовища, які мигтіли в трав'янистій даліні, — сліди відгримілих тут битв, сліди, яких око фронтовика просто не помічало, — усе це дивувало, вражало юнака, здавалося значним, важливим і дуже цікавим.

У супутникові його, старшому лейтенантові, навпаки, можна було безпомилково вгадати досвідченого фронтовика. На перший погляд, йому можна було дати не більше двадцяти трьох-чотирьох років. Але, вдивившись у зазмагле, обвітрене обличчя з тонкими ниточками зморщок біля очей, на лобі, біля рота, в його чорні, задумливі, стомлені очі, можна було накинати іще з десяток. Погляд його байдуже ковзав навколо. Не здивували його ні іржаві уламки побитої, понівеченої вибухами військової техніки, що валялася скрізь, ні мертві вулиці спалених сіл,

по яких прогуркотів грузовик, ні навіть радянський літак — маленька купка сірого покаліченого алюмінію, біля якої недалеко стирчали качан мотора й уламок хвоста з червоною зіркою і номером, вигляд яких змусив юнака почервоніти й затрепетати.

Змайструвавши собі з стосів газет зручне крісло, офіцер куняв, спершись підборіддям на дивну важку, чорного дерева палицю, оздоблену накладними золотими монограмами, й інколи, наче прокинувшись від дрімоти, щасливо озирався навколо й жадібно вдихав на повні груди жарке, духмяне повітря. Зате коли десь, осторонь від дороги, над морем рудого нахабного бур'яну побачив він удаліні малесенькі, ледве помітні рисочки, які виявилися при пильному розгляданні двома літаками, що неквапливо, неначе женучись один за одним, плавали в повітрі, він раптом пожвавішав, очі в нього загорілися, ніздрі тонкого з горбинкою носа заходили, і, не відриваючи очей від цих двох ледве помітних рисок, він застукав долонею по даху кабіни:

— Повітря! Звертай!

Він підвівся, досвідченим оком оцінюючи місцевість, і показав шоферові на глинясту долинку струмка, що сіріла шершавими лапками мачушника й була всіяна золотими цвяшками курячої сліпоти.

Юнак зневажливо посміхнувся. Літаки мирно перекидались десь далеко; здавалось, їм немає ніякого діла до самотнього грузовичка, який підняв величезний хвіст куряви над сумними, пустими полями. Але, перше ніж він устиг запротестувати, шофер уже звернув з дороги, і машина, торохтячи кузовом, швидко помчала в долинку.

Старший лейтенант зразу ж виліз із кузова і присів на траві, пильно дивлячись на шлях.

— Ну, що ви, це ж... — почав був юнак, насмішкувато поглядаючи на нього.

У цю мить той кинувся в траву й люто крикнув:

— Лягай!

І одразу ж розлігся напружений рев моторів, і дві величезні тіні, стрясаючи повітря і дивно торохтячи, пронеслися над їхніми головами. І це здалося юнакові не дуже страшним: звичайні літаки, певне, наші. Він роздивився і раптом побачив, що перекинутий іржавий грузовик, який валявся біля дороги, димить, швидко розгрюючись.

— Ач, запальними частує, — посміхнувся шофер, роз-

глядаючи пробиту снарядом і вже палаючу стінку.— На машини вийшов.

— «Мисливці» — спокійно докинув старший лейтенант, зручно лігши на траві.— Доведеться чекати, вони зараз повернуться. Дороги голять. Одведи, друже, машину далі, он хоч під оту березу.

Він сказав це так байдуже і так впевнено, начебто німецькі льотчики щойно розповіли йому про плани. Машину супроводила дівчина — військовий листоноша. Бліда, з кволою здивованою усмішкою на запорошених губах, вона трохи злякано поглядала на тихе небо, по якому, переливаючись і клубочучись, похапливо пливли яскраві літні хмари. Саме тому старший сержант, хоч і був дуже збентежений, недбало кинув:

— А краще б їхати, навіщо час гаяти? Кому судилося бути повішеним, той не потоне.

Старший лейтенант, який спокійно кусав травинку, подивився на юнака з ледве помітним теплим смішком у чорних сердитих очах:

— Ось що, друже: приказку цю дурну, поки не пізно, забудь. І ще от що, товаришу старший сержант: заведено на фронті старших слухати. Наказують: «Лягай!» — отже, лягай.

Він знайшов у траві соковиту стеблину щавлю, нігтями зідрав волокнисту шкіру і, апетитно похрускуючи, взявся їсти. Знову почувся рокіт моторів, і низько над дорогою, переваляючись з крила на крило, пройшли ті самі літаки — і пройшли так близько, що було добре видно й жовто-коричневі крила, і чорно-білі хрести, і навіть виновий туз, намальований на фюзеляжі найближчого з них. Старший лейтенант ліниво зірвав ще кілька стеблин, подивився на годинник і скомандував шоферові:

— Поїхали! Тепер можна. І давай, друже, скоріше, щоб від цього місця подалі од'їхати.

Шофер загудів сиреною, з долинки прибігла дівчина-лістоноша. Вона принесла кілька рожевих суниць, що звисали з стеблинок, і простягла їх старшому лейтенантові.

— Уже стигне... Не помітили, як і літо настало,— сказав він, понюхав ягоди й засунув, як квіти, в петлицю кишеньки на гімнастюрці.

— Як ви знаєте, що тепер вони не прийдуть і можна їхати? — запитав юнак старшого лейтенанта, що знову змовк, похитуючись у такт грузовику, який плигав на вибоях.

— Діло це нехитре. Це месери. ME-109. У них запас пального на 45 хвилин, вони його тепер вилітали й пішли на заправку.

Він пояснив це байдуже, наче не розуміючи, як можна не знати таких речей. Юнак почав уважно стежити за повітрям. Йому захотілося першому помітити появу месерів. Але повітря було чисте й так густо насичене пахощами буйних квітів і трав, пилу й розігрітої землі, так енергійно й весело сюрчали в траві коники, так голосисто дзвенів жайворонок, висячи десь над цією скорботною, порослою бур'яном землею, що він забув і про німецькі літаки, і про небезпеку і став наспівувати приємним чистим голоском улюблену в ті дні на фронті пісеньку про воїна, який сумує в землянці за далекою милою.

— А «Рябину» знаєш? — перебив його супутник.

Юнак кивнув головою і слухняно почав старовинну пісню. Стомлене, запорошене обличчя старшого лейтенанта оповилося смутком.

— Не так співаєш, старик. Це тобі не частушка, це справжня пісня. Її треба з душею співати.— І він підхопив тихенько, зовсім тихенько, зовсім маленьким, негучним, але правильним голоском.

Машина цієї хвилини загальмувала, з кабіни вискочила дівчина-листоноша. Вона спритно на ходу вчепилася за задній борт, підтяглася на руках і перевалилася в кузов, де її підхопили сильні дружні руки.

— Я до вас: чую, ви співаєте...

Під деренчання грузовика, під дружнє сюрчання коників вони заспівали втрьох.

Юнак розійшовся. З речового мішка дістав він велику губну гармошку і, то дуючи в неї, то підспівуючи й диригуючи нею, повів пісню. На сумній, уже занедбаній фронтівій дорозі, наче ударом батога висіченій серед могутніх запорошених бур'янів, які заповнили все, голосно й сумно линула пісня, така ж стара й така юна, як оці ось знеможені в літній спеці поля, як дружнє сюрчання коників у теплій запашній траві, як дзвін жайворонків у ясному літньому небі і як саме це небо, високе й бездонне.

Вони так захопилися піснею, що мало не попадали з газет, коли машина різко загальмувала. Вона зупинилася серед дороги. Поруч, перекинувшись боком у канаву й задерши запорошені колеса, валялася розбита тритонка. Юнак зблід. А його супутник швидко переліз через борт і поспішив до перекинutoї машини. У нього була дивна,

танцююча, клишава хода. За хвилину водій витяг з пом'ятої кабіни скривавлене тіло капітана інтендантської служби. Обличчя його, поранене й подряпане, мабуть, ударом об скло, було кольору дорожнього порошу.

Старший лейтенант підвів повіку заплющеного капітанового ока.

— Цей готовий, — сказав він, скидаючи картуз. — Ще там є?

— Є. Водій, — відповів шофер.

— Ну, чого стоїте? Допоможіть! — крикнув старший лейтенант на юнака, який розгублено тупцював на місці. — Крові не бачили? Звикайте, подивитися доведеться... Ось вони, «мисливці», їхня робота.

Водій був живий. Він тихенько стогнав, не розплющуючи очей. Ран у нього не було видно, але, напевне, коли підбиту снарядом машину з повного ходу занесло в канаву, він грудьми подався вперед, а уламки кабіни притисли його до керма. Старший лейтенант наказав покласти водія в кузов. Він підіслав під пораненого свою нову, ще не надівану шикарну шинель, що її віз, обережно загорнувши в шматок перкалю. Сам сів на дно кузова й голову пораненого поклав собі на коліна.

— Жени щодуху! — скомандував він шоферові.

Обережно підтримуючи голову пораненого, старший лейтенант усміхнувся чомусь своєму, далекому.

Уже вечоріло, коли грузовик влетів на вулицю невеликого сільця, де досвідчене око зразу вгадало б командний пункт невеликої авіаційної частини. Кілька ниток проводів тяглося по запорошених гілках черемх, по охлялих яблуньках, які стирчали в палісадниках, оповивали сірі рогатки колодязних журавлів, кілки тинів. Біля хат, під солом'яними повітками, де звичайно стоять селянські вози, лежать плуги й борони, виднілися пом'яті емочки, віліси. То тут, то там за тьмяними шибками маленьких віконець мигтіли військові в картузах з голубими околичками, тріскотіли друкарські машинки, а в одній хаті, куди сходилося усе павутиння проводів, чулося розмірене потріскування телеграфного апарата.

Сільце це лежало осторонь від великих і малих шляхів і збереглося в сумовитій, забур'яненій пустелі, наче заповідник, що мав показувати, як хороше й привільно жилося в цих краях до німців. Навіть невеликий, порослий жовтою ряскою ставок був повен води. Холоднуватою плямою блискав він у затінку старих плакучих верб, і, прокладаючи собі дорогу в заростях ряски, чепурилася

і купалася плаваючи пара білосніжних червононосих гусей.

Пораненого однесли в хату, на якій висів прапор з червоним хрестом. Далі грузовик пробіг сільце і зупинився біля акуратненького будинку школи. Тут по безлічі проводів, зібраних у розбитому віконці, та по солдату, що стояв з автоматом на шиї, вгадувався штаб.

— До командира полку! — сказав старший лейтенант черговому, який біля розчиненого вікна розв'язував кросворд у журналі «Красноармеец».

Юнак, що йшов за ним, помітив, як перед входом у штаб той механічно обсмикнув на собі гімнастюрку, великими пальцями розправив її під поясом, застібнув гудзики комірця, і зразу ж зробив те саме. Тепер він намагався у всьому бути схожим на свого скупого на слова супутника, який йому дуже сподобався.

— Полковник зайнятий, — відповів черговий.

— Прошу доповісти, що з терміновим пакетом з відділу кадрів штабу ВА.

— Зачекайте: у нього на доповіді екіпаж повітряної розвідки. Просив не заважати. Посидьте отам в садочку, біля школи.

Черговий знову заглибився у кросворд, а вони вийшли в садок і сіли на стареньку лавку біля занедбаної і зарослої клумби, колись старанно обкладеної цеглою, перед війною в отакі ось тихі літні вечори, мабуть, сиділа тут, спочиваючи від трудів, бабуся-вчителька.

З розчинених вікон виразно чути було два голоси. Хрипкий збуджено доповідав:

— Ось по цій і по цій дорогах, на Велике Горохове й цвинтар Хрестовоздвиженський, посилений рух, суцільні колони грузовиків і, помітно, все в один бік, до фронту. Отут, біля самого цвинтаря, в долині грузовики або танки... Гадаю, зосередилася велика частина.

— Чому так гадаєш? — перебив тенорок.

— Дуже великий загороджувальний вогонь. Ледве вибралися. Учора тут нічого не було, якісь кухні диміли. Я над дахами проходив, постріляв по них для страху. А сьогодні — куди там! Такий вогонь... Явно тягнуться до фронту.

— А в квадраті «зет»?

— Тут теж рух, але тихіший. Ось тут, біля переліска, велика танкова колона на марші. Машин сто. Ешелонами розтяглась кілометрів на п'ять, так удень і йшла, не маскуючись. Можливо, фальшивий рух... Отут, отут і потім

там засікли артилерію, біля самих передових. І склади вогнеприпасів. Замасковані в дровах. Учора їх не було. Великі склади.

— Все?

— Так точно, товаришу полковник. Накажете писати рапорт?

— Який тут рапорт? Зразу ж в армію. Рапорт! Знаєте, що це значить?.. Гей, черговий! Віліс мій! Відправите капітана до штабу ВА.

Кабінет командира полку був в просторому класі. У кімнаті з голими рубленими стінами стояв всього один стіл, на ньому шкіряні футляри телефонів, великий авіаційний планшет з картою і червоний олівець. Полковник, маленький, швидкий, міцно збитий чоловічок, бігав по кімнаті вздовж стін, заклавши руки за спину. Замислившись, він разів зо два пробіг повз льотчиків, які стояли на витяжку, потім різко зупинився перед ними, запитливо підвів сухоряле, вольове обличчя.

— Старший лейтенант Олексій Мересьєв, — відрекомендувався чорнявий офіцер, виструнчившись і стукнувши каблуками. — Прибув у ваше розпорядження.

— Старший сержант Олександр Петров, — відрпортував юнак, намагаючись виструнчитися ще пряміше й ще голосніше гупаючи об підлогу каблуками солдатських кирзових чобіт.

— Командир полку полковник Іванов, — буркнув господар. — Пакет?

Мересьєв чітким рухом витяг з планшета пакет і подав полковникові. Той пробіг супровідні папери й глянув на прибулих.

— Добре, вчасно. Тільки чому ж це вони мало прислали? — Потім ураз щось згадав, на обличчі його майнув подив. — Дозвольте, це ви Мересьєв? Мені про вас дзвонив начальник штабу ВА. Він попередив мене, що ви...

— Це не має значення, товаришу полковник, — не дуже ввічливо перебив його Олексій. — Дозвольте приступити до несення служби?

Полковник з цікавістю подивився на старшого лейтенанта і, усміхнувшись, кивнув головою:

— Правильно!.. Черговий, одведіть до начальника штабу, розпорядіться від мого імені, щоб нагодували й влаштували на ночівлю. Скажіть, щоб оформили наказом в ескадрилью гвардії капітана Чеслова. Виконуйте!

Петрову командир полку здався надто метушливим. Мересьєву він сподобався. Олексієві були до душі такі люди, що зразу, на ходу, все схоплюють, уміють чітко мислити й твердо вирішувати. Доповідь повітряного розвідника, яку вони ненароком чули, чекаючи в садочку, не йшла йому з думок. З багатьох прикмет, зрозумілих військовій людині: з того, як були забиті дороги, по яких вони їхали з армії, способом «голосування» пересідаючи з машини в машину; з того, як уночі вартові на шляхах строго вимагали маскування, загрожуючи порушникам стріляти по шинах; з того, що в березняках, осторонь від фронтових доріг, було так гомінко й тісно від нагромаджених там танків, грузовиків, артилерії; з того, що навіть над порожньою степовою дорогою атакували їх сьогодні німецькі «мисливці», — розумів Мересьєв, що тиші на фронті настав кінець, що десь — і саме в цих краях — німці задумали новий удар, що удар цей відбудеться скоро і що командування Червоної Армії знає про це й підготувало вже гідну відповідь.

2

Неспокійний старший лейтенант не дав Петрову дочекатися в їдальні третьої страви. Вони скочили на попутний бензовіз і поїхали на аеродром, збудований на галявинці за селом. Тут познайомилися з командиром ескадрильї гвардії капітаном Чесловим, похмурою, мовчазною, але, мабуть, надзвичайно широко людиною. Він, не довго думаючи, підвів їх до трав'янистих підківок земляних капонірів, де стояли, поблискуючи лаком, новенькі блакитні ЛА-5 з номерами 11 і 12 на вертикальному кермі. На них і мали літати новачки. У запашному березняку, в яким пронизливі пташині хори не приглушував навіть рев моторів, Мересьєв і Петров пробули біля машин решту вечора, розмовляючи з новими механіками й входячи в курс життя полку.

Вони так захопилися, що приїхали в сільце останнім грузовиком, уже присмерком, і прогавили вечерю. Це їх не дуже засмутило. У вірних «сидорах», як звали в ті дні на фронті речові мішки, зберігалися рештки сухого пайка, виданого їм на дорогу. Складніше було з ночівлею. Маленький оазис серед мертвої забур'яненої пустелі був густо перенаселений екіпажами й персоналом штабів двох авіаційних полків, що тут стояли. Після довгого ходіння по хатах, сердитих суперечок з господарями, які не хотіли пускати ще людей на ніч, після філософських

міркувань з самим собою про те, як жаль, що хати не гумові й не розтягуються, комендант уштовхнув новаків у перший, який трапився, дім:

— Ночуйте тут, а завтра розберемося.

У маленькій хатці вже тулилося дев'ять чоловік. Льотчики рано лягають спати. Гасовий, із сплющеного снарядного стакану каганець, що їх у перші роки війни іменували «катюшами», а після Сталінграда перехрестили в «сталінградки», тьмяно освітлював неясні силуети сплячих. Вони лежали на ліжках, лавах, рядком лежали на долівці, на оберемку сіна, застеленого плащ-палатками. Крім дев'яти постояльців, у хаті жили й хазяї — бабуся з дорослою дочкою, які тулилися, через те що хата була переповнена, на величезній печі.

На мить новачки спинилися на порозі, не знаючи, як перебратися через усі ці тіла. З печі сердито буркотіла на них бабуся:

— Нікуди, нікуди! Бач, набилося. На стелю, чи що?

Петров ніяково затупцяв на порозі, ладен тікати на вулицю, але Мересьєв уже обережно йшов через хату до стола, намагаючись не наступати на сонних.

— Нам би тільки де повечеряти, матусю, цілий день не їли. І тарілку б, та пару чашок, га? А ночувати — ми й надворі переночуємо, не стіснимо. Літо.

З глибини печі, з-за спини буркотливої бабусі вже показалися чийсь маленькі босі ноги. Тоненька, легка постать мовчки сковзнула з печі, спритно пробалансувала над сплячими, зникла в сінях і відразу ж повернулася, несучи тарілки, дві іржаві виделки й різномасті чашки, надіті на тоненькі пальчики. Спочатку Петрову здалося, що це дівчинка-підліток. Коли ж вона підійшла до стола і жовте кіптяве світло лампи вихопило з темряви її обличчя, він побачив, що це дівчина, і дівчина гарненька, в розквіті літ. Тільки вже надто псувала її коричнева кофта, спідниця з мішковини й рвана хустка, яка навхрест підперезувала груди й по-старечому була зав'язана за спиною.

— Марино, Марино, іди сюди, негіднице! — зашипіла на печі стара.

Але дівчина й оком не повела. Вона ловко заслала стіл чистою газетою, розставила на ній посуд, поклала виделки, скоса поглядаючи на Петрова.

— Іжте на здоров'я. Може, вам порізати що або нагріти? Я швиденько. Тільки от комендант не велів на дворі вогню розводити.

— Маринко, іди сюди! — кликала стара.

— Не звертайте на неї уваги: це вона так, не при собі трохи. Німці її налякали. Як уночі побачить військових, то все намагається мене сховати. Ви на неї не сердьтеся: це вона тільки вночі, а вдень вона добра.

В речовому мішку Мересьєва була ковбаса, консерви, навіть два пісні оселедці з сіллю, яка виступила по боках, і цеглинка армійської хлібини. Петров був менш запасливий: у нього було м'ясо й сухарі. Маленькі Маринчині рученята живо нарізали все це, апетитно розклали на тарілках. Дедалі частіше зупинявся схований за довгими віями погляд її бистрих очей на обличчі Петрова, а Петров теж нишком став поглядати на неї. Коли ж погляди їхні зустрічалися, обоє вони червоніли, хмурилися, одвертались одне від одного, розмовляли тільки через Мересьєва, одне до одного не звертаючись. Олексієві було смішно спостерігати за ними, смішно й трохи сумно: обоє вони були такі молоді — порівняно з ними він здавався собі старим, стомленим, людиною, що багато пережила.

— Ось що, Мариночко, а огірочків часом немає? — спитав він.

— «Часом» є, — тихо усміхнувшись, відповіла дівчина.

— А картопельки вареної не знайдеться хоч зо дві?

— А попросіть — знайдеться.

Вона знову зникла з кімнати, спритно переплигуючи через сплячих, нечутна, легка, як метелик.

— Товаришу старший лейтенант, як це ви можете з нею так? Незнайома дівчина, а ви з нею на «ти», огірочків вимагаєте і...

Мересьєв розкотисто зареготав:

— Старик, та де ж ми зараз із тобою? Це тобі фронт, чи що?.. Бабо, годі бурчати, злізайте, їсти будемо, ну?

Бабуся, крекчучи і все ще сердито бубонячи щось під ніс, злізла з печі, зразу ж пристроїлася до ковбаси, яку, як виявилось, у мирний час дуже любила.

Учотирьох вони сіли до столу й під різноголосе хрпіння та сонне бубоніння сплячих з апетитом і смачно повечеряли. Олексій говорив без увагу, жартував з бабусі, смішив Маринку. Потрапивши, нарешті, в рідну атмосферу бівуачного життя, він цілком віддавався насолоді, почувуючи себе так, наче опинився в рідній хаті після довгих блукань по чужих країнах.

Наприкінці вечері друзі довідалися: село збереглося тому, що тут стояв колись німецький штаб. А як Червона

Армія стала наступати, німці утекли так швидко, що не встигли знищити села. Бабуся з розуму спала, бо німці при ній згвалтували її старшу дочку, яка потім утопилася в ставку. Сама Маринка усі вісім місяців, поки німці були в цих краях, жила, не бачачи сонця, на задвірках, у порожній клуні, вхід в яку був завалений соломою й всяким мотлохом. Мати вночі носила їй і подавала через віконце їсти й пити. Що більше розмовляв Олексій з дівчиною, то частіше позирала вона на Петрова, і в поглядах її, задьористих і боязких, було захоплення, яке їй важко було приховати.

Непомітно з'їли вечерю. Рештки Маринка хазяйновито згорнула й засунула в мішок Мересьєву: мовляв, солдатові усе придасться. Потім вона пошептала з бабусею і рішуче сказала:

— Ось що: коли вже вас сюди комендант поставив, тут і живіть. Лізьте на піч, а ми з мамою в коморі переспимо. Спочивайте поки що з дороги. А завтра знайдемо вам місце.

Так само легко ступаючи босими ногами через сплячих, вона принесла знадвору оберемою ярої соломи, щедро розкидала його на просторій печі, підмостила в голови якусь одежину, і все це швидко, спритно, нечутно, з кошачою грацією.

— Гарна, старик, дівчина! — похвалив Мересьєв, задоволено умошкуючись на соломі й потягаючись так, що захрустіли суглоби.

— А, здається, нічого, — ніби байдуже відповів Петров.

— І як на тебе дивилася!..

— Вже й дивилася, скажете таке. Вона все з вами розмовляла...

За хвилину вже чулося його рівне, сонне дихання. Мересьєв не спав. Він лежав, витягшись на холоднуватій соломі, що пахла полем. Він бачив, як із сіней увійшла Маринка, пройшлась по кімнаті, чогось шукаючи. Коли-неколи вона крадькома позирала на піч. Поправила на столі лампу, знов озирнулася на піч і тихо-тихо пішла через сплячих до дверей. Вигляд цієї тоненької, вродливої, одягненої в рам'я дівчини наповнив чомусь Олексієву душу сумним спокоєм. Ось і на квартиру влаштувались. На ранок призначено їх перший бойовий політ — у парі з Петровим. Він, Мересьєв, — ведучий. Петров — ведений. Як воно буде? Славний, здається, хлопець! Он і Маринка в нього з першого погляду закохалась. Ну, спати так спати!

Мересьєв повернувся на бік, зашарудів соломою, заплющив очі й вмить заснув кам'яним сном.

Прокинувся з відчуттям чогось страшного. Він не зразу збагнув, що сталося, але воєнна звичка змусила його рвучко скочити, схопитися за пістолет. Він не пам'ятав, ні де він, ні що з ним. Їдкий дим, що пахнув часником, обгортав усе, а коли порив вітру відсунув димову хмару, Олексій побачив над головою дивні, яскраво мерехтячі величезні зірки. Було світло, мов удень, і видно було розкидані, як сірники, бруси хати, збитий набік дах, оскалений кроквами, і щось безформне, що загорялося недалечко. Він почув стогін, рокітливий рев, що хвилями котився над головами, й знайоме, огидне виття падаючих бомб, що пронизувало до самих кісток.

— Лягай! — крикнув він Петрову, який, очманіло озирючись, стояв на колінах на печі, що стирчала серед руїн.

Вони кинулись на цеглу, припали до неї, і в цей час великий осколок збив димар, обдавши їх червоним порохом і сухою глиною.

— Ані руш, лежати! — скомандував Мересьєв, придушуючи і в собі нестримне бажання схопитися й бігти, бігти, невідомо куди, аби тільки бігти, — бажання, яке завжди відчуває людина при нічних бомбардуваннях.

Бомбардувальників не було видно. Вони кружляли в темряві, вище підвішених ними освітлювальних ракет. Зате в білуватому мерехтливому світлі було добре видно, як вдарилися в освітлену зону й неслися вниз, навально виростаючи на очах, чорні краплини бомб і як потім червоні вибухи палахкотіли в п'ятьмі літньої ночі. Здавалося, розколюється земля і гримить протяжно: «Р-р-риих! Р-р-риих!»

Льотчики, розплатавшись, лежали на печі; піч хиталася і здригалася від кожного вибуху. Вони притискалися до неї всім тілом, щокою, ногами, інстинктивно намагаючись ум'ятися, вросли в цеглу. Потім рокіт моторів зник, і зразу стало чути, як, шиплячи, догоряють освітлювальні ракети, що низько поспускалися на парашутиках, і як гуде полум'я пожежі, що зайнялася на руїнах по той бік вулиці.

— Ну, ось нас і освіжили, — сказав Мересьєв, з видимим спокоєм обтрушуючи з гімнастюрки й штанів соломою й глиняний порох.

— А ті, що там спали?! — з жахом запитав Петров,

намагаючись стримати нервові тіпання щелепів і не гикати. — А Маринка?

Вони злізли з печі. У Мересьєва знайшовся ліхтарик. Освітили завалену дошками й колодами долівку розкиданої хати. На ній нікого не було. Як потім виявилось, льотчики, почувши тривогу, встигли вибігти у двір і поховатися в щілини. Петров і Мересьєв облазили всі руїни. Маринки й бабусі ніде не було. На гукання ніхто не відкликався. Де вони поділись? Утекли, встигли врятуватися?

Вулицями вже ходили комендантські патрулі, наводячи лад. Сапери гасили пожежу, розбирали руїни, виносячи трупи й відкопуючи поранених. У п'ятні сновигали по-сильні, вигукуючи прізвиська льотчиків. Полк швидко перекидали на нове місце. Льотний склад збирали на аеродромі, щоб удосвіта знятися на своїх машинах. За попередніми відомостями, втрати в особовому складі були загалом невеликі. Поранено льотчика, убито двох техніків і кілька вартових, які залишалися під час нальоту на посту. Припускалося, що загинуло багато місцевих жителів, але скільки саме — в темряві й метушні виявити було важко.

Перед світанком, ідучи на аеродром, Мересьєв з Петровим мимоволі зупинилися біля зруйнованої хати, в якій вони ночували. Із хаосу колод і тесу сапери виносили носилки, на яких лежало щось, прикрите скривавленою простинею.

— Кого несете? — запитав Петров, увесь побілівши від важкого передчуття.

Вусатий поважний сапер, який нагадував Мересьєву Степана Івановича, несучи носилки, докладно відповів:

— Та от бабусю якусь та дівчину відкопали у підвалі. Камінням убило. На смерть. Дівчинка чи то дівка, не добереш: маленька така, видно, гарна була. Каменем у груди вдарило. Дуже гарна, наче дитина мала.

...Тієї ночі німецька армія перейшла в останній великий наступ і, атакувавши укріплення радянських військ, почала фатальну для неї битву на Курській дузі.

3

Сонце ще не сходило, була найтемніша година короткої літньої ночі, а на польовому аеродромі вже гули прогрівані мотори. Капітан Чеслов, розклавши на заросеній траві карту, показував льотчикам ескадрилі маршрут і точку нового розташування:

— Дивіться пильно. Зримої взаємодії не втрачати. Аеродром біля самих передових.

Нова точка була справді біля лінії фронту, позначеної на карті синім олівцем, на трикутнику, який заходив у розташування німецьких військ. Летіти — не назад, а вперед. Льотчики раділи: незважаючи на те, що німці знову взяли ініціативу, Червона Армія не тільки не готувалась до відходу, а збиралась наступати.

З першим промінням сонця, коли по полю ще тягся хвилястий рожевий туман, друга ескадрилья піднялася слідом за своїм командиром, і літаки, не втрачаючи один одного з поля зору, взяли курс на південь.

Мересьєв і Петров у першому спільному польоті так і йшли тісною парочкою. За ті кілька хвилин, які вони провели в повітрі, Петров зумів оцінити впевнену й справді майстерну манеру польоту свого ведучого, а Мересьєв, який умисне зробив по дорозі кілька крутих і несподіваних віражів, відмітив у веденого добре око, кмітливість, міцні нерви і, що було для нього головним, — ще невпевнений, але хороший льотний почерк.

Новий аеродром містився в районі тилів стрілецького полку. Якби німці виявили його, вони могли б обстрілювати його артилерією дрібних калібрів і навіть великими мінометами. Але їм було не до якогось там аеродрому, що з'явився у них під носом. Ще в темряві вони обрушили на укріплення радянських військ огонь усієї стягнутої сюди протягом весни артилерії. Червона пульсуюча заграва здійнялася високо в небо над укріпленням районом. Вибухи враз заступили все, наче густий ліс чорних дерев. І коли зійшло сонце, на землі не стало світліше. У млі, що гуділа, ревла, стрясалася, важко було щось побачити, і сонце висіло в небі, як тьмянний, неяс-кравий, бруднуваточервоний млинець.

Але недарма радянські літаки за місяць до цього сновигали в небесній висоті над німецькими позиціями. Наміри німецького командування були давно розкриті, позиції й центри зосередження нанесені на карту, вивчені квадрат за квадратом. Німці думали, як завжди, розмахнутись на повну силу й встромити ніж під лопатку радянським людям, що міцно спали на світанні. Але ми тільки прикидалися сплячими. Ми схопили нападника за руку, яка тримала ніж, і рука ця захрустіла, стиснена сталевими богатирськими пальцями. Ще не відшумів шквал артилерійської підготовки, який бушував на фронті в кілька десятків кілометрів, як німці, оглухлі від гуркоту власних

батареї, засліплені порохом димом, що заволікав їхні позиції, побачили вогняні кулі вибухів у своїх траншеях. Радянська артилерія біла точно й не по площині, як німці, а по цілях, по батареях, по згромадженнях танків та піхоти, уже підтягнутих до рубежів атаки, по мостах, по підземних погребах боєприпасів, по бліндажах і командних пунктах.

Артилерійська підготовка німців перейшла в потужну вогневу дуель, в якій з обох сторін брали участь десятки тисяч стволів найрізноманітніших калібрів. Коли літаки ескадрильї капітана Чеслова торкнулися аеродрому, земля дрижала під ногами льотчиків, а вибухи гриміли так часто, що зливалися в один суцільний клекочучий шум, наче по залізному мосту тягся титанічний поїзд, ішов, ішов, ішов, гудучи й гримлячи, ішов і кінця йому не було. Дим, який бурхливо клубочився, оперезав увесь горизонт. Над маленьким полковим аеродромом то низкою, то журавлиними ключами, то розгорненим строем пливли й пливли бомбардувальники; і вибухи бомб глухими рокітливими розкатами виділялися в рівномірному гуркоті артилерійського бою.

По ескадрильях була оголошена готовність № 2. Це значило, що льотчики не повинні залишати кабін літаків, щоб за першою ж ракетою злетіти в повітря. Літаки вивели на край березняка, замаскували гілками. З лісу тягло холодком, запашною грибною вогкістю, і нечутні за гуркотом бою комарі завзято атакували обличчя, руки, шиї пілотів.

Мересьєв скинув шолом і, ліниво одмахуючись від комарів, замислено сидів, насолоджуючись густими пахощами ранкового лісу. В сусідньому капонірі стояв літак його веденого. Петров раз у раз схоплювався з сидіння і навіть підводився на ньому, щоб подивитися в бік бою або провести поглядом бомбардувальники. Йому не терпілося піднятися в повітря, щоб уперше в житті зустріти справжнього ворога, направити гострі павутинки кульових трас не в надутий вітром полотняний пузир, що його тягне за собою на мотузці літак Р-5, а в справжній ворожий літак, живий і верткий, в якому, як слимак у черепащі, сидить, може, той самий, чия бомба сьогодні вбила ту худеньку, вродливу дівчину, що ніби приснилася в хошому сні.

Мересьєв дивився, як метушиться і хвилюється його ведений, і думав: вони майже ровесники — тому дев'ятнадцять, а Мересьєву двадцять три. Що для чоловіка

різниця в три-чотири роки? Але поруч із веденим він почував себе стариком, досвідченим, урівноваженим, стомленим. Ось і тепер Петров крутиться в кабіні, потирає руки, сміється, щось кричить услід проповзаючим Ілам, а Олексій зручно розвалився в шкіряному сидінні машини. Він спокійний. У нього немає ніг, літати йому незмірно тяжче, ніж будь-якому льотчикові на світі. Але й це не хвилює його. Він твердо знає свою майстерність і вірить у свої покалічені ноги.

Полк так і просидів до вечора в готовності № 2. Його чомусь тримали в резерві. Мабуть, не хотіли завчасу викривати розташування.

Під ночівлю були відведені маленькі землянки, побудовані ще німцями, які стояли тут колись, обжиті ними, обклеєні поверх дощок картоном і жовтим обгортковим папером. Збереглися на стінах навіть листівки з зображенням якихось кінокрасунь з величезними хижими ротами і олеографії колючих пейзажів німецьких міст.

Артилерійський бій тривав. Земля хиталася. Сухий пісок обсипався на папір, і вся землянка огидно шаруділа, начебто кишіла комахами.

Мересьєв і Петров вирішили спати надворі, на розісланих плащ-палатках. Наказ був — спати не роздягаючись, Мересьєв тільки послабив ремені протезів і, лежачи на спині, дивився на небо, яке, здавалося, дрижало в червоноуватому мерехтінні вибухів. Петров зразу ж заснув. У сні він хропів, щось говорив, жував і чмокав губами і весь бгався в клубочок, як дитина. Мересьєв накинув на нього свою шинель. Почуваючи, що йому не заснути, він встав, шулячись від вогкості, зробив кілька гімнастичних вправ, щоб зігрітися, і сів на пеньок.

Артилерійський шквал уже відгримів. Тільки інколи тут або там батареї скоромовкою поновлювали безладний вогонь. Кілька випадкових снарядів прошелестіло над головами й вибухло десь у районі аеродрому. Цей так званий непокоячий вогонь на війні звичайно нікого не непокоїв. Олексій навіть і не оглянувся на вибухи, він дивився на лінію фронту. Її було виразно видно в пільмі. Навіть зараз, у глупу годину ночі, вона жила напруженою, незгасаючою важкою боротьбою, позначена на сонній землі багряними загравами величезних пожеж, які розпливлися на весь горизонт. Трепетні вогні ракет маячили над нею: синяво-фосфоричні — німецькі й жовтаві — наші. То тут, то там підстрибувало полум'я, на мить здіймалася над

землею запона темряви, і після цього долітало до слуху важке зітхання вибуху.

Ось почулося гудіння нічних бомбардувальників. Уся лінія фронту зразу вкрилась різнобарвним бісером тра-суючих куль. Як краплі крові, бризнули вгору черги скорострільних зеніток. Знову захиталася, загула, застогнала земля. Але хрущів, що базили в кронах беріз, це не турбувало; в глибині лісу людським голосом, накликаючи лихо, реготав пугач; внизу, у вибалку, в кущах, заспокоївшись від денного страху, спочатку боязко, наче пробуючи голос або настроюючи інструмент, а далі на повну силу засвистів, залящав, заспівав соловей, захилинаючись у звуках пісні. Йому відповіли інші, і скоро весь прифронт-вий ліс дзвенів і співав, повний мелодійних трелей, що линули звідусіль. Недарма вславилися на весь світ знамениті курські солов'ї!

І ось тепер курські солов'ї шаленіли в лісі. Олексій, якому завтра в бою належало складати іспит не перед комісією, а перед лицем самої смерті, не міг заснути, слухаючи солов'їне перетьохкування. І думав він не про завтрашній день, не про майбутній бій, не про можливу смерть, а про далекого солов'я, який співав для них колись на камишинській околиці, про «їхнього» солов'я, про Олю, про рідне містечко.

Небо на сході вже біліло. Поступово солов'їні трелі знову заглушила канонада. Сонце повільно зійшло над полем бою, велике, багряно-червоне, ледве пробиваючи густий дим пострілів та вибухів.

4

Битва на Курській дузі розгорялась. Попередні плани німців — коротким ударом потужних танкових сил проламавши наші укріплення на південь і на північ від Курська, стиснути лещата і, оточивши все курське угруповання Червоної Армії, улаштувати там «німецький Сталінград» — були зразу ж сплутані стійкістю оборони. Німецькому командуванню в перші ж дні стало ясно, що оборони йому не прорвати і що, якби це навіть і вдалося, втрати його при цьому були б такі великі, що не вистачило б сил стиснути лещата. Але зупинятися було пізно. Надто багато надій — стратегічних, тактичних, політичних — пов'язував Гітлер з цією операцією. Лавина рушила з місця. Вона мчала тепер під укіс, дедалі збільшуючись в об'ємі, намотуючи на себе й тягнучи з собою

все, що траплялося на путі, і в тих, хто її зрушив, не було сили її зупинити. Просування німців вимірювалося кілометрами, втрати — дивізіями й корпусами, сотнями танків і гармат, тисячами машин. Армії, які наступали, слабшали, спливали кров'ю. Німецький штаб усвідомлював це, але вже не мав змоги затримати події, і він змушений був кидати все нові й нові резерви в пекло битви, яка розгорялася.

Радянське командування відбивало німецькі удари силами лінійних частин, що вели тут оборону. Спостерігаючи наростання німецької люті, воно тримало свої резерви в глибині, чекаючи, поки вичерпається інерція ворожого удару. Як дізнався потім Мересьєв, їхній полк мав прикривати армію, зосереджену не для оборони, а саме для контрудару. Тому на першому етапі битви й танкісти й зв'язані з ними льотчики-винищувачі були тільки споглядачами великої битви. Коли ворог усіма силами втягся в бій, готовність № 2 на аеродромі була знята. Екіпажам дозволили спати в землянках і навіть роздягатися на ніч. Мересьєв і Петров переобладали свою оселю. Вони повикидали листівки з кінокадрами й знімки чужих пейзажів, обідрали німецький картон і папір, прикрасили стіни хвоею, свіжими берізками, і їхня земляна нора більше вже не шаруділа од піску, який осипався.

Одного ранку, коли яскраве сонячне проміння вже падало через незапнуту заслону входу на встелену хвоею підлогу землянки, а друзі ще потягалися на зроблених у стінках нішах-койках, нагорі по стежці хтось квапливо протупотів і почулося магічне на фронті слово: «Поштар!»

Обоє разом скинули ковдри, але поки Мересьєв пристібав протези, Петров устиг наздогнати поштаря і повернувся, урочисто несучи два листи для Олексія. Це були листи від матері і від Олі. Олексій вихопив їх із рук друга, але в цей час на аеродромі часто забили в рейку. Екіпажі викликали до машин.

Мересьєв засунув листи за пазуху і, зразу ж забувши про них, побіг слідом за Петровим протоптаною у лісі стежкою, яка вела до місця стоянки літаків. Він біг досить швидко, спираючись на палицю і лише злегка розхитуючись. Коли він підбіг до літака, мотор був уже розчохлений, механік, рябий і смішливий хлопець, нетерпляче тупцяв коло машини.

Мотор заревів. Мересьєв подивився на «шістку», на якій літав командир ескадрильї. Капітан Чеслов виводив свою

машину на галявину. Ось він підняв у кабіні руку. Це значило: «Увага!» Мотори ревли. Од вітру біліла пририта до землі трава, зелені коси плакучих беріз стелилися в повітряних вихорах і тремтіли, ладні одірватись разом з гіллям від дерев.

Ще по дорозі якийсь льотчик, обігнавши Олексія; встиг крикнути йому, що «танкачі» переходять у наступ. Значить, льотчикам зараз належало прикривати прохід танкістів через розбиті й переорані артилерією ворожі укріплення, розчищати й оберігати повітря над наступаючими танкістами. Стерегти повітря? Байдуже. У такій напруженій битві і це не могло бути пустим вильотом. Десь там, у небі, рано чи пізно зустрінеться ворог. Ось вона, проба сил, ось де Мересьєв доведе, що він не гірший за будь-якого іншого льотчика, що він домігся свого!

Олексій хвилювався. Але це не був страх смерті. Це не було навіть почуття небезпеки, властиве й найхоробрішим, найхолоднокровнішим людям. Його непокоїло інше: чи перевірили зброярі кулемети й гармати; щоб не відмовив мегафон у новому, не випробуваному в бою шоломі; не відстав би Петров, не був би занадто сміливим, якщо доведеться розпочати бій; де палиця — чи не загубився подарунок Василя Васильовича; і навіть: чи не поцупив хто із землянки книжку — роман, дочитаний вчора до найцікавішого місця і спохвату забутий на столі. Він згадав, що не попрощався з Петровим, і вже із кабіни помахав йому рукою. Але той не бачив. Обличчя веденого в шкіряній рамі шолома палало червоними плямами. Він нетерпляче пильнував за піднятою рукою командира. Ось рука опустилася. Зачинилися кабіни.

Трійка машин пирхнула на старті, рушила, побігла, за нею потяглася друга, і вже набирала швидкості третя. От перші літаки ковзнули в небо. Вслід за ними розганяється ланка Мересьєва. Уже внизу похитується з боку на бік плоска земля. Не спускаючи з очей першої трійки, Олексій пристроює до неї ланку, а ззаду, впритул до них, їде третя.

Ось і передова. Ряба, подовбана снарядами земля нагадувала зверху курний шлях, на який упали перші щедрі потоки зливи. Пориті, покопані ходи траншей, маленькі прищики бліндажів і дзотів настовбурчуються колодами й цеглою. Жовті іскри спалахують і гаснуть по всій пошматованій долині. Це й є вогонь великої битви. Яким іграшковим, маленьким і дивним здається все зверху! Не віриться, що там, унизу, все горить, реве, здригається і

смерть гуляє по скаліченій землі, в диму й кіптяві, збираючи щедрій урожай.

Вони пролетіли над передовою, зробили півкола над ворожим тилом, знову перемахнули лінію бою. Ніхто не стріляє в них. Земля надто заклопотана важкими земними ділами, щоб звернути увагу на дев'ять маленьких літачків, що змійкою летять над нею. А де ж танкісти? Ага! Ось вони. Мересьєв побачив, як із яскравої зелені листяного лісу один по одному стали виповзати на поле танки, схожі зверху на неповоротких сіреньких жучків. За мить їх висипало вже багато, але нові й нові повзли з пінястої зелені, тяглися по дорогах, пробиралися вибалками. Ось перші вже збігли на гірку, досягли зораної снарядами землі. Червоні іскорки стали злітати з їхніх хоботків. Навіть дитину, навіть нервову жінку не злякала б ця гігантська танкова атака, цей навальний наскок сотень машин на рештки німецьких укріплень, якби вони спостерігали її з повітря, як спостерігав її Мересьєв. В цей час крізь шум і дзвін, що наповняли навушники шолома, він почув хрипкий і млявий навіть тепер голос капітана Чеслова:

— Увага! Я — Леопард три, я — Леопард три. Праворуч «лаптьожники», «лаптьожники»!

Десь попереду побачив Олексій коротку рисочку командирського літака. Рисочка похиталася. Це значило: роби те, що я.

Мересьєв передав цю саму команду ланці. Він оглянувся: ведений висів з ним рядом, майже не відриваючись. Молодець!

— Кріпись, старик! — гукнув йому Мересьєв.

— Кріплюся! — обізвалося з хаосу, тріскотняви й гамору.

— Я — Леопард три, я — Леопард три. За мною! — продзвеніло в ларингофоні.

Ворог був близько. Трохи нижче за них в улюбленому німцями строю — подвійним гусем — ішли одномоторні пікірувальники Ю-87 з шасі, які не втягалися. Ці шасі в польоті висіли під черевом. Колеса були під захистом довгастих обтічників. Здавалося, що з черева машини стирчать ноги, взуті у лапті. Тому льотний поголос на всіх фронтах і охрестив їх «лаптьожниками». Знамениті пікірувальники, які набули собі такої розбійницької слави в боях над Польщею, Францією, Голландією, Данією, Бельгією і Югославією, — німецька новинка, про яку на початку війни преса всього світу розповідала стільки страшних історій, — швидко застаріли над просторами Радянського

Союзу. Радянські льотчики у численних боях намацали їхні слабкі місця, і «лаптьожник» став вважатися в радянських асів навіть не бозна-якою багатою здобиччю, щось на зразок глухаря або зайця, які не вимагають від мисливця справжньої майстерності.

Капітан Чеслов вів свою ескадрилью не на ворога, а кудись в обхід. Мересьєв вирішив, що обережний капітан заходить «під сонце», щоб потім, замаскувавшись в його сліпучому промінні, залишаючись невидимим, підкрастися до ворога впритул і зразу кинутися на нього. Олексій посміхнувся: чи не забагато честі для «лаптьожників» — робити такий складний маневр. А проте обережність не шкодить. Він знову оглянувся: Петров ішов позаду. Його було добре видно на фоні білої хмари.

Тепер стрій ворожих пікірувальників висів од них праворуч. Німці йшли красиво, рівно, наче зв'язані між собою невидимими нитками. Площини їхніх машин сліпуче блищали, освітлені зверху сонцем.

— ...Леопард три. Атака! — ввірвався у вухо Мересьєва уривок командирського наказу.

Він бачив, як праворуч зверху, наче шалено злітаючи з крижаної гори, у фланг ворожому строю мчали Чеслов і його ведений. Нитки трас хльоснули по найближчому «лаптьожнику», той враз провалився, і Чеслов з веденим і третій з його ланки проскочили в утворений простір і зникли за німецькою шеренгою. Шеренга німецьких пікірувальників зразу ж зімкнулася за ними. «Лаптьожники» знову йшли в ідеальному порядку.

Сказавши свій позивний, Олексій хотів крикнути: «Атака!» — але від збудження з горла вирвалося тільки свистяче: «А-а-а!» Він уже мчав униз, нічого не бачачи, крім цього ворожого строю, що так струнко плив. Він намітив собі того самого німця, який заступив місце збитого Чесловим. У вухах в Олексія дзвеніло, серце от-от виплигне через горло. Він упіймав літак у павутинний хрестик прицілу й мчав до нього, тримаючи обидва великі пальці на гашетках. Наче сірі пухнаті вірвовки мигнули праворуч від нього. Ага! Стріляють. Промазали. Знов і вже ближче. Цілий. А Петров? Теж цілий. Він ліворуч. Одвернув. Молодець хлопчина! Сірий борт «лаптьожника» збільшується в хрестик. Пальці відчують холодний алюміній гашеток. Ще трошечки-трошечки...

Ось коли Олексій з торжеством відчув повне злиття зі своєю машиною! Він почував мотор, наче той бився в його грудях, всім еством відчував крила, хвостові стерна, і

навіть неповороткі штучні ноги, здавалось йому, стали чутливі й не заважали цьому його з'єднанню з машиною в шалено-навальному русі. Випустив, але знову піймав у хрестик прицілу струнку, зализану тушу «німця». Налітаючи просто на нього, Мересьєв натис гашетку. Він не чув пострілів, не бачив навіть вогньових трас, але був певен, що влучив, і, не зупиняючись, мчав на ворожий літак, знаючи, що той провалиться, він не зіткнеться з ним. Одірвавшись від прицілу, Олексій здивовано побачив, що поруч провалився ще й другий. Невже він випадково збив і його? Ні. Це Петров. Він вів праворуч. Це його робота. Молодець новачок! Успіхові молодого друга Олексій зрадів навіть більше, ніж своєму.

Друга ланка проскочила у вилом німецького строю. А тут уже був розгардіяш. Друга хвиля німців, у якій ішли, мабуть, менш досвідчені пілоти, вже розсипалась і втратила стрій. Літаки ланки Чеслова гасали між цими «лаптьожниками», розчищаючи небо й змушуючи ворога спохвату випорожнювати бомбові касети на свої ж власні окопи. У тому, щоб змусити німців пробомбити свої укріплення, і полягала розважлива витівка капітана Чеслова. Заходження під сонце відіграло у ній підрядну роль.

Але стрій першої шеренги німців знову зімкнувся, і «лаптьожники» полетіли далі до місця танкового прориву. Атака третьої ланки успіху не мала. Німці не втратили жодної машини, а один винишувач зник, підбитий ворожим стрільцем. Місце розгортання танкової атаки було близько. Не було часу знову набирати висоту. Чеслов вирішив рискнути атакувати знизу. Олексій в думці похвалив його. Йому самому хотілося «ткнути» ворога в черево, використовуючи прекрасні бойові властивості ЛА-5 на вертикальному маневрі. Перша ланка вже мчала вгору, і димчаті нитки трас тяглись у повітря, як гострі струмені фонтанів. Два німці зразу відпали од строю. Один із них, мабуть перерізаний навпіл, раптом розколовся в повітрі. Хвіст його мало не зачепив мотора мересьєвської машини.

— Пильнуй! — крикнув Мересьєв, ковзнувши оком по силуету веденого, і дав ручку на себе.

Земля перекинулась. Наче важкий удар втис його в сидіння, придавив до нього. Він відчув смак крові в роті й на губах, в очах замерехтіла червона заслونا. Машина, ставши майже вертикально, мчала вгору. Лежачи на спинці сидіння, Олексій на мить побачив у хрестикку плямисте черево «лаптьожника», смішні лапті, які накривали товсті

колеса, і навіть грудки аеродромної глини, що прилипли до них.

Олексій натис обидві гашетки. Куди він влучив: чи в бак, чи в мотор, чи в касету з бомбами, — він не зрозумів, але німець одразу зник у бурій хмарі вибуху.

Машину Мересьєва кинуло вбік, і вона промчала повз клубок вогню. Перевівши машину в площинний політ, Олексій оглянув небо. Ведений ішов за ним праворуч, висячи в безмежній блакиті, над хмарами, які нагадували білу мильну піну. Було порожньо, і тільки на горизонті, на фоні далеких хмар мріли рисочки «лаптьожників», які розповзалися навсібіч. Олексій глянув на годинник і здивувався. Йому здавалося, що бій тривав принаймні півгодини й бензин мав уже кінчатися. Годинник показав, що на все пішло три з половиною хвилини.

— Живий? — спитав він, оглядаючись на веденого, який «переліз» направо й летів поряд.

Із виру звуків він почув далекий захоплений голос:

— Живий!.. Земля... На землі...

Внизу, у побитій, пошматованій горбкуватій долині, в кількох місцях горіли чадні бензинові вогнища. Важкий дим стовпами здіймався в тихому повітрі. Але Олексій дивився не на ці догораючі трупи ворожих літаків. Він дивився на сіро-зелених жучків, які вже широко розбіглися по всьому полю. Двома вибалками вони підповзали до ворожих позицій, передні вже перевалили через траншеї. Викидаючи з хоботків червоні вогники вже за лінією німецьких укріплень, вони повзли все далі й далі, хоч за спиною у них ще спалахували постріли й тяглися димки німецької артилерії.

Мересьєв зрозумів, що означають сотні цих жучків у глибині розбитих ворожих позицій.

Сталося те, про що на другий день радянський народ і весь волелюбний світ, радіючи, читав у всіх газетах. На одній з ділянок Курської дуги після потужної двогодинної артилерійської підготовки армія прорвала німецьку оборону й всіма силами увійшла в прорив, розчищаючи шлях радянським військам, що перейшли в наступ.

Із дев'яти машин ескадрильї капітана Чеслова в цей день не повернулося на аеродром дві. У бою були збиті дев'ять «лаптьожників». Дев'ять — два, — безумовно, добрий рахунок, якщо йдеться про машини. Але втрата двох товаришів потьмарила радість перемоги. Вискакуючи з літаків, льотчики не вигукували, не кричали, не жестикулювали, гаряче обговорюючи перипетії битви й знову

переживаючи минулі небезпеки, як це відбувалося завжди після вдалого бою. Похмурі підходили вони до начальника штабу, скупі й коротко доповідали про наслідки й розходилися, не дивлячись один на одного.

Олексій був новою людиною в полку. Загиблих він не знав навіть в обличчя. Але він піддався загальному настроєві. В його житті сталася найважливіша й найбільша подія, до якої він рвався всією волею, всіма силами душі, подія, яка вирішила все його подальше життя, знову повернувши його в лави здорових, повноцінних людей. Скільки разів на госпітальній койці й згодом, навчаючись ходити, танцювати, відновлюючи впертим тренуванням утрачені навички пілотажу, мріяв він про цей день! І ось тепер, коли цей день настав, коли збито два німці, і він знову повноцінний член у сім'ї винищувачів, він, так само, як і всі, підійшов до начальника штабу, назвав число своїх жертв, уточнив обставини і, похваливши веденого, одійшов набік у затінок беріз, думаючи про тих, хто сьогодні не повернувся.

Тільки Петров бігав по аеродрому без шолома, з скуйовдженим білявим волоссям і, хапаючи за руки всіх, хто траплявся йому назустріч, брався розповідати:

— ...і ось бачу: вони поряд, рукою дістанеш. Ти тільки послухай... і бачу: старший лейтенант націляєтся в голвного. Я взяв у цілик сусіднього. Раз!

Він підбіг до Мересьєва, кинувся біля його ніг на м'який трав'янистий мох, простягся, але не стерпів цієї спокійної пози й зразу ж схопився:

— А які віражі сьогодні у вас, які віражі! Аж в очах темніло... Ви знаєте, як я його сьогодні довбонув! Ось тільки послушайте... Іду за вами й бачу: він поряд, рукою подати, ось як ви зараз стоїте...

— Чекай, старик, — перебив його Олексій і заляскав себе по кишнях. — Листи, листи, куди я їх дів?

Він згадав про листи, які одержав сьогодні й не встиг прочитати. Не знаходячи їх у кишені, облився холодним потом. Потім, намацавши під сорочкою на грудях хрусткі конверти, полегшено зітхнув. Дістав Олин лист, сів під березу, не слухаючи захопленого друга, і почав обережно відривати від конверта смужку паперу.

У цю хвилину ляснула ракетниця. Червона іскриста змія обігнула небо над аеродромом і згасла, залишивши сірий слід, який повільно розпливався. Лютчики посхоплювалися. На ходу Олексій засунув конверт за пазуху. Він не встиг прочитати й рядка. Розпечатуючи лист, він

тільки намацав у ньому, крім поштового паперу, щось тверде. Летячи на чолі ланки вже знайомою дорогою, він іноді торкався рукою конверта. Що в ньому?

Для гвардійського винищувального авіаполку, в якому служив тепер Олексій, день прориву танкової армії був початком бойових жнив. Над місцем прориву ескадрильї змінювали одна одну. Тільки-но встигала вийти з бою і приземлитись одна, їй на зміну злітала друга, а до тих, що приземлялися, вже мчали бензовози. Бензин щедрим струмком лився в опустілі баки. Над гарячими моторами, як над полем після теплого літнього дощу, колихалося драглисте марево. Льотчики не вилітали з кабін. Навіть обід приносили їм сюди в алюмінієвих казанках. Але ніхто не їв. Не це було у них на думці. Кусок застрягав у горлі.

Коли ескадрилья капітана Чеслова знову приземлилась і машини, відруливши в перелісок, стали заправлятися, Мересьєв сидів усміхаючись в кабіні, відчуваючи ломуту приємної втоми, нетерпляче позираючи в небо й погукуючи на заправників. Його тягло знову й знову в бій — перевіряти себе. Він раз у раз мацав за пазухою хрускотливі конверти, але за таких обставин читати листи не хотілося.

Тільки ввечері, коли присмерк надійно прикрив район наступу армії, екіпажі відпустили додому. Мересьєв ішов не навпростець, через ліс, як ходив звичайно, а кругом, через заросле бур'яном поле. Йому хотілося зосередитись, спочити від галасу й гуркоту, від усіх строкатих вражень цього нескінченного дня.

Вечір був ясний, духмяний і такий тихий, що гуркіт тепер уже далекої канонади здавався не гомоном бою, а відлунням грози, яка проходить десь осторонь. Дорога вела через колишне житнє поле. Усе той самий сумовитий червонястий бур'ян, що боязко висував тоненькі стебла десь по глухих закутках дворів та біля кам'яних куп, складених край поля, там, куди рідко заглядало хазяйське око людини, стояв тепер стіною, величезний, зухвалий, дужий, ховаючи під собою землю, запліднену потом багатьох поколінь трудівників. І лише де-не-де, як слабенька травиця, зовсім заглушена ним, підіймало рідкі, чахлі колоски жито самосій. Дужий бур'ян тягнув соки землі, гарбав сонячне проміння, і колоски жита, заглушені ним, без поживи, без світла засихали ще до цвітіння, так і не налившись зерном.

І думалось Мересьєву: отак і німці хотіли пустити коріння на нашому полі, налитися нашими соками, зрости

на наших багатствах, зухвало й страшно, загарбати сонце, а великий, працьовитий, могутній народ витіснити з його полів, з його городів, позбавити всього, висмоктати, заглушити, як бур'ян заглушив ці нужденні колоски, що вже втратили зовнішню форму дужого, красивого злака. Почувши приплив хлопчачої задьористості, Олексій шмагав палицею по червонястих димчатих важких головках бур'яну, радіючи, що пучками лягають підбиті зухвалі стебла. Піт збігав з обличчя, а він усе шмагав і шмагав по бур'яну, який заглушив жито, з радістю почувуючи у стомленому тілі відчуття боротьби й руху.

Зовсім несподівано пирхнув за спиною віліс і, запищавши колесами, зупинився на дорозі. Не оглядаючись, Мересьєв догадався, що це командир полку догнав його й застав за таким дитячим заняттям. Олексій почервонів так, що запалали навіть вуха, і, вдаючи, що не помітив машини, став палицею колувати землю.

— Рубаємо? Добре заняття. Я весь аеродром об'їздив: де наш герой, куди герой подівся? А він ось, будь ласка: з бур'янами воює.

Полковник вискочив із віліса. Він сам чудово водив машину й любив у вільну хвилину поратися біля неї, так само, як сам любив виводити свій полк на складні завдання, а потім увечері, разом з технарями, порпатися у замаслених моторах. Ходив він звичайно в синьому комбінезоні, і тільки по владних зморшках його худорлявого обличчя та по новенькому, чепуристому льотному кашкету можна було відрізнити його від замурзаного племені механіків.

Він схопив за плечі Мересьєва, який все ще розгублено колував палицею землю.

— Ану, дайте на вас глянути. Біс його зна: нічого особливого! Тепер можна признатися: коли вас прислали, не вірив, — хай би що там про вас говорили в армії! — не вірив, що витримаєте бій, та ще й як! Ось вона, мати Росія! Вітаю, вітаю і схиляюся. Вам у «кратове містечко»? Сідайте, підвезу.

Віліс рвонув з місця і помчав польовою дорогою, на повному ходу роблячи на поворотах шалені віражі.

— Ну, а може, вам щось потрібне? Труднощі які-небудь? Просіть, не соромтеся, ви маєте право! — казав командир, вміло ведучи машину просто через перелісок, без дороги, між горбами землянок «кратівника», як прозвали льотчики підземне містечко.

— Нічого не треба, товаришу полковник: я такий самий, як і всі. Краще б забули, що у мене ніг немає.

— Ну, правильно... Котора ваша? Оця?

Полковник різко загальмував біля самого входу в землянку. Мересьєв ледве встиг зійти, як віліс, рикаючи й хрускаючи гілками, вже зник у лісі, мелькаючи поміж березами і дубами.

Олексій не пішов у землянку. Він ліг під березою на вогкий шерстистий мох, що пахнув грибами, і обережно витяг із конверта Олин лист. Якась фотографія вислизнула з рук і впала на траву. Олексій схопив її. Сильно закалатало серце...

З фотографії дивилося знайоме й до невпізнанності нове обличчя. Оля знялася у військовому. Гімнастюрка, ремінь портупей, орден Червоної Зірки, навіть гвардійський значок — усе це дуже личило їй. Вона була схожа на хуленького гарнього хлопчика, одягненого в офіцерську форму. Тільки в хлопчика цього стомлене обличчя і очі — великі, круглі, променисті — дивилися з неюнацькою проникливістю.

Олексій довго вдивлявся в ці очі. Душа виповнювалася несвідомим солодким сумом, який відчуваєш, слухаючи увечері звуки улюбленої пісні, що ледве долітають здалека. Він знайшов у кишені давню Олину фотографію, де вона була знята в строкатому платті на квітучих луках, серед білих зірочок ромену. І дивно: дівчина в гімнастюрці, з втомленими очима, яку він ніколи не бачив, була йому рідніша й дорожча тієї, яку він знав. На звороті картки був напис: «Не забувай».

Лист був короткий і життєрадісний. Дівчина вже командувала саперним взводом. Тільки взвод її тепер не воює. Він зайнятий мирною роботою. Вони відбудовують Сталінград. Оля мало писала про себе, але захоплено розповідала про велике місто, про його оживаючі руїни, про те, як зараз жінки, дівчата, підлітки, з'їхавшись сюди з усієї країни, живучи в підвалах, у дотах, бліндажах і бункерах, що залишилися од війни, у вагонах залізничних поїздів, у фанерних бараках, у землянках, будують і відбудовують місто. Кажуть, що кожен будівельник, який добре попрацює, одержить потім квартиру у відбудованому Сталінграді. Що ж, якщо так, хай Олексій знає, що йому буде де спочивати після війни.

Як завжди влітку, швидко стемніло. Останні рядки Олексій дочитував, світлячи на лист кишеньковим ліхтариком. Дочитавши, він знову освітив фотографію. Строго й чесно дивилися очі хлопчика-солдата. Люба, кохана, нелегко тобі... Не обминула тебе війна, але й не зламала! Чекаєш?

Чекай, чекай! Любиш, так? Люби, люби, рідна! І раптом Олексієві стало соромно, що ось уже півтора року він від неї, від бійця Сталінграда, ховає нещастя. Він хотів був зразу піти в землянку, щоб чесно й широко написати їй про все. Нехай вирішує — і чим швидше, тим краще. Обом стане легше, коли все визначиться.

Після сьогоднішнього бою він міг говорити з нею як рівний. Він не тільки літає: він воює. Адже він обіцяв собі, зарікся усе розповісти їй — або коли його надії зазнають невдачі, або коли в бою він стане рівний серед інших. Тепер він рівний. Два збиті ним літаки впали й згоріли в чагарнику, всі бачили. Черговий записав це сьогодні в бойовий журнал. Про це пішли донесення в дивізію, в армію і в Москву.

Усе це так, слова дотримано, можна писати. Але, коли чесно розібратися, хіба «лаптьожник» для винишувача — справжній противник? Адже не стане путній мисливець на доказ свого мисливського уміння розповідати, що він підстрелив, ну, скажімо, зайця.

Тепла, волога ніч загусла в лісі. Тепер, коли гуркіт бою відсунувся на південь і заграви вже далеких пожеж ледве виднілися за сіткою гілок, виразно чутні стали всі нічні шуми літнього запашного квітучого лісу: і несамовите і надсадне сюрчання коників на узліссі, гортанне кумкання сотень жаб у сусідньому болоті, різкий скрекіт деркача і ось цей солов'иний спів, який усе заглушує, усе вповнює, панує у вологій пільмі.

Місячні білі плями з чорними тінями повзали по траві біля ніг Олексія, який усе ще сидів під березою на м'якому, тепер уже вогкому моху. Він знову дістав з кишені фотографію, поклав її на коліна і, дивлячись на неї, освітлену місяцем, задумався. Над головою в ясному темно-синьому небі один за одним тяглися на південь темні маленькі силуети нічних бомбардувальників. Мотори їхні басовито ревіли, але навіть цей голос війни сприймався зараз у лісі, повному місячного світла й солов'їного співу, як мирне гудіння хрущів у траві. Олексій зітхнув, заховав фотографію в кишеню гімнастюрки, пружинисто підвівся, струшуючи з себе чаклунське зачарування цієї ночі, і, хрустячи хмизом, збіг у землянку, де вже солодко й заливчато хропів його ведений, по-богатирському розкинувшись на вузькому солдатському ложі.

Екіпажі розбудили перед світанком. Штаб армії одержав розвідзведення, в якому повідомлялось, що в районі прориву радянських танків учора перелетіло велике німецьке повітряне з'єднання. Дані наземного спостереження, підтвержені агентурними повідомленнями, давали змогу зробити висновок, що німецьке командування, оцінивши загрозу, створену проривом радянських танків біля самої основи Курської дуги, викликало сюди повітряну дивізію Ріхтгофен, укомплектовану найкращими асами Німеччини. Цю дивізію останній раз було розбито над Сталінградом і знову відроджено десь у глибоких німецьких тилах. Полк попередили, що гаданий супротивник численний, оснащений найновішими літаками «фоке-вульф-190» і дуже досвідчений. Наказано бути напоготові, міцно прикривати другі ешелони рухомих частин, які почали вночі підтягтися слідом за танками, що прорвалися.

Ріхтгофен! Досвідчені льотчики знали назву цієї дивізії, що перебувала під особливим протегуванням Германа Герінга. Німці кидали її туди, де їм доводилося скрутно. Екіпажі цієї дивізії, частина яких піратувала ще над республіканською Іспанією, билися вміло, завзято і вважалися найнебезпечнішим противником.

— Якісь там ріхтгофени, кажуть, до нас перелетіли. Ото б зустрітися! Ех, і дали б ми часу отим самим ріхтгофенам! — ораторствував Петров у їдальні, похапливо уминаючи сніданок і позираючи в розчинене вікно, за яким офіціантка Рая рвала в заростях польових квітів букети й розставляла їх у надраєні крейдою стакани з-під снарядів.

Ця войовнича тирада з приводу ріхтгофенів була адресована, звісно, не стільки Олексієві, що вже допивав каву, скільки дівчині, яка, пораючись біля квітів, коли-не-коли скося поглядала на рум'яного, вродливого Петрова. Мересьєв, добродушно усміхаючись, спостерігав за ними. Та коли йшлося про діло, він не любив жартів і пустої балаканини.

— Ріхтгофен — не якийсь там. Ріхтгофен — значить: дивись якнайпильніше, якщо не хочеш сьогодні горіти в бур'яні. Вуха не розвішуй, зв'язку не втрачай. Ріхтгофен — це, брат, такі звірі, що ти й рота розкрити не встиг, а вже у них на зубах хрускаеш...

На світанку пішла в повітря перша ескадрилья під командуванням самого полковника. Поки вона діяла, готува-

лася до вильоту друга група з дванадцяти винищувачів. Її мав вести гвардії майор Герой Радянського Союзу Федотов, найдосвідченіший після командира льотчик у полку. Машини були готові, льотчики сиділи в кабінах. Мотори тихенько працювали на малому газі, і від цього по узліссі гуляв рвучкий вітерець, схожий на той, що обмітає землю і струшує дерева перед грозою, коли вже падають на спраглу землю перші великі, важкі краплі дощу.

Сидячи в кабіні, Олексій спостерігав за тим, як круто, наче спускаючись з неба, знижувалися літаки першої групи. Мимоволі, сам того не бажаючи, він рахував їх і починав хвилюватися, коли між приземленням двох машин утворився інтервал. Але ось сіла остання. Усі! В Олексія одлягло від серця.

Не встигла остання машина відрулити вбік, як зірвалася з місця «одиничка» майора Федотова. Парами підплигували в небо винищувачі. Ось вони вже построїлись над лісом. Похитавши крилами, Федотов ліг на курс. Летіли низько, обережно тримаючись зони вчорашнього прориву. Тепер уже не з великої висоти, не в дальньому плані, який надає всьому несправжнього, іграшкового вигляду, а близько проносились земля під Олексієвим літаком. Що вчора здавалось йому зверху якоюсь грою, розгорнулось перед ним сьогодні величезним, неоглядним полем битви. Шалено мчали під крилом покопані снарядами й бомбами, пориті окопами й траншеями поля, луки, переліски. Мигтіли розкидані по полю трупи, гармати, полишені обслугою, — стояли вони то поодинці, то цілими батареями, — мигтіли підбиті танки й довгі купи понівеченого заліза й дерева там, де артилерія накривала колони. Проплив великий, але зовсім посічений канонадою ліс. Зверху він скидався на поле, витоптане величезним табуном. Усе це мчало із швидкістю кінематографічної стрічки, і здавалось, що стрічці тій немає кінця. Усе говорило про завзяття і кровопролитність битви, про великі втрати, про велич здобутої тут перемоги.

Парні сліди танкових гусениць покраями в усіх напрямках широкий простір. Вони вели далі й далі, у глиб німецьких позицій. Слідів цих було багато. Око бачило їх всюди — до самого обрію, наче промчала на південь прямо через поля, не розбираючи дороги, величезна череда невідомих звірів. А слідом за танками, по шляхах, залишаючи за собою здалека видні сизі хвости куряви, рухались і, як здавалося з повітря, дуже повільно рухались не-

скінченні колони моторизованої артилерії, бензоцистерн, велетенські фургони ремонтних майстерень, що їх тягнули трактори, криті брезентом грузовики, і, коли винишувачі набирали висоту, усе це нагадувало рух мурашок по весняних мурашиних стежках.

Винишувачі, пірнаючи, як у хмарах, у цих хвостах куряви, що високо здіймалися в тиші, пройшли вздовж колон до головних вілісів, на яких їхало, певно, танкове начальство. Небо над колонами було вільне, а десь удалині, біля туманного краю далекого обрію, вже виднілися нерівні димки бою. Група повернула назад і пішла змійкою, звиваючись у глибокому небі. А в цей час біля самої лінії горизонту помітив Олексій спочатку одну, потім цілий рій рисочок, які низько висіли над землею. Німці! Вони теж ішли, притискаючись до землі, і явно націлювались на хвости куряви, що їй далеко було видно над червонястими, забур'яненими полями. Олексій інстинктивно оглянувся. Його ведений йшов ззаду, дотримуючи найкоротшої дистанції.

Льотчик напружив слух і звідкись здалека почув голос: — Я — Чайка два, Федотов; я — Чайка два, Федотов. Увага! За мною!

Така вже дисципліна в повітрі, де нерви льотчика напружені до краю, що він виконує наміри командира навіть інколи раніше, ніж той встигає закінчити слова наказу. Поки десь удалині кризь дзвін і свист звучали слова нової команди, вся група парами, але додержуючи загального зімкнутого строю, уже повернула навперейми німцям. Усе загострилось — зір, слух, думка. Олексій не бачить нічого, крім цих чужих літаків, які швидко виростають перед очима, не чує нічого, крім дзвону і тріску в навушниках шолома, де мусить пролунати наказ. Замість наказу він раптом зовсім виразно почув голос, що збуджено вимовляв чужою мовою:

— Ахтунг! Ахтунг!.. Ла-фюнф. Ахтунг! — кричав, мабуть, німецький наземний навідник, попереджаючи свої літаки про небезпеку.

Знаменита німецька авіадивізія, як завжди, старанно обставляла поле бою мережею навідників і наземних спостерігачів, що їх вона вночі разом з радіопередавачами заздалегідь скидала на парашутах у районі можливих повітряних сутичок.

І вже менш виразно другий голос, хрипкий і сердитий, пробасив по-німецькому:

— О донерветер! Лінкс Ла-фюнф! Лінкс Ла-фюнф!..

У голосі цьому крізь досаду чулась погано прихована тривога.

— Ріхтгофен, а «лавочкіних» боїшся! — злорадно процідив крізь зуби Мересьєв, дивлячись на ворожий стрій, що наближався до них, і почувуючи в усьому зібраному тілі веселу невагомість, захоплене піднесення, від якого волосся ворухилось на голові.

Він розглядів ворога. Це були винищувачі-штурмовики «фоке-вульф-190», дуже сильні, верткі машини, що тількино з'явилися тоді на озброєнні й були вже прозвані радянськими льотчиками «фоками».

Чисельно їх було разів у два більше. Йшли вони тим самим строєм строєм, яким відзначалися частини дивізії Ріхтгофен: драбинкою, парами, розміщеними так, що кожна дальша захищала хвіст попередньої. Користуючись перевагою у висоті, Федотов повів групу в атаку. Олексій у думці вже намітив собі противника і, не спускаючи з очей решти, мчав на нього, намагаючись тримати його в хресту прицілу. Але хтось випередив Федотова. Чиясь група на ЯКах зайшла з другого боку й навально атакувала німців зверху — і так вдало, що зразу ж розбила їхній стрій. У повітрі почався розгардіяш. Обидва строї розпалися на окремі пари й четвірки, які билися. Винищувачі намагалися перетнути противника сірими лініями кульових трас, зайти в хвіст, атакувати збоку.

Пари кружляли, ганяючись одна за одною, і в повітрі почався складний танець.

Лише досвідчене око могло розібратися в цьому розгардіяші, так само лише досвідчений слух міг розрізнити окремі звуки, які вдиралися через навушники у вуха пілотів. Що тільки не звучало цієї хвилини в ефірі! І хрипка соковита лайка атакуючого, і вигуки жаху підбитих, і крики торжества переможців, і стогін поранених, і скрегіт зубів того, хто напружувався на крутому віражі, і хрип важкого дихання... Хтось у захваті бою горланив пісню чужою мовою, хтось, охнувши по-дитячому, сказав «мамо», хтось, мабуть, натискаючи на гашетки, зло примовляв: «На тобі, на, на!»

Намічена жертва вислизнула з мересьєвського прицілу. Замість неї він побачив вище себе ЯКа, до хвоста якого міцно причепився прямокрилий сигароподібний «фока». Від крил «фоки» вже тяглися до ЯКа дві паралельні смужки трас. Вони торкнулись його хвоста. Мересьєв свічкою кинувся вгору на виручку. На якусь частку секунди над ним майнула темна тінь, і в цю тінь він постарався всади-

ти довгу чергу з усієї своєї зброї. Він не бачив, що сталося з «фокою». Він бачив тільки, що ЯК з пошкодженим хвостом летів уже далі сам. Мересьєв оглянувся: чи не загубився в розгардіяші ведений? Ні, він ішов майже поряд.

— Не відставай, старик, — сказав крізь зуби Олексій.

У вухах дзвеніло, лящало, співало, звучали двома мовами вигуки торжества й жаху, хрипіння, скрегіт зубів, лайка, важке дихання. Здавалося з цих звуків, що б'ються не винищувачі високо над землею, здавалося, що вороги зчепилися врукопаш і, хриплячи та задихаючись, напружуючи всі сили, качаються по землі.

Мересьєв оглянув повітря, намічаючи противника, і несподівано відчув, як у нього зразу похолола спина й волосся ворухнулось на потилиці. Трохи нижче він побачив ЛА-5 і «фоку»; вони атакували його зверху. Олексій не помітив номера радянського літака, але зрозумів, відчув, що це Петров. «Фоке-вульф» мчав просто на нього й строчив з усієї своєї зброї. Жити Петрову залишалось частки секунди. Це відбувалося надто близько, і Олексій не міг кинути на допомогу другові, додержуючи правил повітряної атаки. Не вистачало ні часу, ні місця, щоб розвернутися. Життя товариша, яке було під загрозою, змусило Мересьєва йти на ризик. Він кинув машину по вертикалі вниз і додав газу. Літак, тягнений власною вагою, помноженою на інерцію і на повну потужність мотора, весь стрясаючись від надзвичайного напруження, упав каменем — ні, не каменем, а ракетою — просто на короткокриле тіло «фоки», облутуючи його нитками трас. Почуваючи, що від шаленої цієї швидкості, від різкого зниження він непритомніє, Мересьєв мчав у безодню і ледве помітив помутнілими, налитими кров'ю очима, що десь перед самим його гвинтом «фока» оповився димною хмарою вибуху. А Петров? Він кудись зник. Де він? Збитий? Сплигнув? Врятувався?

Небо навколо було чисте, і звідкись здалека, з невидимого вже літака, у притихлому ефірі гудів голос:

— Я — Чайка два, Федотов; я — Чайка два, Федотов. Підстроюйтеся до мене. Додому. Я — Чайка два...

Мабуть, Федотов одводив групу.

Після того, як Мересьєв, розправившись з «фоке-вульфом», вивів свій літак із божевільного вертикального піке, він, жадібно й важко дихаючи, насолоджувався спокоєм, що настав, відчуваючи радість перебореної небезпеки, радість перемоги. Він глянув на компас, щоб визначити

зворотний шлях, і нахмурився, помітивши, що бензину мало й навряд чи вистачить до аеродрому. Але страшніше, ніж бензомір із стрілкою, близькою до нуля, було те, що він побачив у наступну мить. Із мохнатих пасм пушистої хмари просто на нього мчав, бозна-звідки взявшись, «фоке-вульф-190». Думати — ніколи, тікати — нікуди.

Вороги навально помчали один на одного.

6

Гомін повітряного бою, що зав'язався над дорогами, по яких тяглися тили наступаючої армії, чули не тільки його учасники, що були в кабінах бойових літаків.

Через потужну рацію управління слухав їх на аеродромі й командир гвардійського винищувального полку полковник Іванов. Сам досвідчений ас, він із звуків, які неслися в ефірі, зрозумів, що бій іде гарячий, що противник дужий і завзятий і не хоче поступатися небом. Чутка про те, що Федотов веде важкий бій над дорогами, швидко пронеслась по аеродрому. Всі, хто міг, висипали з лісу на галявину й тривожно дивилися на південь, звідки повинні були прийти літаки.

Лікарі в халатах, дожовуючи щось на ходу, вибігли з ідальні. Санітарні машини з величезними червоними хрестами на дахах кузовів, мов слони, вилізли з кущів і приготувалися, стукаючи моторами.

Спочатку з-за гряди лісового верховіття виринула і, не даючи кола, знизилась і побігла просторим полем перша пара — «одиночка» Героя Радянського Союзу Федотова і «двійка» його веденого. Слідом за ними зразу ж сіла друга пара. Повітря над лісом гуділо моторами машин, які поверталися.

— Сьома, восьма, дев'ята, десята... — лічили вголос ті, хто стояв на аеродромі, і з дедалі більшою тривогою дивилися в небо.

Машини, що сіли, їхали з поля, підрулювали до капонірів і тут стихали. Але двох машин не було.

У натовпі чекаючих настала тиша. З важкою повільністю минула хвилина.

— Мересьєв і Петров, — тихо сказав хтось.

Враз чийсь жіночий голос радісно заверещав на все льотне поле.

— Летить!

Почувся рокіт мотора. З-за гребеня беріз, майже чіпляючись за них випущеними лапами, вилетів «дванадцятий».

Літак був поранений, кусок хвоста вирвано, обрубаний кінець лівого крила тремтів, тягнучись на тросі. Машина дивно торкнулася землі, високо підплигнула, знову торкнулася, знову підплигнула. Так плігала вона мало не до самого краю аеродрому і зненацька застигла, піднявши хвіст. Санітарні машини з лікарями на підніжці, кілька вілісів і весь натовп чекаючих кинулись до неї. Із кабіни ніхто не виходив.

Відкрили ковпак. Втиснуте в сидіння, плавало в калюжі крові тіло Петрова. Голова безсило впала на груди. Обличчя було завішене довгими, мокрими пасмами білявого волосся. Лікарі й сестри розстebнули ремені, зняли закривавлену, розрубану осколком парашутну сумку й обережно винесли на землю непритомного. У льотчика були прострелені ноги, пошкоджена рука. Темні плями швидко розпливалися по синьому комбінезоні.

Петрова тут же нашвидку перев'язали, поклали на носилки й почали вже підіймати в машину. Тут він розплющив очі. Він щось шепотів, але так тихо, що не можна було розібрати. Полковник нахилився до нього.

— Де Мересьєв? — питав поранений.

— Ще не сів.

Носилки знову підняли, але поранений енергійно замотав головою й зробив навіть рух, намагаючись зіскочити з них.

— Стривайте, не смійте нести, не хочу! Я чекатиму Мересьєва. Він врятував мені життя.

Льотчик так енергійно протестував, загрожував позривати пов'язки, що полковник махнув рукою і процідив крізь зуби, одвертаючись:

— Гаразд, поставте. Нехай. Пального у Мересьєва залишилося не більш ніж на хвилину. Не помре.

Полковник стежив, як на його секундомірі, пульсуючи, рухалася по колу червона секундна стрілка. Усі дивилися на сизий ліс, з-за зубців якого мусив з'явитись останній літак. Слух у всіх був напружений. Але, крім далекого гулу канонади та ударів дятла, що туго постукував поблизу, нічого не було чути.

Як довго іноді тягнеться хвилина!

7

Вороги мчали назустріч один одному на повному газі.

Лавочкін-5 і «фоке-вульт-190» — швидкохідні літаки. Вороги зближались зі швидкістю, що перевищувала швидкість звуку.

Олексій Мересьєв і невідомий йому німецький ас із знаменитої дивізії Ріхтгофен ішли на атаку в лоб. Лобова атака в авіації триває мить, за яку найметкіша людина не встигне й цигарки скрутити. Але ця мить вимагає від льотчика такого напруження нервів, такого випробування духовних сил, якого в наземному бою вистачило б на цілий день битви.

Уявіть собі два швидкісні винищувачі, що мчать один на одного на повній бойовій швидкості. Літак ворога росте в очах. Ось він мигнув у всіх деталях, видно його площини, виблискуючий круг гвинта, чорні крапки гармат. Ще мить — і літаки зіткнуться й розлетяться на такі друзки, з яких не можна буде вгадати ні машини, ні людини. У цю мить випробовуються не тільки воля пілота, а й усі його духовні сили. Той, хто малодушний, хто не витримує страхітливого нервого напруження, хто не почуває в собі сили загинути для перемоги, той інстинктивно рвоне ручку на себе, щоб перескочити через смертельний ураган, який мчить на нього, і в дальшу мить полетить вниз із продріявленим черевом або відтятою площиною. Порятунку йому немає. Досвідчені льотчики добре це знають, і тільки найхоробріші з них наважуються на лобову атаку.

Вороги скажено мчали один на одного.

Олексій розумів, що назустріч йому йде не хлопчик з так званого призову Герінга, нашвидку навчений літати за скороченою програмою і кинутий у бій, щоб заткнути дірку, яка утворилась у німецькій авіації внаслідок величезних втрат на Східному фронті. Назустріч Мересьєву йшов ас із Ріхтгофен, на машині якого, напевне, була зображена у вигляді силуетів літаків не одна повітряна перемога. Цей не злякається, не ухилиться, не втече з поля бою.

— Держись, «Ріхтгофен»! — пробубонів крізь зуби Олексій і, до крові прикусивши губу, зібгавшись у клубок твердих мускулів, вп'явся очима в ціль, усією волею змушуючи себе не заплющувати очей перед ворожою машиною, яка мчала на нього.

Він так напружився, що йому здалося, начебто за світлим півколом свого гвинта він бачить прозорий щиток кабіни ворога й крізь нього — два людські ока, що напружено дивляться на нього. Самі лиш очі, які палають несамовитою ненавистю. Це було видіння, викликане нервовим напруженням. Але Олексій ясно бачив їх. «Усе!» — подумав він, ще щільніше зібгавши в тугий клубок мускули.

Все! Дивлячись уперед, він летів назустріч наростаючому вихорові. Ні, німець теж не зверне. Все!

Олексій приготувався до блискавичної смерті. І ось — десь, як йому здалося, на відстані простягнутої руки від його літака — німець не витримав, ковзнув угору, і, коли попереду, мов спалах блискавки, мигнуло освітлене сонцем бликитне черево, Олексій, натиснувши зразу всі гашетки, розпоров його трьома вогняними струменями. Він одразу ж зробив мертву петлю і, коли земля проносилась у нього над головою, побачив на її фоні повільно й безсило падаючий літак. Несамовите торжество спалахнуло в ньому. Він закричав: «Олю!» — забувши про все, і почав викреслювати у повітрі круті кола, проводячи німця в його останню путь до самої землі, що червоніла від бур'янів, аж поки німець не вдарився об неї, здійнявши стовп чорного диму.

Тільки тоді нервове напруження Мересьєва спало, скам'янілі мускули розм'якли, він відчув величезну втому, і зразу ж погляд його упав на циферблат бензоміра. Стрілка здригалася біля самого нуля.

Бензину залишилося хвилину на три, добре, якщо на чотири. До аеродрому ж треба летіти принаймні десять хвилин. Якби ще не витратити часу на набирання висоти... Але ці проводи збитого «фоки» до землі!.. «Хлопчак, дурень!» — лаяв він себе.

Мозок працював чітко, ясно, як завжди буває в хвилину небезпеки у сміливих, холоднокровних людей. Насамперед набрати максимальну висоту. Але не колами, ні: набрати, одночасно наближаючись до аеродрому. Добре.

Поставивши літак на належний курс і побачивши, що земля стала відсуватися й поступово окутуватися по горизонту серпанком, він уже спокійніше вів далі розрахунки. На пальне надіятися нема чого. Якщо навіть бензомір трохи підбріхує, бензину все ж не вистачить. Сісти по дорозі? Де? Він у думці згадав усю коротку трасу. Листяні ліси, болотяні переліски, горбкуваті поля в зоні довгочасних укріплень — усе перекопане вздовж і впоперек, геть покопирсане вирвами, обплутане колючим дротом.

Ні, сісти — це смерть.

Плигати з парашутом? Це можна. Хоч зараз! Відкрити ковпак, віраж, ручку від себе, ривок — і все. Але літак — ця чудесна, вертка, з блискавичною швидкістю птиця! Її бойові якості трічі за цей день врятували йому життя. Кинути її, розбити, перетворити в купу алюмінієвого мотлоху? Відповідальність? Ні, відповідальності він не боявся.

В такому становищі навіть належало плигати з парашутом. Машина в цю мить здавалася йому прекрасною, дужою, великодушною і відданою живою істотою, кинути яку було б гидкою зрадою. І потім — з перших-таки бойових польотів повернутися без машини, тинятися в резерві, чекаючи нової, знову бути неробою у такий гарячий час, коли на фронті вже народжувалася нова велика перемога! І в такі дні вештатися без діла...

— Чорта з два! — вголос сказав Олексій, наче сердито відкидаючи чийсь пропозицію.

Летіти, поки не зупиниться мотор! А там? Там видно буде.

І він летів, з висоти трьох, потім чотирьох тисяч метрів оглядаючи околиці, намагаючись побачити де-небудь хоч невеличку галявину. На горизонті вже синів неясно ліс, за яким був аеродром. До нього залишалось кілометрів п'ятнадцять. Стрілка бензоміра вже не стрибає, вона міцно лежить на гвинтику обмежувача. Але мотор ще працює. На чому він працює? Ще, ще вище... Так!

Враз розмірене гудіння, що його навіть не помічає вухо льотчика, як не помічає здорова людина биття серця, перейшло в інший тон. Олексій зразу вловив це. Ліс виразно видно, до нього кілометрів сім, над ним — три-чотири. Небагато. Але режим мотора вже зловісно змінився. Льотчик відчув це всім єством, начебто не мотор, а сам він став задихатися. І раптом це страшне — «пчхи, пчхи, пчхи», яке, наче гострий біль, віддається в його тілі...

Ні, нічого. Знову працює розмірено. Працює, працює, ура! Працює! А ліс, ось-ось уже ліс: уже видно зверху вершини берізок, зелену кучеряву піну, що ворухиться під сонцем. Ліс. Тепер уже зовсім неможливо сісти де-небудь, крім свого аеродрому. Дороги відрізані. Вперед, вперед!

Знову загудів. Чи ж надовго? Ліс унизу. Дорога в'ється по піску, пряма й рівна, як проділ на голові командира полку. Тепер до аеродрому кілометрів зо три. Он там, за зубчатим пружком, що його Олексій, здається, вже бачить.

«Пчхи, пчхи, пчхи!» І ось стало тихо, так тихо, що чути, як гудуть снасті на вітрі. Все? Мересьєв відчув, як увесь холоне. Плигати? Ні, ще трохи... Він перевів літак на похиле зниження і почав спускати з повітряної гори, намагаючись зробити її по можливості пологішою, не даючи машині перекинутися в штопор.

Страшна в повітрі оця мертва тиша! Чути, як потріскує, холонучи, мотор, як кров пульсує у скронях і шумить у вухах від швидкої втрати висоти. І як мчить назустріч земля, наче тягне її до літака величезним магнітом!

Ось і пружок лісу. Ось мигнув удаліні за ним смарагдово-зелений клаптик аеродрому. Пізно? Зупинившись на півоберті, висить гвинт. Як страшно бачити його на льоту. Ліс уже близько. Кінець?.. Невже вона так і не дізнається, що з ним сталося, який нелюдський тяжкий шлях пройшов він за ці вісімнадцять місяців, що він усе ж домігся свого, став справжньою... ну так, справжньою людиною, щоб так безглуздо розбитись одразу ж після того?..

Стрибнути? Пізно! Ліс мчить, і вершини його в навальному урагані зливаються в суцільні зелені смуги. Він десь уже бачив щось подібне. Де? Ах, тоді, весною, під час тієї страшної катастрофи. Тоді так само мчали під крило зелені смуги. Останнє зусилля, ручку на себе...

8

Від втрати крові у Петрова шуміло у вухах. Усе — і аеродром, і знайомі обличчя, і золоті вечірні хмари — враз починало хитатися, повільно перекидатися, розпливатися. Він поворухнув простреленою ногою, і гострий біль повернув його до свідомості.

— Не прилетів?

— Ще ні. Не розмовляйте, — відповідали йому.

Невже він, Олексій Мересьєв, який сьогодні, мов крилатий бог, не знати звідки виник перед німцем у той самий момент, коли Петрову здавалося, що все скінчене, — лежить тепер десь там, на цій страшній, оскальпованій і пошматованій снарядами землі, купкою безформеного обгорілого м'яса? І ніколи вже більше не побачить старший сержант Петров чорних, трохи відчайдушних, лагідно-насмішкуватих очей свого ведучого. Ніколи?..

Командир полку опустил рукав гімнастсьорки. Годинник уже був не потрібний... Розгладивши обома руками проділ на гладенько причесаній голові, якимсь дерев'яним голосом командир сказав:

— Тепер усе.

— І ніякої надії? — спитав хтось.

— Усе. Бензин кінчився. Може, де-небудь сів або вистрибнув... Гей, несіть носилки!

Командир одвернувся й став щось насвистувати, безбожно перебріхуючи мотив. Петров знову відчув у горлі

клекітливий клубок, такий гарячий і тугий, що мало не задихнувся. Почувся дивний кашляючий звук. Люди, які ще й досі мовчки стояли посеред аеродрому, обернулись і зразу ж одвернулися: поранений льотчик ридав на носилках.

— Та несіть його, якого біса! — крикнув командир не своїм голосом і швидко пішов геть, одвертаючись від натовпу й мружачись, наче від різкого вітру.

Люди стали повільно розходитися по полю. І якраз цю мить зовсім беззвучно, мов тінь, чиркнувши колесами по верховітті беріз, із-за пружка лісу вистрибнув літак. Наче привид, мигнув він над головами, над землею і, ніби притягнений нею, одночасно торкнувся трави всіма трьома колесами. Почувся глухий звук, хрускіт гравію і шелест трави — такий незвичайний, бо льотчики ніколи його не чують через клекіт працюючого мотора. Сталося все це так несподівано, що ніхто навіть не зрозумів, що саме сталося, хоч подія була сама по собі найзвичайнісінька: сів літак, і саме «одинадцятий», той-таки, якого так чекали.

— Він! — закричав хтось так несамовито й неприродно, що всі зразу вийшли із оціпеніння.

Літак уже закінчив пробіжку, вискнув гальмами й зупинився біля самого краю аеродрому перед стіною кучерявих молодих беріз з білими стовбурами, освітлених оранжевим вечірнім промінням.

Із кабіни знову ніхто не виходив. Люди бігли до машини, задихаючись, передчуваючи недобре. Командир полку добіг перший, легко скочив на крило і, відкривши ковпак, заглянув у кабіну. Олексій Мересьєв сидів без шолома, блідий, як хмарка, і усміхався безкровними, зеленавими губами. З нижньої прикушеної губи його текли по підборіддю дві струминки крові.

— Живий? Поранений?

Слабо усміхаючись, він дивився на полковника смертельно стомленими очима:

— Ні, цілий. Перелякався дуже... Кілометрів шість тят на соплях.

Льотчики загаласували, закричали, вітаючи, тисли руки. Олексій усміхався:

— Братці, крил не пообламуйте. Хіба можна так? Ач насіли... Я зараз вилізу.

В цей час він почув звідкись знизу, з-за цих навислих над ним голів, знайомий, але такий слабкий голос, наче він долітав дуже далеко:

— Альшо, Альшо!

Мересьєв зразу ожив. Він скочив, підтягся на руках, викинув з кабіни важкі ноги і, мало не зваливши когось, опинився на землі.

Обличчя Петрова зливалося з подушкою. У запалих, потемнілих очних ямках застигли дві великі сльози.

— Старик! Живий?.. Ух ти ж, чорт смугастий?

Льотчик важко впав на коліна перед носилками, обняв безсилу голову товариша, зазирнув у його блакитні очі, які відсвічували стражданням і променилися щастям:

— Живий?

— Спасибі, Альшо, ти мене врятував. Ти такий, Альшо, такий!..

— Та несить-бо пораненого, хай вас чорти візьмуть, пороззявляли роти! — закричав десь поблизу полковник.

Командир полку стояв поруч, маленький, жвавий, похитуючись на міцних ногах, взутих у тугі блискучі чоботи, що виднілися з-під холош синього комбінезона.

— Старший лейтенант Мересьєв, доповідайте про політ. Збиті є?

— Так точно, товаришу полковник. Два «фоке-вульфи».

— Обставини?

— Один — атакою на вертикалі. У Петрова на хвості висів. Другий — лобовою атакою кілометрів за три на північ від місця бою.

— Знаю. Наземний щойно доповідав... Дякую.

— Служу... — хотів був по формі «відрубати» Олексій, але командир, такий завжди прискіпливий, коли йшлося про устав, перебив його лагідно:

— Ну й добре! Завтра приймете ескадрилью замість... Командир третьої ескадрильї не повернувся сьогодні на базу...

На командний пункт вони йшли пішки. Тому що польоти в цей день вже закінчилися, весь натовп рушив за ними. Зелений горбик командного пункту був уже близько, коли звідти вибіг їм назустріч черговий офіцер. З розгону він зупинився перед командиром, простоволосий, радісний, і одкрив був рот, щоб щось крикнути. Полковник перебив його сухо, різко:

— Чому без картуза? Ви що, школяр на перерві?

— Товаришу полковник, дозвольте звернутися, — ви-струнчуючись і ледве переводячи дух, випалив схвильований лейтенант.

— Ну?

— Наш сусід, командир полку ЯКів, просить вас до телефону.

— Сусід? Ну й що ж?..

Полковник жваво збіг у землянку.

— Там про тебе...— почав був говорити Олексієві черговий, але знизу загримів різкий голос командира:

— Мересьєва до мене!

Коли Мересьєв застиг біля нього, витягнувши руки по швах, полковник, затиснувши долонею трубку, накинувся на нього:

— Що ж ви мене підводите? Дзвонить сусід, питає: «Хто з твоїх на «одинадцятці» літав?» Я кажу: «Мересьєв, старший лейтенант». Каже: «Ти скільки йому сьогодні збитих записав?» Відповідаю: «Два». Каже: «Запиши йому ще одного: він сьогодні від мого хвоста «фоке-вельфа» відчепив. Я, — каже, — сам бачив, як той у землю ткнувся». Ну? А ви чого мовчите? — Полковник похмуро дивився на Олексія, і важко було збагнути, жартує він чи справді сердиться. — Було це?.. Ну, з'ясовуйте самі, візьміть ось. Алло, слухаєш? Старший лейтенант Мересьєв біля телефону. Передаю трубку.

Біля вуха зарокотав незнайомий хрипкий бас:

— Ну, дякую, старший лейтенант. Класний удар, ціню, врятував мене. Так. Я до самої землі його провів, бачив, як він ткнувся... Горілку п'єш? Приїжджай на мій КП, за мною літр. Ну, дякую, тисну п'ять. Хай живе!

Мересьєв поклав трубку. Він так стомився від усього пережитого, що ледве стояв на ногах. Він думав тепер тільки про те, як би скоріше добратися до «кротового містечка», до землянки, скинути протези й витягтися на постелі. Незграбно потупцювавшись біля телефону, Олексій повільно рушив до дверей.

— Куди йдете? — Командир полку заступив йому дорогу: він узяв руку Мересьєва й міцно, до болю, стис її сухою маленькою ручкою. — Ну що вам сказати? Молодець! Горджусь, що в мене такі люди! Ну що ще? Дякую... А той ваш дружок, Петров, хіба поганий? А решта?.. Ех, з таким народом війни не програєш!

Він ще раз до болю потис руку Мересьєва.

Опинившись у землянці вже вночі, Мересьєв не міг заснути. Він перевертав подушку, лічив до тисячі й назад, згадував знайомих, прізвища яких починалися на літеру «А», потім — на літеру «Б» і так далі, не відриваючись дивився на тьмяне світло каганця, але усі ці стократ перевірені способи, щоб заснути, сьогодні не діяли. Тільки

Олексій заплющував очі, як починали мигтіти перед ним то яскраві, то ледве видні в п'їтьмі знайомі обличчя: заклопотано дивився на нього із срібних косм дїд Михайло; добродушно блимав «поросячими» віями Андрїй Дегтяренко; когось розпїкаючи, сердито трусив сивїючою гривою Василь Васильович; осміхався всіма солдатськими зморшками старий снайпер; з білого фону подушки дивилося на Олексія розумними, проникливо-насмїшкуватими, все розумїючими очима воскове обличчя комісара Воробйова; мигтіло, розвівалося на вітрі вогнясте волосся Зїни; усміхався, підморгував співчутливо й розумїюче маленький рухливий інструктор Наумов. Скільки славних, дружніх облич дивилось з п'їтьми, будячи спогади, наповнюючи теплом і так переповнене серце! Та ось серед цих дружніх облич виникло й зразу затулило їх Олине личко, хударляве личко підлітка в офіцерській гімнастйорці, з великими втомленими очима. Олексій побачив його так виразно й чїтко, наче дівчина справді стала перед ним, такою він її ніколи й не бачив. Це видіння було таке реальне, що він навіть трохи підвівся.

Який уже тут сон! Почуваючи приплив радісної енергїї, Олексій схопився з лежача, засвітив «сталінградку», видер із зошита аркуш і, погостривши об підшву олівець, почав писати:

«Рїдна моя! — писав він нерозбїрливо, ледве встигаючи записувати думки, що швидко летїли. — Я сьгодні збив трьох нїмців. Але справа не в цьому. Деякі мої товариші роблять це тепер мало не щодня. Я не хвастася б цим... Рїдна моя, далека, кохана! Сьгодні я хочу, я маю право сьгодні розказати тобі все, що зі мною сталося вісімнадцять місяців тому і що, каюся, і дуже каюся, я приховав від тебе. А ось сьгодні, нарешті, вирїшив...»

Олексій задумався. За дошками, якими була обшита землянка, обсипався сухий пісок, попискували миші. У незакриті «двері» разом зі свїжим і вогким запахом берїз та квітучих трав долїтали ледь-ледь приглушені несамовиті солов'їні трелї. Деся недалечко, за яром, мабуть біля наметів офіцерської їдальні, чоловічий і жїночий голоси гарно й задумливо співали «Рябину». Зм'якшена віддаллю мелодїя набирала вночі особливої, ніжної принадності, розбуркувала в душі радісний сум — сум чекання, сум надїї.

Далекі, глухі громи канонади, які тепер майже не долїтали до польового аеродрому, що зразу опинився в глибокому тилу, не заглушали ні цієї мелодїї, ні солов'їних трелей, ні тихого, дрїмливого шелесту нічного лісу.

У дні, коли Орловська битва наближалася до переможного кінця і передові полки, які наступали з півночі, вже повідомляли, що вони бачать з Красногорської височини палаюче місто, у штаб Брянського фронту надійшло повідомлення, що льотчики гвардійського винищувального полку, який діяв у тому районі, за дев'ять останніх днів збили сорок сім літаків противника. Втратили вони при цьому п'ять машин і тільки трьох чоловік, бо двоє зі збитих викинулися на парашутах і пішки добралися до полку. Навіть для тих днів бурхливого наступу Червоної Армії така перемога була незвичайна. На зв'язковому літаку я вилетів у той полк, маючи намір написати у «Правду» про подвиг льотчиків-гвардійців.

Аеродром полку був розташований на селянському вигоні, з якого сяк-так були позрізувані нерівності і кротові купи. Мов глухариний виводок, літаки ховалися край молодого березового ліска. Словом, це був звичайний польовий аеродром тих бурхливих воєнних днів.

Ми приземлилися на ньому надвечір, коли полк закінчував великий бойовий день. Біля Орла німці були особливо «активні» в повітрі. Винищувачам довелося зробити за день сім бойових вильотів. Уже надвечір останні ланки поверталися з восьмого вильоту. Командир полку, маленький, туго підперезаний поясом, засмаглий швидкий чоловік у новенькому синьому комбінезоні, з ідеальним проділом, щиро признався, що нічого героїчного розказати мені сьогодні не зможе, бо він з шостої ранку на аеродромі, сам тричі вилітав і тепер насилу стоїть від втоми. Та й решті командирів у цей день було не до газетних інтерв'ю. Я зрозумів, що доведеться почекати до завтра, та й повертатися було все одно пізно. Сонце вже лягло на верховіття беріз, обіллявши їх розтопленим золотом свого проміння.

Сідали останні машини. Не виключаючи моторів, з ходу підрулювали вони просто до ліска... Механіки руками розвертали їх. Тільки тоді, коли літак стояв уже в зеленій, обкладеній дерном земляній підківці капоніра, з кабіни повільно вилазили бліді, стомлені льотчики.

Останнім прилетів літак командира третьої ескадрильї. Відкрився прозорий ковпак кабіни. Спочатку звідти вилетіла й впала на траву велика, чорного дерева палиця, обліплена золотими монограмами. Потім — засмаглий, широколиций чорнявий хлопець швидко підвівся на міцних

руках, спритно переніс тіло через борт, опустив на крило й важко зійшов на землю. Хтось мені сказав, що це — найкращий льотчик полку. Щоб не втрачати марно вечора, я вирішив відразу ж поговорити з ним. Добре пам'ятаю, як, весело дивлячись мені в обличчя жвагими чорними циганськими очима, в яких непогашене хлоп'яче завзяття химерно поєднувалося зі стомленою мудрістю людини, що чимало пережила, він сказав усміхаючись:

— Змилуйтеся! Слово честі, з ніг падаю. Шість бойових вильотів. У вухах гуде. Ви обідали? Ні? Ну й добре, ходімо в їдальню, повечеряємо разом. У нас за збитий літак до вечері по двісті грамів горілки дають. Мені сьогодні належить чотириста. Якраз на двох вистачить. Ну як, ходімо? За столом і поговоримо, якщо вам не терпиться.

Я погодився. Надто вже мені сподобався цей щирий, веселий хлопець. Ми пішли стежкою, протоптаною льотчиками навпростець, через ліс. Новий знайомий ішов швидко, часом нагинався, щоб зірвати на ходу ягоду чорниці або піймати в жменю кетяг біло-рожевих ягід брусниці, які він тут-такі кидав у рот. Мабуть, він дуже стомився сьогодні, бо йшов важко. Але на чудернацьку палицю він не спирався. Вона висіла у нього на лікті, і лише інколи він брав її в руки, щоб збити мухомор або вдарити по рожевих султанчиках зніту вузьколистого. Коли ми, переходячи яр, сходили на крутий, слизький, глинястий схил, льотчик видирався повільно, допомагаючи собі тим, що підтягався руками за кушці. Але на палицю так і не сперся.

Проте в їдальні втому з нього наче вітром здуло. Він сів біля вікна, крізь яке виднілася холодна вечірня заграва, віщуючи на завтра, за прикметами льотчиків, вітер; жадібно, з шумом випив великий кухоль води, пожартував з гарненькою кучерявою офіціанткою про якогось приятеля, що лежав у госпіталі й через якого та начебто пересольовала всім супи. Їв він зі смаком, багато, міцними зубами з хрустом обгризав кістки баранини. Перекидався жартами через стіл з товаришами, випитував у мене московські новини, цікавився новинками літератури й виставами московських театрів, де він, за його словами, ні разу, на жаль, не був. Коли ми доїли третє — кисіль із чорниць, який називався тут чомусь «грозові хмари», — він запитав:

— Ви, власне, де ночуєте? Ніде? Ну й гаразд, ночуйте в моїй землянці. — Він на хвилину нахмурився і глухо додав: — Сусід мій сьогодні... не повернувся з завдання... Отже, лежак вільний, Свіжа білизна знайдеться, ходімо.

Він був, як видно, з тих, хто любить людей, кого нестримно вабить поговорити з новою людиною і неодмінно випитати в неї все, що та знає. Я погодився. Ми прийшли в яр, по обох схилах якого в хашах маличника, медунки, зніту вузьколистого, що пахли прілим листом і грибною вогкістю, були покопані землянки.

Коли смужка кіптявого полум'я розгорілася в саморобній лампі-«сталінградці» й освітила землянку, виявилось, що вона досить простора, затишно обжита. У нішах глиняних стін, на матрацах, зроблених з плащ-палаток, набитих свіжим, запашним сіном, були дві акуратні постелі. Молоді берізки з непов'ялим ще листям стояли по кутках, як пояснив льотчик, — «для духу». Над постелями в землі були вириті рівні уступи; там, на підстилках з газет, лежали купки книжок, бритви, мило тощо. У головах однієї постелі неясно виднілися дві фотографії теж у саморобних химерних рамках з прозорого плексигласу. Таких рамок у дні тиші знічев'я безліч виточували з уламків ворожих літаків усякі полкові мастаки. На столі стояв прикритий лопушиною солдатський казанок, повний лісової малини. Від малини, від свіжих берізок, від сіна, від ялинових гілок, якими була встелена підлога, йшов такий веселий, густий, життєрадісний запах, а в землянці панувала така славна волога прохолода, так заколисуюче сюрчали в яру коники, що, зразу відчувши приємну втому, ми з господарем вирішили відкласти до ранку і розмови, і малину, до якої було взялися.

Льотчик вийшов із землянки, і було чути, як він чистить зуби, плюскається холодною водою, крекчучи, пирхаючи на весь ліс. Він повернувся веселий, свіжий, з краплями води на бровах і чубі, прикрутив гніт у лампі й став роздягатися. Щось важко гримнуло об підлогу. Я озирнувся і побачив таке, чому сам не повірив. Він залишив на підлозі ноги. Безногий льотчик! Льотчик-винищувач! Льотчик, який тільки сьогодні зробив шість бойових вильотів і який збив два літаки! Це здавалося неймовірним!

Але ноги його, тобто протези, хвацько одягнені в черевики військового зразка, валялися на підлозі. Кінці їхні лежали під койкою, і здавалося, що це ноги людини, яка там ховалася. Мабуть, у мене в ту хвилину був такий погляд, що господар, подивившись на мене, спитав з хитрою, задоволеною усмішкою.

— Невже ви там не помітили?

— Навіть на думку не спало.

— От добре! От спасибі! Дивуюся тільки, як вам ніхто

не розповів. У нас у полку стільки ж асів, скільки й дзвонарів. Як це вони нову людину, та ще з «Правды», прогавили й не похвасталися такою дивиною? Це тому, що сьогодні змучилися всі...

— Але ж це — нечувана річ. Надзвичайний подвиг: без ніг битися на винищувачі! Історія авіації нічого подібного ще не знає.

Льотчик весело свиснув.

— Ну, історія авіації... Вона багато чого не знала, та дізналася від радянських льотчиків у цю війну. Та й що тут хорошого? Можете повірити, я б з більшим задоволенням літав зі справжніми, а не з цими ось ногами. Але що вдієш? Так склалося...— Льотчик зітхнув.— Проте, якщо бути точним, подібні приклади історія авіації знає.

Пошукавши у планшеті, він витяг звідти зовсім потерту вирізку з журналу, яка розповзлася на згинах і була дбайливо підклеєна до аркуша целофану. У ній писалося про льотчика, що літав без ступні.

— Але ж у нього одна нога була все ж таки ціла? До того ж він не винищувач, він літав на допотопному «фармані».

— Зате я радянський льотчик! Тільки не подумайте, що я хвастаю, це не мої слова. Їх сказала мені колись одна дуже хороша, справжня,— він особливо підкреслив слово «справжня»,— людина... Вона тепер померла.

На широкому енергійному обличчі льотчика з'явився вираз ніжного, хорошого суму, очі засвітилися тепло й ясно, обличчя помолодшало зразу років на десять, стало майже юнацьким, і я переконався, що господареві моєму, який здавався хвилину тому людиною середніх літ, ледве чи було й двадцять два, двадцять три роки.

— Я не терплю, коли починають розпитувати, що, та коли, та як... А тут усе якось згадалося... Ви — людина стороння, завтра попрощаємося і більш не зустрінемося, мабуть... Хочете, я розкажу вам усю цю історію з ногами?

Він сів на койку, натяг до підборіддя ковдру і став розповідати. Він наче думав уголос, зовсім забувши про співбесідника, але говорив цікаво, образно. Почувався в ньому тонкий розум, гостра пам'ять і велике, щире серце. Одразу зрозумівши, що почую я щось дуже значне, небувале, про що потім більш уже, може, ніколи й не дізнаєшся, я схопив зі столу учнівський зошит з написом «Щоденник бойових польотів третьої ескадрильї» і почав записувати його розповідь.

Ніч непомітно повзла над лісом. Потріскував, шипів на столі каганець. Уже багато необережних нічних метеликів, попаливши сірі крильця, валялося навколо нього. Спочатку нічний вітерець доносив до нас цигикання гармошки. Потім гармошка замовкла, і тільки шуми нічного лісу — різкі зойки бугая, далекий стогін пугача, безугавне жаб'яче кумкання в сусідньому болітці та скурчання коників — супроводили розмірений хрипкуватий задумливий голос.

Дивовижна повість цієї людини так захопила мене, що я намагався записувати її якнайдокладніше. Списав один зошит, знайшов на полиці другий, списав і його і не помітив, як поблідло небо у вузькому прорізі земляного ходка. Олексій Маресьєв довів оповідання до того дня, коли, збивши три німецькі літаки з повітряної дивізії «Ріхтгофен», він знову відчув себе повноправним і повноцінним льотчиком.

— Ех, пробалакали ми з вами, а мені завтра зранку летіти, — перебив він себе на півслові. — Заговорив я вас? А тепер — спати.

— Ну, а як же Оля? Що вона вам відповіла? — спитав я і тут-таки спохватився: — Проте вибачте, може, це питання вам неприємне, тоді не відповідайте, будь ласка.

— Ні, чому ж! — усміхнувся він. — Ми з нею обоє великі диваки. Бачите, виявилось, що вона все знала. Приятель мій, Андрій Дегтяренко, я вам про нього розповідав, він зразу ж написав їй — спочатку про катастрофу, а потім, що мені ноги відрізали. Але вона, бачачи, що я чомусь приховую, вирішила, що мені тяжко говорити, і весь час вдавала, наче нічого не знає. І вийшло — обманювали ми одне одного хтозна й навіщо. Хочете на неї глянути?

Він підкрутив у каганці гніт і підніс його до фотографій у химерних рамках з плексигласу, що висіли у нього в головах. На одній, аматорській, майже зовсім вилинялій, й затертій, можна було на превелику силу розглядіти дівчину, яка безжурно усміхалася серед квітів літніх лук. З другої — строго дивилося худе зосереджене розумне личко тієї ж дівчини у формі молодшого техника-лейтенанта. Була вона така маленька, що у військовій формі скидалася на гарненького хлопчика-підлітка, тільки у підлітка цього були стомлені й не по-юнацькому проникливі очі.

— Вона вам подобається? І мені теж, — добродушно усміхнувся він.

— Ну, а Стручков, де він тепер?

— Не знаю. Останній лист від нього одержав узимку з-під Великих Лук. Тоді воював...

— А танкіст цей, як його?

— Гриша Гвоздьов? Він тепер — майор. Брав участь у знаменитій битві під Прохорівкою, а потім у танковому прориві тут, на Курській дузі. Поруч воювали й не зустрілися. Танковим полком командує. Тепер чогось замовк. Ну нічого, знайдеться, як живі будемо. А чому б нам не жити? Ну, спати, спати: вже ранок.

Він дмухнув на каганець. Настали сутінки, вже розріджені білуватим похмурим світанком, задзвеніли комарі, які були, либонь, єдиною незручністю цієї славної лісової оселі.

— Мені б дуже хотілося написати про вас у «Правду».

— А чого ж, пишіть, — без особливого ентузіазму погодився льотчик і зовсім уже сонним голосом додав: — А може, не варт? Потрапить Геббельсові, роздмухає він кадило: моваля, у росіян безногі воюють, те, се... Фашисти — на це майстри.

За мить він уже соковито хропів. А я спати не міг. Несподівана сповідь потрясла мене простотою і величчю. Усе це могло б здатися цікавою казкою, якби сам герой її не спав тут ось поруч і протези його не валялися на підлозі, спітнілі від роси, чітко видні у білуватому світлі дня, що починався...

...Відтоді я не зустрічав Олексія Маресьєва, але всюди, куди кидала мене воєнна доля, возив я з собою два учнівські зошити, на яких ще під Орлом записав незвичайну одіссею цього льотчика. Скільки разів під час війни, у дні тиші, і згодом, мандруючи по країнах визволеної Європи, брався я за нарис про нього й щоразу відкладав, бо все написане здавалося лише блідою тінню його життя!

Та ось у Нюрнберзі я був присутній на засіданні Міжнародного Військового Трибуналу. Наближався до кінця допит Германа Герінга. Здригнувшись під тягарем документальних доказів, притиснений до стіни запитаннями радянського обвинувача, «другий наці Німеччини» неохоче, крізь зуби, розповідав судові про те, як у битвах на неоглядних просторах моєї Батьківщини під ударами Червоної Армії танула й розпадалася гігантська армія фашизму, яка доти не знала поразок. Виправдуючись, Герінг звів до неба тьмяно-білясті очі: «Така була воля провидіння».

— Чи визнаєте ви, що, по-зрадницькому напавши на Радянський Союз, внаслідок чого Німеччину було

розгромлено, ви вчинили величезний злочин? — запитав Герінга радянський обвинувач Роман Руденко.

— Це не злочин, це — фатальна помилка! — глухо відповів Герінг, похмуро опускаючи очі.— Я можу визнати тільки, що ми повелися необачно, бо, як з'ясувалося в перебігу війни, ми багато чого не знали, а про багато чого не могли й підозрювати. Головне, ми не знали й не зрозуміли радянських росіян. Вони були й залишаються загадкою. Ніяка найкраща агентура не може викрити справжнього воєнного потенціалу Рад. Я кажу не про число гармат, літаків і танків. Це ми приблизно знали. Я кажу не про потужність і мобільність промисловості. Я кажу про людей, а російська людина завжди була загадкою для іноземця. Наполеон теж її не зрозумів. Ми тільки повторили помилку Наполеона.

Ми з гордістю вислухали вимушене признання про «загадкову російську людину», про «справжній воєнний потенціал» нашої Батьківщини. Можна було вірити, що радянська людина, здібності, таланти, самовідданість і мужність якої так вразили весь світ у дні війни, для всіх цих герінгів справді була й залишилася фатальною загадкою. Та й де було їм, винахідникам жалюгідної «теорії» про німецьку «расу панів», зрозуміти душу й силу людини, що зросла в соціалістичній країні! І я згадав Олексія Маресьєва. Напівзабутий образ його яскраво і невідступно постав переді мною тут, у цьому суворому, обличкованому дубом залі. І захотілося тут же, у Нюрнберзі, в місті, яке було колискою нацизму, розповісти про одного з мільйонів простих радянських людей, які розбили армії Кейтеля, повітряний флот Герінга, які ховали на дні морському кораблі Редера й могутніми ударами зруйнували розбійницьку державу Гітлера.

Учнівські зошити в жовтих обкладинках, на одній з яких маресьєвським почерком було виведено: «Щоденник бойових польотів третьої ескадрильї», прибули зі мною і в Нюрнберг.

Повернувшись з засідання Трибуналу, я взявся розбирати давні записи й знову сів за роботу, намагаючись правдиво розповісти про Олексія Маресьєва усе, що знав з його слів.

Багато чого в свій час я не встиг записати, багато чого за чотири роки забулося. Багато чого, через скромність свою, не розповів тоді Олексій Маресьєв. Довелося додумувати, доповнювати. Стерлися з пам'яті портрети його друзів, про яких тепло і яскраво розповідав він тієї ночі.

Їх довелося створювати наново. Не маючи тут змоги дуже дотримуватися фактів, я трохи змінив прізвище героя і дав нові імена тим, хто йшов з ним разом, хто допомагав йому на тяжкім шляху його подвигу. Хай не образяться вони на мене за це, якщо впізнають себе в розповіді.

Я назвав книгу «Повість про справжню людину», бо Олексій Маресьєв і є справжня радянська людина, якої ніколи не розумів, та так і не зрозумів до самої своєї ганебної смерті Герман Герінг, якої не розуміють досі всі ті, хто має схильність забувати уроки історії, хто і тепер ще потай мріє піти шляхом Наполеона і Гітлера.

Так виникла ця «Повість про справжню людину».

Після того як цю книжку було написано й підготовлено до друку, мені схотілося перед публікуванням познайомити з нею її головного героя. Але він безслідно зник для мене в плутанині нескінченних фронтів шляхів, і ні наші спільні друзі-льотчики, ні офіційні джерела, до яких я звертався, не допомогли мені знайти Олексія Петровича Маресьєва.

Повість уже друкувалася в журналі, її читали по радіо, коли якось вранці у мене подзвонив телефон.

— Мені хотілося б з вами зустрітися, — зазвучав у трубі хрипкуватий, мужній, неначе знайомий, але вже забутий голос.

— А з ким я розмовляю?

— З гвардії майором Олексієм Маресьєвим.

А через кілька годин, швидкий, веселий, все такий же діяльний, своєю ведмежою, ледь-ледь з перевальцем ходю, він уже заходив до мене. Чотири воєнні роки майже не змінили його.

— ...Я вчора сиджу дома, читаю, радіо говорить, але я захопився й не слухаю, що там передають. Коли це підходить схвильована мама, показує на приймач і каже: «Послухай, синочку, це ж про тебе». Прислухаюсь — справді, про мене: переказують, що зі мною було. Я здивувався: хто б це міг написати? Адже я нікому не розповідав про це. Та враз пригадалася наша зустріч під Орлом, і як я вам, у землянці, цілу ніч не давав спати своїми розповідями... Думаю: як же так, це ж було давно, майже п'ять років тому... Та зачитали уривок, назвали автора, і ось я вирішив вас знайти...

Усе це він пояснив залпом, усміхаючись широкою, трохи сором'язливою, давньою маресьєвською усмішкою.

Як завжди буває при зустрічі двох військових, що давно не бачилися, заговорили ми про бої, про спільних

знайомих офіцерів, добрим словом згадали тих, хто не дожив до перемоги. Про себе Олексій Петрович, як і колись, розповідав неохоче, і вияснив я, що він ще багато й добре бився з ворогом. Разом зі своїм гвардійським полком відвоював він бойову кампанію 1943—1945 років. Після нашої зустрічі він збив під Орлом три літаки, а потім, беручи участь в битвах за Прибалтику, збільшив бойовий рахунок ще на дві машини. Словом, він щедро поквитався з німцями за втрачені в бою ноги. Уряд присвоїв йому звання Героя Радянського Союзу.

Розповів Олексій Петрович і про домашні справи, і я радий і про це дописати в повісті щасливий кінець.

Закінчивши війну, він одружився з коханою дівчиною, і в них народився син Віктор. З Камишина до Маресьєва приїхала його старенька мати, вона зараз живе з ними, радіючи з щастя дітей і доглядаючи маленького Маресьєва.

Так саме життя продовжує зараз цю повість, яку я написав на чужині про Олексія Маресьєва — Справжню Радянську Людину.

Нюрнберг — Москва, 1946

ЗМІСТ

Книжка про справжніх людей. <i>Н. Крючкова</i>	5
Частина перша	11
Частина друга	83
Частина третя	167
Частина четверта	237
<i>Післямова</i>	282

ПОЛЕВОЙ БОРИС НИКОЛАЕВИЧ
Повість о настоящем человеке
(На українському мові)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *З. І. Рябчик*
Художник *В. Є. Савадов*
Художній редактор *В. А. Кононенко*
Технічний редактор *Л. Д. Макаруч*
Коректор *О. З. Казарлицька*

Виготовлено на Київському поліграфічному комбінаті
Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР.
Київ, вул. Довженка, 3.

Здано на виробництво 23/11 1971 р.
Підписано до друку 9/VII—1971 р.
Папір № 3. Формат 84 × 108¹/₃₂.
Фізичн. друк. арк. 9,125.
Умовн. друк. арк. 15,33.
Обліково-видавн. арк. 16,793.
Ціна 64 коп. Замовл. 1—432.
Тираж 30 000.

64 kon.